

Іван Корсак

ІМЕНА ТВОЇ, УКРАЇНО

Художньо-документальні оповідання

УДК 821.161.2–32
ББК 84.4 УКР 6
К 69

Корсак І. Ф. Імена твої, Україно: Художньо-документальні оповідання. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. — 300 с. — (Сер. «Пантеон»).

Книга відомого літератора з Волині Івана Корсака повертає нас обличчям до постатей української історії та культури, замовчуваних або забутих.

*В оформленні обкладинки використано мапу України
Гомана, 1716 рік*

Серія «Пантеон»
Заснована 2006 року

ISBN 978-966-2115-01-7 © Корсак І. Ф., 2007
ISBN 978-966-8770-55-5 (серія) © ПВД «Твердиня», 2007

*Присвячую славним
моїм внучатам –
Іванові, Олі, Романові*

ЗМІСТ

<i>Сверстюк Євген. «Що ми? Чиї сини?»</i>	5
<i>Корсак Іван. Слово до читача</i>	7
Вінчання князя Володимира	11
Мамо, вийди заміж за короля	16
Прихисток візантійських монархів	21
Корона Данила	25
Король Юрій I, муж zelo мудрий	31
Благословення короля Юрія II	35
Пророчі блискавиці над Олеським замком	39
Первістки рідного слова	43
Невістка Богдана Хмельницького	49
Головнокомандувач Європи	55
Повернення Богуна	79
Розгром Росії	83
Кавалер ордена Бусто де Лібертадор	90
«Величний благодійник людства»	94
Лиш правда зостанеться	103
«У москалів не хочу помирати...»	108
Табакерка Василя Капніста	112
Останній концерт маестро	118
Полон Вінстона Черчілля	124
Відмова консула Ванкувера	128
Вишне моя, емігрантко...	133
Василь Якович, класик японський	143
З пракоренів Запорізької Січі	148
Зустріч у Швейцарії	158
На французькій землі	162
Лист земляка	170
Непосильна загадка Рамона	181
<i>Замість коментарів: Наша минувшина очима різного люду</i>	187
Християнізація Русі: холодний розрахунок володаря чи осяяння душ?	188
Київський зять: «Вірив у славу, багатство та владу...»	206
У слабкого не шукатимуть захисту	212
Корона, що сама напрошувалася	214
Наших прадідів великих...	220
«...Не раз намагалися відняти від нас...»	226
Горда князівна Розанда	231
«Людина великого духу»	241
І зрадники, і кар'єристи, і еретики...	250
Долі, пов'язані з Україною	265
Концерт, якому звучати довіку	273
Ім'я, що не сходить з вуст	277
Відібраний спадок	281
Подвижництво без сподівань на винагороду	284
Японський класик Василь Єрошенко	290
Хіба зустрінуться в енциклопедіях	295
«Король Америки»	296

«Що ми? Чії сини?»

Вихід з Єгипетського полону — це передусім повернення до себе, до своїх коренів і до своїх святинь. Безпам'ятство є умовою виживання в неволі. У відомій легенді про євшан-зілля змальовується образ співця, який прагне і словом, і рідною піснею пробудити порив до волі в половецького невольника. Але він глухий до всього і тільки пучок євшан-зілля, знайомий з дитинства запах, оживив його. Після втечі з полону той співець, звичайно, розповідатиме хлопцеві історію та легенди рідного краю.

В українців справа складніша. Протягом століть нам забивали голови усім, аби тільки ми не знали: «що ми? Чії сини? Ким? За що закуті?..» (Т.Шевченко). Як зауважив Олександр Довженко, ми єдиний в світі народ, в школах якого не вивчається рідна історія.

Нині ми вже вивчаємо історію України, але в пам'яті нашій усе ще домінує звук старих імперських міфів, на яких виховувалися покоління слухняних імперських «малоросів». Комплекс меншовартости не дає сучасній молоді тверезо сприймати факти в потоці лжеінформації. Навіть історичні факти, які зберегла пам'ять, сприймаються з тенденцією сліпо вірити іноземним джерелам, які плекали, звісно, свою пам'ять, свої національні інтереси і підходи.

Книжка відомого літератора з Волині Івана Корсака повертає нас обличчям до постатей укра-

їнської історії і культури, замовчуваних або забутих. І це добра книжка. Хтось може закинути, що в тих щирих розповідях акцентується національний мотив. Однак згадаймо мотивацію знаних у світі вчених, математиків Михайла Остроградського, Михайла Кравчука, фізика Івана Пулюя, письменника і перекладача Миколи Гнідича, зрештою Тараса Шевченка і навіть Миколу Гоголя. Хіба вони не підкреслювали своєї національності в середовищі, яке воілю б її закреслити? Бо почуття національної гідності є важливою складовою людської сутності та порядності особи і громадянина.

Євген Сверстюк

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Написати цю книгу мене підштовхнула крайня потреба: я мав змогу надивитися, як мордуються сучасні школярики, відшуковуючи знакові імена нашої кривної історії. А вже при підготовці книги довелося стикнутися з неймовірними курйозами, гіркими, смішними й парадоксальними фактами.

По приклади не треба за версту ходити. Наберіть на будь-якій пошуковій системі в Інтернеті ключові слова «нобелівський лауреат Жорж Шарпак» — і ви отримаєте сотні повідомлень у відповідь: французький фізик, що народився у Польщі. Начебто все правда, крім манюсінької деталі. Георгій Харпак (таке справжнє його ім'я та прізвище) народився в Дубровиці на Рівненщині, його батько мав тут цегельний завод і з того будівельного матеріалу зведено чимало домівок на всьому волинсько-рівненському Поліссі. Родинний дім їхній тільки нещодавно, на жаль, знесли. Або розгортаємо будь-яку енциклопедію чи знову ж таки вдаємося до пошуку в Інтернеті на слова «Михайло Остроградський» і тут же читаємо: «Выдающийся русский физик». А той «выдающийся русский» публічно, у широкому колі казав: «У москалів не хочу й помирати», і таки вгадав власну смерть, помер та похований на Україні (не кажучи вже, що перші знакові праці Михайла Васильовича писані взагалі не російською чи навіть українською, а французькою мовою). Читаємо спогади свідків та учасників німецького загону в битві при Хотині 1621 року й неждано-негадано дізнаємося: вирішальний бій, що зупинив наступ мусульманського світу на християнський, європейський, виграли не українські війська Сагайдачного чи польські вояки, а німецький корпус. У турецьких описах розгрому Росії

(власне – Московії) під Конотопом, розгрому, якого не знала ця держава за всю історію до того часу, з'ясовується, що найбільшим був вклад кримсько-татарських союзників, про визначальну роль українського війська Виговського взагалі інколи можна не згадувати, наче й не в Україні те діялося...

У віденській лабораторії знаного вченого й винахідника, професора Івана Пулюя стажувався німецький фізик Конрад Рентген. Професор щиросердно знайомив усіх колег з власним винаходом, демонстрував знімки, зроблені за допомогою X-променів, опублікував статті раніше за Рентгена, в тому числі знімок X-променями людського скелета. Однак Нобелівська премія за винахід дісталася німецькому вченому. Альберт Ейнштейн з цього приводу зі властивою прямою писав знайомому і сусідові по Відню Іванові Пулюю: «Може, те неприємно вам слухати, але хто стоїть за вами, українцями, яка культура, які акції? А за Рентгеном – уся Європа».

У різних зарубіжних джерелах Іван Виговський, Юрій Немирич, інша знакова козацька старшина постає то польськими, то литовськими феодалами. Українська ж справа, якій вони до крихти віддали життя, чомусь відходить на другий план або й зовсім не згадується. Винуваті ми самі...

У Третьяковський галереї в Москві я запитав завідувачку відділу, чи є в них роботи Йова Кондзелевича.

– Є, – ствердно, без заминки відповіла завідувачка.

– Чому ж вони не виставлені?

– Немає місця. Роботи зберігаються в запасниках.

Настав час виймати нашу історію і духовну спадщину із «запасників».

Нашого цвіту – по всьому світу... Доля розкидала український люд неймовірними обширами, економіку і культуру він розбудовував і далі розбудовує в сотнях країн. І при цьому не має потреби

доводити тезу на кшталт: «Україна — батьківщина слонів». Немає сенсу робити з вихідців з України ура-патріотів, які тільки й снуть, аби повернутися на землю прабатьківську. Кумедно вимагати від Георгія Харпака, щоби він покинув власні ядерні дослідження на кордоні Франції та Швейцарії і поспішив притїма відновлювати батьківську цегельню в Дубровиці. Водночас двадцятиоднорічний Шопен покинув польську землю назавжди, але ніхто не поспіє відібрати його ім'я у польського народу.

Ми — не ліпші у Бога й не гірші. Але вклад українців у світову цивілізацію має бути достойно й об'єктивно оцінений. Спочатку нами самими (передусім!), а згодом і світовою спільнотою.

Окремо кілька слів про примітки, що їх взято здебільшого з неопублікованих досі джерел. Впадає у вічі те, що часто-густо українська історія розглядається лише як частина то польської, то російської, то австрійської, то литовської, то ще чиеїсь історії. Подекуди комусь хотілося б виставити нас, як зятяних антисемітів, починаючи від Богдана Хмельницького. При цьому навмисне упускається, що ті чи інші трагічні події відбувалися на соціальному, майновому ґрунті, але аж ніяк не на міжетнічному. Позитивом таких далеких від об'єктивності публікацій можна вважати хіба лиш вироблення стійкого імунітету щодо фальшування історії, вироблення твердої власної самооцінки.

Добре було б нашим історикам та політикам продовжувати тему взаємного примирення та прощення, бо ж конфліктів з сусідами на довгому історичному віку не бракувало. Прикладом може слугувати та високогуманна діяльність, що її обидві сторони (українська і польська) ведуть сьогодні — від середньовіччя до Другої світової війни трагічних сторінок у стосунках знайдеться чимало. І коли на «Євробаченні» поляки, нація висококультурна загалом і музична в тім числі, виставляють нашим «Гринджолам», делікатно кажучи, не найпотужнішому українському колективу, найвищу оцінку, то

це більш ніж красномовно свідчить про людську приязнь, щирю і непідробну, не підфарбовану ніякими дипломатичними протоколами...

Тема, якої торкається автор в цій книзі, певне, невичерпна. І ще потребуватиметься труд багатьох-пребагатьох авторів про місце українства під сонцем.

А може, лише так і буде написана омріяна знаною поетесою «велика книга нашого народу»?

Іван Корсак

ВІНЧАННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

Князь Володимир осліпнув раптово — кілька днів і ночей гостра різь в очах лише наростала, а біль поглинав навіть помисли: люди, дерева і весь навколишній світ тихо пливли, немов було все намальоване на піску, і тепер якась невидима і зла хвиля раз по раз змивала малюнок, аж доки не залишила суцільну непроникну пелену. Біда не буває ніколи вчасною, та зараз вона особливо несподівана й негадана, як блискавиця серед зими, і як ніколи не очікувана та небажана. Князь Володимир готувався до величного та зоряного часу в своєму житті, до вінчання з царівною Анною — вперше, відколи сходить і заходить сонце, князь великої і потужної Київської Русі мав поєднатися родинними узами з візантійськими імператорами. Кораблі царівни, злегка похитуючись на хвилях, вже підходили до берегів Корсуня.

Невгасимий жар, що пік очі немилосердно і безпечно, князь Володимир, зазнавши не однієї рани в походах, переносив куди легше, аніж той жар, що його сипнула пригорщами в душу раптова сліпота. Він знав, що за спиною його вже повзе поміж вірними воями холодним вужем прихований поговір: «Знамення неба, горе нам, князь приймає християнство, вінчається з царівною, князь зрадив прадідівську віру заради чужих, незнаних богів».

Це боліло йому і смоложило, та ще більше нила і мерзла душа: а якщо це і справді так? Якщо справді він накликав на себе небесний гнів, зраджуючи праотця всього роду богів Сварога, захисника врожаїв, багатств і всякої домашньої живності Велеса, Дажбога, що дає життя людям і всьому земному, грізного Перуна, покровителя його воїнів, і всіх мужніх людей?

Кораблі царівни Анни пристали до берега Корсуня, і засмагли візантійці, вправно пораючись із канатами, швартувалися. Сама Анна проплакала мало не всю добогу: вона подумки багато разів бажала сама собі смерті, аніж мала одружитися з незнайомим, ніколи не баченим князем варварської країни. Бо такого не знав досі

*Князь
Володимир
Великий*

їхній імператорський рід. Навіть синові короля Німеччини Оттону I Великому Анна відмовила з погордою.

Як розхитувався корабель на хвилях, підіймаючи то один борт, то інший, так і в сумнівах її брала гору то ущемлена гординя царівни, а то знову вивисувалися інтереси всього імператорського двору.

Вперше за багато століть Візантія потрапила навіть не в скрутне, а радше в трагічне становище. Спекотного серпня 986 року болгари вцент розбили імператорське військо. Бунтівний полководець Варда Склір, об'єднавшись з арабами, перетнув кордон імперії. Проти нього кинули іншого полководця, Варду Фока, але і той несподівано зрадив, проголосив себе імператором і намірився влаштувати облогу Константинополя. Саме в цей критичний момент чинні імператори Василій II і Костянтин звернулися по військову допомогу до князя Київської Русі Володимира. Князь дав згоду, але поставив вимогу: віддати заміж за нього царівну Анну. Співправителі-імператори своєю чергою погодились, але тільки тоді, коли Володимир прийме християнство.

Шеститисячне військо київських русичів виходить негайно на поміч Константинополю — князь розумів, що правління Василя і Костянтина тримається на волосинці. У вирішальній битві квітневого дня, що істинно для Варди Фоки був нещасливим тринадцятим, київські мечі посікли бунтівників, військо Фоки розгромлене й розсіяне.

Здавалося, саме час поєднатися родинам і обом високим сторонам дотриматися слова. Та от яка дипломатична дивина: Анна не піде під вінець і не прибуде до Володимира, доки той не прийме християнство, а князь не приймає християнства, доки до нього не прибуде царівна.

Заплутаний вузол істинно вінценосної гордині Володимир наважився так само розрубати мечем: київські вої беруть в облогу твердиню на морі Корсунь. Протопід Анастас підказує князеві, як залишити місто без води. І Корсунь капітулює. З поверженої твердині князь шле в Константинополь ультиматум: «Якщо не віддасте її за мене, то зроблю столиці вашій те саме, що й цьому місту».

Василій II і Костянтин розуміли, що то не порожні слова: чубаті намети війська Київської Русі все ще стоя-

ли під Константинополем. І брати просять сестру сідати на корабель. Але вирішальними для Анни стали їхні слова: може, наверне тобою Бог Руську землю до покаяння, може, замість ідолів Русь пізнає Христа...

У сльозах сідала царівна на корабель, та ще більша розпука чекала, коли Анна ще не встигла й ногою ступити на суходіл: нехрещений варварський князь на додачу осліп. «Негайно розвертати корабель», — змигнуло найперше, але тверде переконання. «Господи, прости мене, де моя тут вина, — відіславши служницю, молилася Анна пошерхлими, сухими і зачерствілими з розпачу вустами. — Я відмовила найзнаменитішим королевичам, а ти присудив мені заміжжя за якимось сліпцем... Боже, верни мене до рідного міста, напоуми братів моїх, напоуми». І раптом серед молитви промайнула в неї неймовірна думка: а якщо й справді Бог напоумив братів, вклавши особливий, провідчий зміст у їхні напутні слова: «Може, верне тобою Бог Руську землю до Істини?». І вона, царівна, така сама раба Божа, як і всі суцї, лише через гординю людську противиться писаній Отцем долі? Може, то саме їй провіщено нести світло Христової віри у ті далекі й незнані краї, за реучі річкові пороги, у праліси, у місто на пагорбах, де після Андрія Первозванного навряд чи й ступала нога посланця з вісткою Світла та Істини?

Ні, вона не накаже кораблям розвертатися, раз судилося так, то вороття не буде.

— Негайно гінця до князя Київської Русі, — розпорядилася твердо і впевнено. — Передати, як не охреститься князь, то не уникнути йому недуги своєї.

І стала терпеливо чекати відповіді. Схвильований і збентежений, чекав слова князівського весь почет царівни — вони на порозі дива, чи то все будень, і кораблі попливуть знову в Константинополь?

А як вернулись спітнілі й захекані гінці, Анна не намілилася навіть слова вимовити, тільки поглядом поспитала.

— Якщо справді станеться так, просив відказати князь, то істинно великий Бог Християнський, — відповіли посланці.

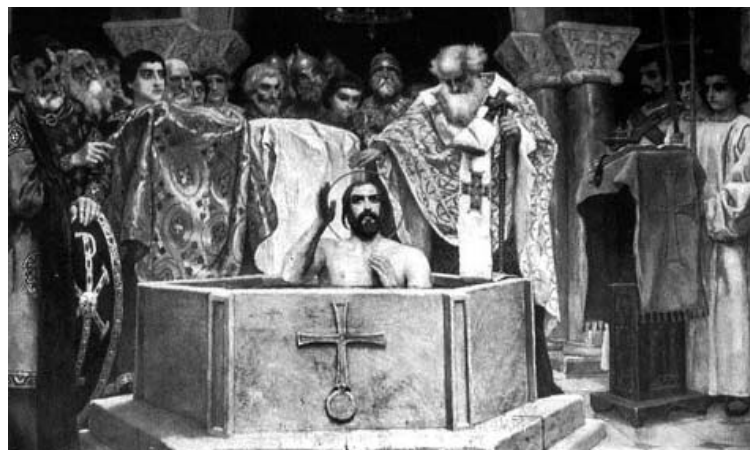
...Князя Володимира при велелюдді хрестили й вінчали з Анною єпископ Корсунський і священники з Константинополя. І як тільки зазвучали слова молитви, що

віддунювала під високим церковним куполом, мов та молитва линула не з єпископських вуст, а з блакитної високості, мабуть, уперше в житті князя охопив незрозумілий страх. Він навіть зіщулився, він боявся, що ось-ось розверзнуться з тріском, як рветься міцне полотно, над ним ображені небеса, і блискавиці одна за одною почнуть низати грішну землю і цілитимуть саме в нього, що зрікся і зрадив прадавніх богів. У ньому дивно змішалися почуття провини з очікуванням чогось нового, страх з надією на світле, добре й незвідане, докори сумління з непевним, наївним і палко очікуваним сподіванням, якщо це й справді шлях Істини. Досі йому було зрозуміле хвилювання бою, коли страх еднався з ризиком та азартом, і це поєднання лише п'янило — щонайбільше тяжка рана чи смерть чекати могли на полі битви. Але смерть Душі, незвідана темінь у пазурах злих духів, довічний морок і муки в царстві чорному, де безкінечно терзатиметься Душа...

Хоча було парко, його трусило, мов у крижаній купелі, пухирцями гусячими всіялося тіло і він, аби пришити хвилювання, яке чомусь вважав малодушністю, стиснув пальці у кулак так, що аж нігті до крові впивалися у долоні — та й це не стало у помочі.

— Хреститься раб Божий Василій, — лунали над головою молитви священників, і вся душа його опиралася молитві, бо нове ім'я ніяк ще не міг припасувати до себе, він ніколи і ні в кого не був рабом, він князь великої держави, він Володимир, що володіє істинно незмірими землями та неблизькими світами. І так само десь у гли-

*Хрещення
Володимира.
Фрагмент фрески
роботи
В. М. Васнецова*

бині душі він розумів, що така думка є просто спокусою, випробуванням недоброї сили, бо проти цього блакитного безмежного неба, проти цієї безмірної величі він менше, ніж раб, менший за комашку, менший за найдрібнішу піщинку супроти всього неба і його Господаря — і як тільки утвердив себе у цій думці, враз тремтіння облишило тіло, заспокоїлося, немов знайшла своє місце неприкаяна досі душа, і спокій тихий та світлий зійшов на нього.

...Тієї миті, коли єпископ Корсунський поклав руку на Володимира, князь відчув, як у нього по тілу наче іскорки дрібні побігли, наче відчинилися якісь невидимі брами в душі: із зачудуванням, яке межувало з переляком, він зрозумів, що прозрів. Із вузького продовгуватого вікна церкви падав навскіс сонячний промінь, жовто-яскравий від церковної позолоти і чистий такий, аж дзвенів; вперше за низку днів Володимир знову побачив знайомі обличчя воїнів дружини, які тепер стали ще ріднішими, і світлу та тиху усмішку Анни. Князь бачив, як захвилювалося враз усе море люду, що збагнуло чудесне Провидіння, і як люд той, не змовляючись, враз упав на коліна в молитві. І хрестився та вінчався Володимир, і хрестилася його дружина.

Уже на церковних східцях, вийшовши до народу поруч князя Володимира, Анна тепер без страху кинула погляд на північні краї — її не лякали більше далекі незнані пущі й непрохідні праліси, незнане і дивовижне місто на Печерських пагорбах, де за дев'ять століть до неї світло Істини являв Андрій Першопокликаний, вона не жахалася люду, що стояв навколішки навкруг — то були вже не варвари, то такі само, як і вона, християни, разом з ними в далеку Русь з цього міста (Херсонесом його звали древні, Корсунем іменують київські русичі, а назвуть ще колись місто поряд із Севастополем) піде добро, милосердя і смирення.

На церкві святого Василя так ніколи бентежно ще не грали дзвони, як того незабутнього дня 988-го, за тисячі верст чутно подзвін їх, лунають вони і через тисячоліття...

МАМО, ВИЙДИ ЗАМІЖ ЗА КОРОЛЯ

Тієї ночі багаття не згасали по всій Норвегії і видавалося, ніхто й не думав про сон. Весело шкварчали у вогні туші биків, нанизані на вертела, з велелюдних майданів розносився зманливий запах смаженини на найдальші вулички, а спалахи полум'я вихоплювали на мить збуджені обличчя. Завтра в державі неабияке свято — Норвегія матиме нового короля. Попередній король Гарольд III Суворий Правитель, що майже двадцятиліття сидів на троні, склав голову у Стамфордбріднеї, поблизу Йорка, воюючи Англію. Король помер — хай живе король, його юний син Олаф.

У спочивальню королеви Норвегії Єлизавети Ярославівни син Олаф зайшов пізнього вечора. Він повільно опустився на коліна перед матір'ю і лише тоді вимовив:

— Благослови мене, мамо... Хай твоє слово зменшить завтра моє хвилювання, хай облегшить воно ту непросту ношу, яку покладає Всевишній на мене.

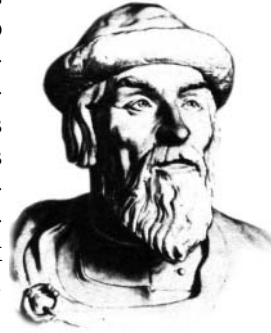
Мати мовчки поклала руки на голову синові і довго стояла так, наче хотіла, аби її тепло і ласка, її материнські побажання і сподівання невидимими хвилями перейшли синові.

— Благословляю, Олафе... Благословляю на добру долю, на щастя прекрасної країни Норвегії і її народу. Ти виріс достойним сином прославленого конунга і вірю, що правитимеш достойно. Тільки одне тебе проситиму: перейми від батька усе, крім одного — не воюй стільки, виймай меч із піхов лише при крайній потребі, лиш для захисту і оборони.

Син розумів, про що веде мову матір. Доля його батька Гарольда Сігурдсона склалася так, що на стежках війни він провів майже все життя. Двоюрідний брат тодішнього короля Норвегії, він у час жорстокого розладу змушений був тікати з рідного краю і шу-

кати собі прихистку в Київській Русі. Князь Ярослав Мудрий з пошануванням поставився до Гарольда, до його освіченості та хоробрості, таланту поета-скальда. І незабаром, коли візантійський імператор попросив у дружнього Києва військової допомоги, Ярослав Мудрий довіряє йому військо русичів та направляє в розпорядження Константинополя. Довгою була дорога експедиційного корпусу — зблискували мечі русичів у Малій Азії, схрещувалися з мечами достойних супротивників на Сицилії, пройшли дорогами Італії, воювали Африку...

Ярослав Мудрий

1043 року Гарольд Сігурдсон з півтисячею русичів після виснажливих битв повертається в Київ. Ратний труд Гарольда достойно оцінює князь Ярослав Мудрий і 1045 року видає за нього ще таку юну доньку Єлисавету. Гарольд Сігурдсон з дружиною повертається в рідну Норвегію тепер зовсім в іншому статусі і стає співправителем, а небавом і одноосібним конунгом своєї держави. Та меч його не знає спочину, й далі він воює таку неблизьку Англію, здобуває не одну перемогу, його навіть вже проголошують англійським королем, та 25 вересня 1066 року вступає в останню, трагічну для себе, битву і гине.

...Олаф розумів свою матір. Тепло її рук якось дивно розм'якшувало його душу, материна доброта невидимими потоками переходила в нього, але розум, твердий і настирливий, батьківський розум, протинився кожному слову. Він, Олаф, має продовжити справу славного конунга Гарольда III Суворого Правителя, він має й далі ширити межі Норвегії, в честолюбних помислах він бачив уже Данію під норвезькою короною; зрештою, кожен король, що поважає себе, не має права розлучатися з мечем.

— Мамо, це неможливо. Чоловіки народжуються для війни, королі — для слави і примноження свого королівства.

— Сину, — не забирала рук з голови Олафа Єлисавета, тільки в дотику її долонь син відчув якусь напругу. — Милий сину, не все вирішує зброя, розум дужчий за неї.

— Мамо, відколи прийшла сумна звістка про батькову смерть, я так багато передумав... Поряд Данія, інші достойні землі... Чим далі збігатиме час, історія

перегортатиме свої сторінки, тим складніше ставати-
ме утверджувати Норвегію.

— Добра дитино, я стомилася за життя чекати ві-
сток з полів битовних, — Олаф відчув, як затремтів
материн голос. — Я втратила на війні чоловіка, Нор-
вегія втратила доблесного короля... Я не хочу втрати-
ти ще й сина, а норвезький народ свого конунга, на
якого покладає стільки надій...

Пережите Єлизаветою напливало знову хвиля за
хвилею на пам'ять. Довгими вечорами, при лякли-
вому полум'ї свічки, що відкидала метушливі тіні та
тихо потріскувала, хоч від того тихесенького тріску
вона мимоволі щоразу здригалася, Єлизавета не одну
думу передумала про шляхи і доріжки, де зараз її чо-
ловік і король. А як вже зовсім допікала туга, брала в
руки старий свиток із сагою молодого Гарольда, са-
гою, присвяченою саме їй.

*Ми зіткнулися з трандами так,
що вони мали чисельну перевагу.
Сталася, звичайно, запекла і жорстока битва,
коли ми стялися огне з одним.
Ще юнак, я навіки втратив свого повелителя,
теж юнака, який поліг у битві.
Але дівчина з золотим перснем, яка живе
на Русі, мене не кохає.
Я знаюся на восьми мистецтвах: вмію
кувати вірші, можу мчати на швидкому
коні, часто плаваю, вмію бігати на
легких лижах, метати спис і гребти веслом.
Але дівчина з золотим перснем, яка живе
на Русі, мене не кохає.
Ніхто, ні жінка, ні юнак не стануть
заперечувати, що саме ми
на світанку в південному
місті змахнули мечами,
метнули списи; там є багато
доказів наших подвигів.
Але дівчина з золотим перснем, яка живе
на Русі, мене не кохає.*

...Єлизаветі пригадувалися рядки із саги Гароль-
да, тільки суть їх з'являлася в пам'яті знову русь-

кою мовою, наче в підрядковому перекладі, мовою, якою вона вже навіть інколи відвикала думати — як-не-як майже два десятиліття вона вже королева цієї держави.

— Сину, не меч визначає силу королівства, а добре чи зле життя твоїх підданих. Ось про що має бути твоя дума денна і нічна. А на різні держави різним чином впливають — родичатися можна, до слова.

Негадана думка промайнула в голові Олафа, думка як спалах — він рвучко підвівся на ноги, він знав тепер, як здійснити батьківську мрію про Данію — і вогник завзяття і нетерпіння, впертості та настирливості заіскрився в його очах.

— Я виконаю твою умову, мамо. Я не візьму у руки меча без крайньої на те потреби, — метал у голосі сина, такий властивий в подібні хвилини Гарольдові, почувся Єлизаветі в Олафових словах. — Але й ти маєш виконати мою умову.

— Яку, дитино? — щось насторожувало матір, раптовий страх легенькою колькою озвався у серці.

— Ти маєш вийти заміж за данського короля, — видихнув син. І знову твердо, з металом:

— Тоді я буду спокійним королем, я матиму час і можливість подбати про життя підданих.

Єлизавета аж відступила на крок і затулила лице долонями.

— Гріх тобі казати таке... Жалоба по батькові ледве минула.

— Умова — за умову, — метал у голосі залишався таким же дзвінким.

— Сину добрий, мені про монастир думати, а не про заміжжя...

— Не приймеш умови — і я не прийму... Батька, знаєш сама, данці вважали не просто грозою, його з жахом іменували «північною блискавкою».

— Я думатиму, сину...

Бучно гуляла Норвегія коронування юного Олафа, не стомлювалися музики, витирали піт з чола дужі чоловіки, що готували смаженину... А незабаром Єлизавета, донька Ярослава Мудрого, таки вийшла заміж за данського короля.

Мир і лад запанував на норвезькій землі на всі двадцять сім років правління Олафа. І поки зимовими

вечорами у віконних шибках спалахували вогні, ніхто лякливо не біг перевіряти: чи не пожежа. То тихо виграло всіма кольорами північне сяйво, тішачи люд всіма мислимими і немислимими кольорами. А в історію цей король увійшов як «конунг Олаф Спокійний». Може, то Бог почув мовлені ним слова під час матиного благословення?

ПРИХИСТОК ВІЗАНТІЙСЬКИХ МОРНАРХІВ

Вдарили дзвони у Галичі, вдарили всі водночас, їх лункий подзвін здіймався у синє безхмарне небо, де лиш зграйки голубів зблискували під сонцем білими крилами, розливався той подзвін містом і найдальшими його околицями. Дзвони вдарили водночас, як тільки на видноколі з'явився загін візантійського імператора Ісаака II Ангела.

Нечисленний загін імператора наближався до воріт Галича. Зате зустрівач його неймовірно чисельний люд, як і належить вітати одну з найзначніших царствених персон цього суєтного світу — хиталися на легкому вітрі хоругви, аж рябіло в очах від пишних уборів бояр, виблискували на сонці латинські шоломи багатотисячного війська, озброєного за найсучаснішими зразками. Попереду — Роман Мстиславович, самодержець усієї Русі, як іменують його в столицях найпотужніших держав, удостоєний королівської корони Римським Папою. Роман Мстиславович гідно зустрічає свого іменитого гостя. Бо одружений він з Анною, батьком якої якраз і є Ісаак II Ангел, мама — імператриця, донька угорського короля Бели III

*Вид на місто Галич.
Гравюра
Наполеона Орди*

Роман Мстиславич
— засновник
Галицько-
Волинського
князівства

— родинні узи часто міцніші за будь-які міжнародні угоди.

— Ваша імператорська величносте, — вклонився Роман, — наша земля, наша держава, спадкоємиця великої Київської Русі, що дала початок родинному єднанню, наш люд увесь із великою приязню вітають вас і весь ваш почет...

Та коли прийняв імператор хліб-сіль, то не побачив Роман на обличчі тестя нічого, окрім безпросвітнього смутку. Він уже знав причину цього — похід хрестоносців позбавив Ісаака II Ангела імператорського трону. Тим паче Романові хотілося, щоби повержений монарх не відчував зміни ставлення, йому хотілося не тільки прихистити тестя, а й зробити все, аби відійшов той душею.

— Ваша імператорська величносте... тату, — тільки й видихнула Анна, прихилившись до батькового плеча, і сльози зблиснули в її очах, у яких не знати чого відсвічувало більше — жалю чи радості від зустрічі.

— Ну й забралися ви на край світу, — після перших хвилин зустрічі озвався нарешті тесть. — Стільки намандрувався я Грецією, та ще й ваших степів відміряв. Так далеко від Києва столицю свою переніс...

— Не на край, ваша імператорська величносте, а в самісінький центр Європи. Саме тут відбуваються головні події, тут, в осереді європейському, твориться майбутнє народів. Тут наша доля... А Київ назавше залишиться серцем Русі.

Ще Романові Мстиславовичу хотілося додати, що його держава уже має земель не менше, ніж священна Римська імперія, і ще прирізати можна децицію, та промовчав, лишивши на потім.

Вже під час бенкету на честь візантійського гостя, де лунало багато здравиць справді щирих, без фальші і принизливого співчуття — вірили-бо, Візантійська імперія стоїть багато віків і ще стоятиме, Роман продовжив мову.

— Зусібіч все обдумати треба... Ваш попередник Андроник Комнин 1164 року теж втратив константинопольський трон і знаходив прихисток на нашій руській землі. Тільки тепер наша міць незмірно більша.

— Я вдячний за розуміння, — похилив голову імператор. — Але біда рідко ходить самотиною. Якщо за Анну я спокійний, бо вона за тобою, як за міцною стіною, то серце болить за іншу дочку — Ірину, що за німецьким королем Філіпом IV Гогенштауфеном. Неспокійно там, крові багато летиться... А найгірше те, що Римський Папа Інокентій III не на боці Філіпа. Своєю чергою Інокентій III шанує тебе, королівську корону он дарував...

Роман якось різко крутнув головою і пригладив руками чорне і коротке волосся, мов при незгоді воно најжачилося.

— Ваша імператорська величносте, ви не знаєте, що корону я не прийняв. Моя відповідь послам Інокентія III була такою: «Я маю власний меч і звук добувати усе, що маю, власною кров'ю, так само, як діди, поширюю і примножую землю Руську». Отож перед Папою Римським у мене боргу ніякого. І руки розв'язані, якщо доведеться діяти.

— Ну і різкий же ти чоловік. — вперше за вечір усміхнувся імператор, усмішка та проявлялася поволі, відчинялась зі скрипом і опором, як відчинятися можуть старі і мащені невідь-коли ворота. — Уявляю, що напишуть літописці про тебе, якщо тільки не лукавитимуть і не перебрівуватимуть.

Застереження візантійського імператора було безпідставним, бо як спливе багато води у Дніпрі й Дністрі, то літописці залишать про Романа Мстиславовича хай і не завжди компліментарні, але доволі об'єктивні рядки: «...На зріст хоча не вельми великий, але широкий і надмірно сильний, лицем красний, очі чорні, ніс великий з горбком, волосся чорне і коротке, вельми яр був у гніві, косен язиком, коли сердився, не міг довго слова вимовити, багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багато жінок любив, але ні одна ним не володіла. Воїн був хоробрий і хитрий на шикування полків, що наочно показав, коли утрів велике військо з малим своїм розбив...».

Роман Мстиславович доливав тестеві у келих вина, що сяйнуло-заграло у скляних гранях витонченої роботи.

— Цей келих подарував мені швагро. Судила доля таки мені в нього побувати. Філіп не тільки воює, він

робить чималенько для блага підданих. Якраз, коли був я у нього, монастир святого Петра в Ерфурті розбудовував. Ще й я дещицю срібла до цього додав, тож і мене тамтешні монахи у пом'яник фундаторів монастиря записали.

— Я радий, що ти незалежний правитель, — усмішка на обличчі імператора гасла і зачинялася поволі, як ті ж ворота. — Тепер мені легше говорити про поміч Філіпові. Це справа найперша, бо відновимо константинопольський трон чи ні, а можемо в іншому разі втратити і трон другий.

Довгою була розмова тестя із зятем; Романові Мстиславовичу так хотілося почути думку набагато досвідченішого монарха про свої задуми. Особливо того хвилював реформаторський проект розбудови держави, Роман і назву йому підібрав звучну: «Добрий порядок для Русі». Мріяв він, щоб жоден князь не міг грабувати та відбирати волості, що не належать йому, бо як тільки безлад, то вже половці тут як тут. А ще справедлива виборність глави держави за взірцем європейської...

Уже перед сном нагадала йому й Анна, несміло та прохально зазираючи в очі:

— Якщо можеш, дай поміч Філіпові... і сестрі Ірині.

Роман Мстиславович не зламав даного тестеві слова. В неблизький і нелегкий похід збиралися ґрунтовно, сотні верстов долаючи без особливого опору. Та кожному своя доля — необачно відірвавшись від основного війська, поліг у бою під Завихостом...

Марними були застереження візантійського імператора щодо його правдивого опису літописцями. Через віки пройдуть рядки «Слова о полку Ігоревім»: «А ти, Буй — Романе і Мстиславе! Мисль одважна покликає ваш розум на діло. Високо плаваєш ти, Романе, в подвигах ратних, як той сокіл на вітру ширяючи, птицю долаючи одвагою. Маєте ви залізні нагрудники під шоломами латинськими. Та й не одна країна, Гунська Литва ще й ятвяги, Деремела і половці списи свої покидали, а голови преклонили під вашими мечами булатними»...

КОРОНА ДАНИЛА

З вікна королівського палацу, де розмістилися посли Папи Римського, дорогу з півдня видно було, мов на долоні. Послів притомило задовге чекання, та вдіяти нічого, розминутися з князем Данилом вони просто не мали права — тож лише упівголоса зрідка перекидалися думками.

— А як омине Краків і наше чекання лиш марнота?

— Це неможливо. Достеменно відомо, що князь ночуватиме тут. Хай же Бог нам дарує терпіння.

— І все ж дивина неабияка... Заради того, для чого ми прибули, європейські князі роками самі добиваються уваги Святійшого отця.

— Мета виправдає наш труд. Волинсько-Галицька держава вже налічує майже вісім десятків міст, а скільки сіл — знає хіба лише князь.

— Однаково у голову не вкладається. Гасати неусвітніми обширами, ловити якогось князя з європейських задвірок, щоб...

— Нічого собі задвірки! Навіть географічно — то центр Європи. А якщо врахувати, що землі Волинсько-Галицького князівства уже більші за землі Священної Римської імперії, що ця країна торгує з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною, Литвою...

Папський посол затнувся на півслові: на дорозі з'явилася хмарка куряви, вона швидко більшала і вже можна було розрізнити передні ряди невідомого війська. За якийсь час перші вершники в'їхали на подвір'я. З описів послі упізнали князя Данила: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло з паленого золота, золотом же та іншими оздобами прикрашені стріли й шаблі, кожух із оловіра грецького, цінностями осяйними прикрашений, а чоботи із зеленого сап'яну. Сяяла вся дружина дорогою зброєю, зблискувала у призахідному сонці недешева кінська зброя.

Посли лише мовчки презирнулися. Коли дружина розмістилася, князю Данилу доповіли, що його чекають святі отці від Папи Римського. На прийомі

*Мітра
перемішлянського
єпископа,
перероблена
з Данилової корони*

мова не зразу зайшла про діло, яке привело гінців з неблизького Риму до князя Данила, послали більше говорили про загрозу, яку несе татарська навала зі сходу всьому християнському світові.

Князь Данило кивав розуміюче головою, погоджуючись зі святими отцями, а сам думав про інше. «То не все ще — бачити ту небезпеку... Треба збудувати фортеці, звести міста не лише окові милі, а й неприступні».

— Такого града, — скаже сват його, король угрів Бела про місто Володимир, — я не бачив і в німецьких краях.

То не все ще — розуміти загрозу, думав князь Данило. Треба витримати не одну і не дві жорстокі битви, а коли вимагатимуть обставини, то заховати князівську гордість якнайглибше за пазуху і поїхати до татаро-монголів пити кумис із ханом. Хто не був у Даниловій шкірі, ніколи не відатиме смаку того напою, приправленого щосили тамованою гадкою — за цим ковтком трута тебе на той світ відправить, чи ще пожити дано хвильку яку? Мало розуміти небезпеку, треба військо міцне зібрати, воїв надійних, надійну дружину.

Князь Данило мав підстави пишатися своїм військом. Творив його за своїм лише баченням та ратним досвідом, в нього була і дружина, і вої. Княжу дружину він зібрав з бояр, які заприсяглися служити Данилові. Він дарував їм землі і привілеї, а вони мали обов'язок йти з ним у воєнні походи. Належати до дружини означало велику честь, і це право було спадковим. Заможніші бояри йшли не самі, а зі своїми вже дружинами, інколи мали вони цілі полки. Хай би заглянув хто, думав князь Данило, у двір його якогось боярина, то цілий арсенал зброї знайшов би там, для війська деяких держав стало б. За непослух же кара не забариться — іди в світі собі, геть з його князівства, як прогнав Данило Кормильчичів чи Жирослава, а то й на горло кара знайдеться.

А людність міська та селяни писались у вої, і хто мав зброю, і кому бракувало її (тоді князь зі своїх припасів). А як треба брати вороже укріплення, то стачило пристроїв — в хід ішли тарани, самостріли і катапульти.

...За довгим столом бояри, що перевдяглися після походу і сяяли пишним убранством, довго й терпеливо слухали ватиканських послів, аж доки ті не вичахли, затнувшись і вибираючи слухний момент для головного свого діла. Тою паузою скористався хтось із бояр, навпростець, без дипломатичного петляння, запитавши гостей:

— А чи може святий престол допомогти нашій державі вистояти проти Сарая, супроти Золотої Орди?

Всі обернулися до князя, чи не кине він застережний погляд на прямолінійного надто боярина, але князь Данило лише легенько всміхнувся куточком вуст.

— Ми душею і серцем з вами, ми молимося щоденно за ратників ваших, за міць вашої потуги, — почав пояснювати точку зору престолу ватиканський посол.

А князь Данило тим часом подумав, що він, не сумніваючись у щирості молитви отців, немало сам дбає, аби оборонити землю свою та, зрештою, і європейські держави, бо вони у нього за спиною. Він не тільки без втоми розбудовує міста й укріплення, он як вирости Холм і Лучеськ, Данилів і місто Лева, він прагне династіями породичатися, щоби спільно європейська родина монархів могла вистояти проти східної напасти.

Король угрів Бела віддає свою дочку Констанцію за сина Лева, сина Романа одружує зі спадкоємицею австрійського престолу небогою імператора Гертрудою, бо самому імператорові доля не судила діток, за молодшого Шварна віддає свою доньку великий князь литовський Міндовг; доньки Данила свою долю знаходять також у поважних дворах — Софія виходить заміж за Генріха V, графа Шварцбург-Бланкенбургського, Устинія — за князя Андрія Ярославовича, а Переяслава стає жоною князя Мазовії Земовита I.

Ватиканські послы тим часом перейшли до головної мети, заради чого й прибули вони до Кракова, щоби «переловити» князя Данила, який вертався з Чехії.

— Ми привезли тобі, світлий князю, благословення від Папи Інокентія IV, з яким ти листуєшся і ведеш переговори сім літ, ще з року 1247. А ще привезли тобі і вінець, і сан королівський...

Коронація Данила
Галицького
в Дорогочині 1253 р.

Тиша враз встановилася в залі, така тиша, що крізь напіввідхилене вікно чути було потріскування багаття у подвір'ї замку та напівголосне перемовляння притомлених воїв Данила. Князь відповів не зразу, справді бо, чимало збігло часу, відколи він листується зі святим престолом. Вже й раніше посольства були від римського папи і пропозиції коронації. Та не поспішав князь, усе відкладав на потім, посилаючись на свої умови та напружені стосунки з Ордою, загострити які без військової допомоги західних монарших дворів було недоцільно.

— Не подобає мені вести мову про це тут, на чужій землі, — з якимось смутком почав князь Данило, говорив не поспіхом, немов кожне слово перш клав на долоню і, похитуючи його, зважував. — Нехай згодом, дасть Бог, ще зустрінемося до Різдва Христового.

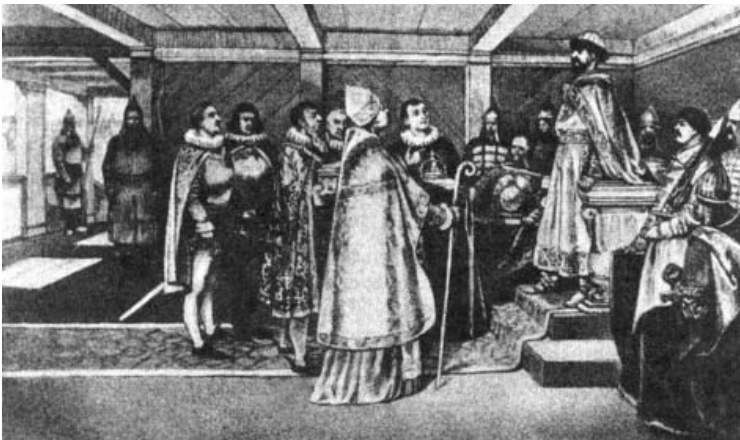
Серпень тоді добігав кінця, швидко в клопотах промайнула осінь, і справді вони зустрілися грудневого дня 1253 року в славному місті Дорогичині. Спільно з князем Мазовії Земовитом князь Данило якраз готував похід на ятвягів, неспокійних північних сусідів Волинсько-Галицької Русі, які несподіваними набігами чимало таки чинили клопоту. Тут вже звично збиралося військо руське і польське до спільних походів — господиня-зима вельми добрий будівельник доріг, розлогі болота між Нарвою й Зеброю, непрохідні теплої пори, тепер залюбки пропускали військо.

...Того дня в Дорогичині сонячно було та морозно, іній всіяв дерева знизу й до вершечка, і стояли вони та світилися під сонцем свічами щирого срібла — аж очі мружилися мимоволі від одного лиш погляду на те осяйне біле диво на блакитному чистому небі. До церкви Пресвятої Богородиці люд прибувати почав ще зранку, веселий і гомінкий люд з розпашілими і розчервонілими від шпаркого морозу обличчями. Звістка про коронацію князя Данила ширилась швидко, охочих подивитися на таке небуденне видиво не бракувало, тож стачало і пересудів прибулого польського поважного панства, литовських бояр чисельної делегації, гостей з інших країв у небаченій досі одежі. Делегації все прибували і тільки полоззя саней хвацько посвистували по промерзлому і дзвінкому снігові.

Князь Данило Дорогичин для коронації вибрав не випадково. То була вотчина його предків, волинських князів, навіть певний час слугував столицею княжою, де сидів онук Ізяслава Василько Ярополчич. А ще цим Данило хотів сказати, аби тевтонські рицарі забували навек про ці краї. Навесні вже давнього 1238 року саме тут руське військо Данила та Василька вщент розбило рицарів-хрестоносців. Галицько-Волинський літопис про події ті згадує: «Коли ж настала весна, рушили вони удвох на ятвягів. І прийшли вони до Берестя, але ріки наводнилися, не змогли вони йти на ятвягів. Данило сказав: «Негоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам, тобто солломоничам». І пішли вони на них великою силою, узяли город місяця березня, і старійшину їх Бруна схопили, і воїв захопили, і вернулись обидва у Володимир».

Озвалися дзвони церкви Пресвятої Богородиці, сповіщаючи про початок дійства, вони були особливо звучними у морозному сухому повітрі, той подзвін лунко котився містом і його околицями. Служки завершували перевдягати князя Данила, в душі дивуючись його спокою, наче йшов не на урочисту коронацію, а мав приступити до звичних своїх князівських клопотів.

На те в князя були свої причини. Він не причислював себе до надто марнославних, він просто коронацією думав захиститися від нашествия поганих, він до останнього не приставав ні до постійних наполягань рідні стати під королівський вінець, ні до порад поль-

Коронація Данила
Галицького
в Дорогичині 1253 р.

Король
Данило Галицький

ських князів Болеслава Соромливого чи Земовіта І. Він згодився лише тоді, коли на власні очі побачив папську буллу — архієпископ Опізо, їдучи з Ватикану зі своїм посольством у Дорогичин, спинявся в кожному правлячому дворі і оголошував володарям країн Центральної Європи буллу Папи про хрестовий похід проти монголо-татар.

...І ось грянув хор, почалася Божа відправа, і при велелюдді та при численному духовенстві архієпископ Опізо підносить над головою князя корону.

— Приймаєш ти вінець, а ми есмо готові на підмогу проти поганих... Приймаєш ти вінець од Бога, од Церкви Святих Апостолів, від престолу святого Петра і від отця свого, Папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх...

Уже на паперті окинув поглядом прибулий народ король Данило і не побачив краю людського моря.

— Слава!

Багатократно повторене «слава» покотилося площами й вулицями, видавалося, морозне повітря двигтіло від того багатоголосся, аж іній спадати з дерев почав та зблискувати на льоту; срібний дрібносінький та осяяний дзвінким сонцем, срібний пил супроти неймовірно синього неба, що вигравав різноколір'ям у сонячних променях і творив таку несподівану в цю пору веселку...

Церква Святого
Миколая
в Дорогичині
з меморіальною
дошкою

Король Юрій I, муж zelo мудрий

Вони в'їхали в місто досвітком, ще тільки одинокі перехожі траплялись назустріч, тож підкови коней по бруківці вицокували поміж стін кам'яниць особливо лунко. Дужі коні, вкриті панцером, вершники о залізній зброї і тим же панцером прихилені, поверх якого на плечі накинуті білі плащі з витканими великими чорними хрестами, викликали подивовані погляди зустрічних. Загін хрестоносців повільно просувався Володимиром до королівського замку.

Прибульці й собі з подивом роззиралися, оцінюючи досвідченим оком бувалих вояків оборонні вали та інші укріплення, охайні вулиці і кам'яні будівлі, зведені, вочевидячки, в недавні роки, мружили очі від зблиску сонячних променів на куполах золотoverхих чисельних храмів.

Король Юрій I, немолодий уже, сивий тою сивиною, що непомітно переходить, чи навіть перейшла у крейдяну білизну, з осяйною короною на голові та скіпетром у руках, сидів на високому троні з вигадливими візерунками.

— Світлий королю, ми привезли тобі сердечне вітання від Великого магістра хрестоносців, — попри ковані свої обладунки посла кланялися легко і вправно, наче одіж у них була лляна, а не із заліза. — Великий магістр наказав нам передати побажання здоров'я твоєї королівській величності та процвітання усій землі, що є під твоєю короною — від ріки Німан на півночі до гирла Дунаю, від Сяну і Вісли на заході до земель Києва і Чернігова, звідки дужою збройовою рукою прогнав ти поган татарських.

— Кланяйтеся і від мене Великому магістрові, невтомному оборонцеві віри Христової, — по хвилі відказав король, очікуючи слів подальших від прусських послів.

— Великий магістр, усе рицарство Кенігсберга і землі нашої вважають, що давні незгоди припадають пилom віків. Настав для нас час купно єднатися

*Юрій Львович
«Король Русі» Юрій
титулувався королем
і підписувався
так: «Король
Руський, Великий
князь Київський,
Володимиро-
Волинський,
Галицький, Луцький
і Дорогичинський»*

Печатка Юрія I.
Напис: «*Sigillum*
Domini Georgi Regis
Rusie» — Печатка
пана Георгія-Юрія,
короля Русі. На
звороті: «*Sigillum*
Domini Georgi
Ducis Ladimerie»
— Печатка пана
Георгія-Юрія, князя
(Во)логимирії

супроти поган, які стільки лиха завдають твоїй землі, а завтра, якщо попустити поганим, можуть дійти і до городів наших. Ми привезли угоду від Великого магістра про обопільні дії на випадок біди чи загрози, і якби твої ясні очі подивилися те написане, то магістр доручив нам від його імені скріпити договір.

Старший із хрестоносців розгорнув довгий свиток, писаний латиною, і взявся читати. Бояри, що стояли праворуч і ліворуч королівського трону, слухали уважно, лиш інколи недовірливі погляди, не втаївшись, проривалися ненароком.

Дочитавши, хрестоносець вклонився, скрипнувши обладунками, і передав свиток крайньому бояринові.

— Хай послі Великого магістра відпочинуть з трудної дороги, — сказав король на завершення. — А завтра, як дасть Бог день і хліб на столі, ми обсудимо ту угоду спільно.

А як стихло відлуння важких кроків гостей під склепіннями замку, терпеливі бояри гуртом заговорили.

— А чи то не замислив магістр якусь каверзу?

— Хтозна, чи то білі плащі з вишитими чорними хрестами у них на плечах, чи то овечі шкіри поверх вовчого тіла...

— Приспати нам очі захочуть, а тим робом рицарі в нас на кордоні.

Легенько пристукнув Юрій скіпетром і заспокійливо відповів, видавалося, не з висоти свого королівського трону, а з висоти сивих літ, що тихо шелестіли за спиною.

— Недовіра наша серце холодить... Та й не близька дорога від Кенігсберга... То не птахою долетіти, то коням у важкому залізі іти — вість неминуче матимемо.

Розбурчалася суперечка, гуляли тривожні голоси під склепінням, вдарилися об лунки стіни і верталися знову назад, виговоритися хотілося кожному.

— Королю, а чи ти не забув, скільки з рицарями-хрестоносцями клопотів мав твій дід, король Данило? В далекому вже 1238 році немало люду нашого полягло під Дорогичином, немало мечів пощербилося об панцирі хрестоносців, аж доки здолали їх?

— З цими підступними рицарями меча маємо завжди тримати напоготові!

Король нікого не перебивав, на запеклість вельми гарячих посміхався лише очима, подумки перегортаючи сторінки минувшини батькових часів і дідових, раз уже його тут згадали. Підростав він в походах з батьком Левом, уже зрілим воїном і державцем водив рать свою у Литву 1285 року, а через дві зими ходив ратно на польські землі. Потім сам княжив на Холмщині й Підляшші, а як настав його час, то вернув і Київ, і Чернігів, і землі за ними. По батьковій смерті в 1301 році вдалося йому об'єднати та створити ще більшу, ще могутнішу державу. Той велетенський княжий і людський досвід привів його до несхибного переконання: держава не мечем сильна, а добрим життям її людності. Тож не випадково вінчається він з князівною Єфимією, сестрою Владислава Локетка, що стане польським королем. Робиться все для добрих стосунків з іншими сусідами, розбудовуються нові міста, добрішає життя люду в кожнім куточку неозорої Волинсько-Галицької держави. Справедливо зазначиться в «житії» першого галицько-волинського митрополита Петра (визнаного Константинополем потім святим), що за короля Юрія I «була Волинська земля в честі й повазі, повна багатства й слави». Інколи траплялося, що один літописець хвалить якогось князя, а інший осуджує, от тільки за короля Юрія I всі літописці та історики мов зговорилися. Польський історик Ян Длугош, описуючи ті часи, про Юрія I згадає так: «Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий, за його влади тішилася українська земля миром і славилася багатством». Тільки терпеливими перемовинами та шаном Візантії до короля Юрія I стало заснування в 1303 році окремої митрополії у його державі.

...Тим часом суперечка його бояр тривала, кожен висловлював щиро свої вагання і король жодного не перебив: ніхто не повинен затаїти свою тривогу, думка кожного має бути зважена і врахована усією радою. Лише як змовкли бояри, король сказав своє слово.

— Мудрі мої бояри, не та держава дужа, що наживе собі більше ворогів чи відштовхне протягнуту руку, а дужий той, хто друзями багатший. Правду мо-

вите, що меч має бути завжди напоготові — тільки не в руках, а в піхвах. Чим більше люд наш триматиме в руках не меча, а рало, не списа, а будівничу кельму, тим ліпше нашій землі і її людності. Що ж до замислу злого, то нема на те ради — лукавий не дримає. Тільки не забудьмо Святе Письмо: немає нічого таємного, що не стало би явним!

А наступного дня, по перемовинах і торгах із послами, під угодою вже до обіду стояв розмашистий підпис: «Юрій I, Король Руський, Великий князь Київський, Володимир-Волинський, Галицький, Луцький, Дорогочинський». На печатці ж більш стисла латина «Rex Russie princeps Ladimezie».

І перші слова на бенкеті:

- За славного короля Юрія I!
- За Великого магістра доблесних хрестоносців!

Іскрилось в бокалах і виграло вино, привезене з далекої Греції, і в іскрометних тих переливах, здавалося, оживають і виграють промінчики шпаркого південного сонця, під яким ходили і несли слово Апостоли; іскрився і вигравав напій, що об'єднував людей аж ніяк не з близьких країв.

Благословення короля Юрія II

Гучні труби, барабани і сурми звучали сьогодні якось особливо, весільні мелодії спільно творили вони з такою охотою, мов за довгі роки втомилися такі одними лише похідними та бойовими мотивами — і ось нарешті настав їх час потішити душі людські нотками радості і любові, за якими занудьгували, світлої надії й очікування просто людського щастя. Парували страви на довжелезних столах, метушилися служки, підносячи свіжі наїдки й питво, весільний гамір все густіше виповнював величезну залу. Вельми знаменне дійство відбувалося тут — Юрій Тройденович видавав свою названу доньку Бушу за Любарта, сина великого князя Литовського Гедиміна.

Та гамір велелюддя весільного враз притих, коли з кубком вина піднявся до слова і благословення батько нареченої.

— Добрі наші діти, Бушо і Любарте, — Юрій витримав паузу і гомін остаточно улігся. — Як здавна велить наш звичай, насамперед даю вам своє батьківське благословення, зичу довголіття та доброї долі. Миру й злагоди в вашій сім'ї, миру й злагоди, Любарте, в управлінні державницькими справами, злагоди з усіма сусідами і народами. Хай же на цій землі ведеться усім щасливо — тим, хто народився на ній, і люду інородному, кому доля судила тут жити.

Юрій Тройденович вимовляв ці слова з особливим наголосом. Для нього те було не просто напутнім словом, він так вважав у естві душі. Він діяв так у відповідності з цим переконанням, як тільки надягнув королівський вінець діда свого по матері короля Юрія I і ставив під міждержавницькими угодами ще дідову печатку з написом «Rex Russianus» — король Русі. Він невтомно не раз і не два повторював своїм боярам, що на руській землі Волинсько-Галицької держави мають щасливо жити і русичі, і прийшлий люд. Чех має жити тут навіть краще, аніж у себе в Чехії, німець — краще, аніж на попередній своїй дідівщині.

Юрій II Болеслав титулував себе «Князем і гідичем (спадкоємцем) королівської Русі» та використовував королівську печатку свого діда короля Юрія I

Бояри нерідко крутили носом, та король Юрій II мало на те зважає — уже в перших трьох договорах-грамотах робить стосунки з пруськими хрестоносцями ще тіснішими, ніж Юрій I, ці угоди з 1325 — 1327 років законодавчо підтверджують давню україно-німецьку приязнь, «непорушну з часів Романа Мстиславовича». Юрій II Тройденевич робить усе, «аби замкнути роти тим, що виють і брешуть на наш союз та намагаються його розірвати». Четвертою ж грамотою при зміні Великого магістра хрестоносців все попереднє підтверджує. Виходець з польського княжого роду по батьковій лінії, родичається з литовським правлячим домом, утримує добрі стосунки з чехами, знаходить рівновагу із Золотою Ордою, відновлює галицьку православну митрополію, за прикладом короля Юрія I, добиваючись призначення від Константинополя патріарха та імператора, на кафедру свого митрополита Федора Галицького.

Юрій Тройденевич, благословляючи молодят, на хвилику примовк, але ніхто не порушив раптової тиші — тільки від жовтавого світла свічок та факелів, кріплених навкруг на стінах, зблискував золотом посуд, різьблені химерними візерунками кубки та келихи.

— А ще я хочу побажати тобі, мій Любарте, — перевів подих Юрій Тройденевич, — невтомності у розбудові міст на нашій землі, замків прекрасних, куди б приїжджали гості шановані з усіх країв. Ні я не знаю своєї долі, ні ти, але хотілося б цього, і я благословляю тебе на такі поштиві діла.

Істинно, ніхто не знає своєї долі, тим паче, чужої. Життя Юрія Тройденевича, як короля Волинсько-Галицької держави Юрія II, обірветься 7 квітня 1340 року — егоїстичні бояри у Володимирі, куди король перенесе столицю, підсиплять в вино надпотужну отруту. Немало будівничих добрих справ буде на рахунку керманича землі волинської Любарта, особливо розбудова красеня-замку в Лучеську.

Благословення тестя про поштивих гостей з усіх країв і країн здійсниться лише через століття, уже при Вітовті. Року 1429-го в Лучеську станеться з'їзд монархів Європи.

Ще в 1398-му князі і бояри руські та литовські проголосили Вітовта своїм королем. Та не всім це по-

добалосся, особливо польському королівському двору. Тож з'їзд монархів був таки доречною нагодою, аби узаконити королівський вінець над головою Вітовта.

Звісно, то не лише заради цього монархи долали таку далечінь доріг — мали вони обмізкувати, як гуртом боронитися від турецької загрози, як помирити церкви, мали проблеми у Молдавії.

Поштиві гості у Лучеськ, як пророчо благословив король Юрій II зятя свого, справді прибували з усіх усюд.

Першим в'їхав на замкову площу польський король Ягайло з дружиною Софією та двома синами — золочену королівську карету та карету папського кардинала і краківського єпископа Збігнева Олесницького супроводжував такий пишний почет, що можна було подумати: ціле військо збирається штурмувати замок Любарта. Точно у термін, на святе Богоявлення Господнє, як чемний онук Вітовта, під'їхав великий князь Московський Василій з не менш пишним супроводом — митрополитом Фотієм, залежними від Московської держави руськими князями. А далі поважні гості над'їжджали один за одним — король данський Ерік, татарські хани Перекопської, Донської і Волзької орд, молдавський воєвода з боярами, від Великого магістра німецького ордену командор Балгі, магістр Інфлендського ордену Зигфрід з почтом, посли з Візантії, папський легат Андрій Домініканк.

Імператора Священної римської імперії Сигізмунда Вітовт з почтом виїхав зустрічати аж до Заборолія. Повільно рухалася колона Сигізмунда, бо прибув він не тільки з дружиною Барбарою і двором, а ще його супроводжували барони німецькі, угорські і чеські, чисельна збройова охорона, рицарі з різних європейських країн. Назустріч імператору Сигізмундові виїхало також чимало гостей, тож колона поверталась у замок Любарта вельми мальовнича. Вітовт, Сигізмунд і кардинал Олесницький їхали верхи, дружина імператора забрала короля Ягайла до себе в карету, а кінця почту і видно не було.

Щиро стрічали русичі імператора і всіх гостей — лунали дзвони дев'ятнадцяти православних церков, католицьких храмів, люд з різних міст і сіл, вишикувавшись вздовж Великої дороги, вітав і славив

прибулих. Розчулені гості дякували русичам і направлялися до замку Любарта на свій перший монарший з'їзд — прообраз майбутнього Євросоюзу і Європарламенту.

Коли Юрій Тройденевич завершив благословення і кубок вина підніс до вуст, багатоголосе «Віват!» струснуло повітря, аж полум'я факелів на стінах захиталося й замерехтіло. Грянула знову музика, гості заходилися біля запашних тарелів, а батько молодії ще якийсь час задумливо дивився поверх голів, наче крізь сизувате від свіч і факелів повітря замку можна видивитися було, а що ж там діятиметься за роками, за століттями, в такому загадковому і непізнаному усіма сущими майбутті.

ПРОРОЧІ БЛИСКАВИЦІ НАД ОЛЕСЬКИМ ЗАМКОМ

На поголи дочці Івана Даниловича Теофілі зайшло якраз під найбільшу зливу: з низьких чорних і набурмосених хмар вода, видавалося, падала живцем, громи розгулялися по всьому небу й блискавиці ковзалися з якоюсь особливою останньою втіхою — небавом громам і блискавицям спочивати аж до весни. Доки бабка-повитуха, шкандибаючи, перебігла подвір'я замку, то вимокла геть, наче щойно скупалася. Вона на те незлобливо лиш буркнула, знімаючи поспіхом верхню одіж, з якої лилося, бо ж діло таке невідкладне. З-поміж гуркоту грому, мов десь перекачувалося велетенське каміння, прорізувався крик породіллі, щасливо-болісний і розпачливий крик.

Прислуга у передпокої, очікуючи появи на світ внука господаря, стиха перешіптувалася:

— Зайняло ж породіллю не рано й не пізно: гіршого часу, певно, не вигадати.

— Таких пологів у подібну жахливу пору не було, мабуть, скільки замок стоїть...

— Не кажіть: відколи Марія, донька короля України Юрія I виходила з замком, як з приданим, за мазовецького князя, збігло вже більш як три століття. Хіба ми відаємо, що діялося у цих мурах?

Сучасний вигляд
Олеського замку

знаним і впливовим. Дід, Данило Галицький, приймає королівську корону від Римського Папи, а внук Юрій — від Вселенського православного патріарха і візантійського імператора. Шляхтич Михайло Хмельницький бере за дружину переяславську козачку, і народжується в них син Богдан, який відродить українську державність. У розбудову Олеського замку на теперішній Львівщині чимало терпіння і клопотів докладає впродовж десятиліть його господар Іван Данилович, але немало труда тут його управителя Михайла Хмельницького, батька майбутнього гетьмана. І коли Іван Данилович стає чигиринським старостою, то своїм заступником-підстаростою запрошує Михайла Хмеля. Гідні поваги терплячість і наполегливість проявляє Іван Данилович, коли родина Хмельницьких зазнала біди. В тяжкім болю під Цецорою, де проти турецької навали разом із польським військом билися вісім тисяч чотириста козаків, батько й син Хмельницькі потрапляють у полон. Богдана викупило запорізьке козацтво, а про викуп Михайла до останнього клопотався Іван Данилович, аби обміняти його на свого полоненого-в'язня Абдурахмана.

...Жінки над породіллею врешті стали з жаху молитися, їхні тихі слова глушив шум зливи, незмовкний і нестихаючий, а блискавиці, спалахуючи, з їхніх благальних облич робили обличчя надміру суворі, наче різьблені з білого мармуру. Усе трапилося майже одночасно. Теофіла видихнула, бо на крик не ставало моці, видавалося, з останньої сили й таки розродилася, немовля подолало злу та невчасну негоду і вимогливим криком заявило про себе — тієї ж миті вдарив грім, від якого затряслися віковічні мури, хитнулася підлога і весь простір покою залило сліпуче, незнане за своєю яскравістю сяйво.

Всі, хто був у покої, попадали на коліна в очікуванні, та більше нічого не трапилося, грім стихав і відкочувався в долину. Ще раз перехрестилися жінки, як забачили, що віковічний, хтозна і з якого століття, мармуровий стіл поколовся. А стара повитуха здивовано перепитала:

— А чого дитина не плаче, тільки ротика розтуляє?

Перезирнулися всі у покої, не розуміючи, бо маля верещало щомоці, аж бабця сама здогадалася:

*Ян III Собеський,
один
із найславетніших
польських королів*

— Я оглухла? — і затулила вуха долонями та легенько постукала ними, наче воду із вух виливала. Постояла так та й пішла до порога. Тільки у дверях вже озирнулася:

— Це дитя особливої долі. Дай Боже, щоб доброю склалась вона...

...Доля у внука чигиринського старости справді була особлива. Назвали дитя Яном, на честь свата, красноставського старости. А повне ім'я його — Ян III Собеський, один із найславетніших польських королів.

ПЕРВІСТКИ РІДНОГО СЛОВА

Швайпольт Фіоль щільно завісив вікно, ще й спробував рукою, чи прилягає завіса — як істинний німець, він змалечку звик до ретельності та акуратності. Тоді підійшов до столу і погасив, про щось роздумуючи, дві свічі із трьох. В кімнаті враз потемніло, тільки тіні вже не дробилися і стали менш полохливими.

Фіоль чекав невідомого гостя, що через спільного знайомого напросився на втаємничену розмову. Коли в двері постукали і поріг переступив немолодий чоловік у чернечому одязі, Швайпольту видалося, що з прибульцем він десь уже зустрічався. Жестом без слів господар запросив гостя присісти.

— Я священик, русин. Я закінчував Ягеллонський університет тут же, у Кракові, — почав гість неголосну оповідь. — Моє ім'я нічого вам не говорить, бо вже чималенько років збігло, відколи полишив університетські стіни, хіба зрідка навідуюся до земляків, які zostалися викладати в альма-матер.

«Ні, мабуть таки він не зустрічався з цією людиною», — думав Фіоль, розглядаючи під миготливим світлом обличчя гостя, просто в першу хвилю він звернув увагу на посивілу вже бороду, підстрижену,

ІОАННЪ , ДІОДОРОВИЧЪ .

ПЕЧАТНИКЪ , ЗМІСКИВЪ

ІОАННЪ ДІОДОРОВИЧЪ

НАЧАЛЪ БЪ СЛЪВЪ , НЕЛІВЪ
БЪ ДЪА , НЕГЪ БЪ СЛЪВЪ • СЕ
БЪ НІСІННЪА • ВЪЛЧЪ
БЪША . НЕСЪНЕРНІ
СЪУТЪ ЖЕ ВІСІОТЪ СЪЖЕ БЪ

Герб Івана
Федоровича

Маргіналії •••

Нью-коледж
в Оксфорді,
заснований
1386 року

як це роблять священники східного обряду.

— Так, ми якось зустрічалися в університетському колі, — відказав на допитливий погляд гість. — Але навіть і словом не перекинулися. Тут стали вже професорами дванадцять моїх земляків-русинів, вони то й порадили звернутись до вас. А справу я маю ось яку. Ми хочемо запропонувати вам видрукувати русинською мовою православні богоугодні книжки.

Перша сторінка
«Букваря» Івана
Федорова.
Львів, 1574 р.

Якби незнайомиць сказав господарю вчинити замах на короля, то був би той менш подивований, тим паче Фіоль — католик.

— Я не знаю, як правильно вас величати, — по довгій гнітючій мовчанці напівпошепки вимовив Швайпольт. — Але ж ця пропозиція означає для мене гарантований «гонорар» — багаття еретика.

— Вірую в єдину святу апостольську церкву, — сумовито проказав слова з молитви незнайомиць. — Колись на землі люд перестане ділити Церкву Христову, то ж проти Бога не буде у вас гріха. Ми звертаємося до вас саме тому, що ви католик, з чужих німецьких країв, то ж на вас духовна і світська влада звертатиме менше уваги, гадаючи про друк як про звичайнісінький зарібок. Що ж до істинного гонорару, то наша пропозиція вельми пристойна. І платимо наперед.

Іван Федоров.
Перше сторінка «Букваря»
Львів, 1574 р.

Вдруге за якусь хвилину Швайпольт Фіоль був навіть не подивований, а швидше шокований почутим. Йому ніяково було навпростець запитати, від кого ж то такі неймовірні кошти, тому подумки шукав щось дотичне, бодай хоч трішки уяснити собі, з ким має справу.

— Ми не грабували королівську казну, — немов читаючи сумніви та вагання Фіоля, вів далі гість. — Ці кошти від поважного люду. Можливо, ви знаєте, тепер в Ягеллонському університеті навчається кілька сотень студентів з русинської, або ж її ще називають української, землі, чимало з них, як я вже казав, стали професорами, посідають помітні владні місця в Кракові.

— Не думаю, що зі студентів можна стільки зібрати, — буркнув Швайпольт.

— Звісно, — охоче кивнув головою гість. — Але з професурою вже зовсім інше. Назву лише одного — Джорджо да Леополі, він же Юрій Котермак, він же русин Юрій Дрогобич. Це доктор медицини і філософії, що зараз тут викладає, обирався перед тим ректором Болонського університету. Ще вісім років тому, в лютому 1483 року, він став першим русином, що видрукував окремою книгою свою наукову працю, хоч і латиною. З точністю до години і хвилини він вирахував два наступні місячні затемнення, рух планет і дав прогноз погоди. Такі ж поважні й інші люди, від імені яких я звернувся до вас з цією благородною справою.

— І все ж одній краківській русинській громаді не під силу подібне, — опирався Швайпольт Фіоль. — Я вже не кажу про те, що видати русинською мовою книги лише півділа, їх ще треба продати чи поширити іншим чином.

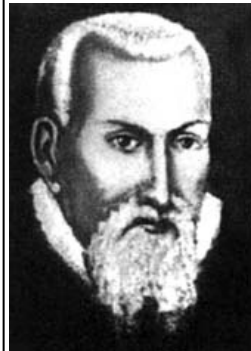
— Ви змушуєте мене йти на цілковиту відвертість. Я дію також від зовсім недалекої звідси Перемишлянської православної єпископії. В друкові вельми зацікавлені єпархіальні осередки Городка, Дрогобича, Самбора, Холма, Луцька, Володимира, що на Волині, навіть невеличкого Смідина на Турійщині.

Страх і спокуса боролися в душі Швайпольта Фіоля, а ще жаль домішувався до цієї незнайомої людини, яка так само ризикувала життям заради святого діла... «Справді-бо, Христос не ділив людей, він же

Дрогобич Юрій
(Георгій) (псевдонім
Ю. Котермака)

Юрій Дрогобич

Маргіналії•••

Лекції з медицини.
Гравюра XV ст.

значки.

— Мені невідкладно треба 230 таких літер та знаків, — пояснював Швайпольт. — За кілька днів я дам точний малюнок кожної букви. А за скільки можна відлити?

Рудольфа не злякав незнайомий шрифт і він погодився взяти замовлення невідкладно.

— Заприсягнися, що без моєї згоди не відливатимеш таких шрифтів ні для кого, навіть для себе, і нікого не візьмешся вчити робити такі шрифти, — зажадав Фіоль.

Боредорф заприсягся, але Швайпольту видалося цього замало і майстри зареєстрували свою домовленість навіть в міській книзі — Фіоль інтуїтивно відчував успіх церковнослов'янських книг, тож не хотів будь-кому віддавати майбутні зарібки.

Мине небагато часу і відлиті шрифти будуть пере-

на муки і смерть ішов заради всіх», — Фіоль вперше задумався над цією істиною, яку тепер вважав аж ніяк не сретичною для католика.

Пізно ввечері незнайомиць з господарем обговорили всі деталі та дійшли згоди. Коли за гостем зачинилися двері, впустивши в дім прохолодний вітер, що мало не здмухнув слабосилу свічу, у Швайпольта Фіоля після кількогодинного вагання й дерзань важкий камінь остаточно спав з серця: «Ні, то не гріх...»

А вдосвіта прудкі коні несли його вже у неблизький Брауншвайг, до давнього знайомого і неабиякого майстра з лиття металів Рудольфа Боредорфа. Запилений з дороги і втомлений, Швайпольт взявся тут же малювати потрібні йому кириличні букви і вигадливі, ніколи не бачені майстром надрядкові

везені в Краків, а друкарського верстата зйдуть перші аркуші «Часослова» і «Осьмогласника». Швайпольт брав ті аркуші, і так і сяк розглядав їх та тішився, немов власним дитям: «Доконана би (сть) сія книга у великом граді Кракові при державі короля полскаго Казимира і dokonана би (сть) міщанином краковским Швайполтом Фіоль, із Німець, неметкого роду, франк».

Книги бережливо пакувалися, а возити їх в далекі русинські землі могли тільки поважні особи, яких нереально обшука-ти чи пограбувати.

...Листопадового похмуро-го дня 1491 року випав перший сніг, він падав тихо і несміливо, немов соромився свого передчасного дещо приходу. На подвір'я друкарні Швайпольта Фіоля озброєні вершники ввірвалися раптово, загарцювали розгарячілі коні, викидаючи копитами чорну землю на незайману ще сніжну білизну. Троє вершників спішилися і стрімко ввійшли в приміщення. Все сталося раптово, Швайпольт не пручався, як його в'язали, тільки подумки помолився: «На все Твоя воля, Боже».

На допитах у в'язниці він на розчарування та роздратування слідчих нічого не міг розказати певного — він і справді не знав ні імені людини, що давала гроші, ні тих, хто забирав книги.

Тим часом впливові русинські люди при дворі польського короля і в церковних колах робили свою справу, аби визволити Фіоля. І якогось дня Швайпольт вийшов за тюремні ворота — його чекала готова в дорогу карета.

— Куди мене? — тільки й поспитав візника.

— У безпечне місце, — відповів візник голосом тої людини, що приходила у чернечому одязі на першу

Друкарський
верстат.
Гравюра кінця
XV ст.

розмову про друк русинською, або ще як називали, українською мовою.

Коні рушили, прощавай, друкарне, та не прощайте книги. Розбіглися-розлетілися ви світами, навіть через століття говоритимете ви вустами різних людей у Божих храмах. «І якщо від того, — думав Фіоль, — світ стане бодай на крихту добрішим, то шлях свій на цій землі я пройшов не марно».

НЕВІСТКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Досвітком, ще пташка не чистила дзьоба, у ворота фортеці постукав вершник — стукав щомоці, рішуче, настирно.

— Відчиніть! Хутко відчиняйте!

А як відчинилися ворота, то вершник, видавалося, не ввів, а поспіхом силоміць втягнув за повіддя змиленого і стомленого коня.

— Біда! Чужинське військо — менш як півдня ходу!

За кілька хвилин сонна фортеця ожила, закрутилася всі коліщатка, як в запущеного годинника — зашновигали люди, підвозилися до гармат ядра і порох. Усі готувалися до оборони.

Для Розанди очікування бою не було дивиною, все життя її проминуло в таких очікуваннях. Донька молдавського володаря Василя Лупула, про багатство якого ходять легенди всією Європою і золотим статкам якого заздрих не один король, багато разів потрапляла в облогу і зловісний свист гарматних ядер над головою давно вже її не лякав. Тим паче, що в молодості і сама вона ставала причиною воєнних сутичок. За серцем красуні-принцеси мліли турецький візир, могутнішим за якого було хіба що небо й султан, а ще син німецького імператора, а ще один із найбагатших і найвпливовіших польських шляхтичів, польський гетьман Мартин Калиновський, який мав навіть власне військо... Та доля розсудила Розанді пов'язати свої молоді літа з Україною.

Несподівана, як блискавиця серед зими, визвольна війна Богдана Хмельницького підняла значимість українського гетьмана і зрівняла його в очах європейських дипломатів із лордом-протектором Британії Олівером Кромвелем. Панотці Вселенського патріарха вшановують Хмельницького за імператорським чином.

Зірко вдивляючись у мліч століть, гетьман почав замислюватися, а чи не породичатися з якоюсь легітимною династією Європи, щоб узаконити вже влас-

*Василь Лупул —
володар Молдовії*

ну династію Хмельницьких. Молдавія для Богданових роздумів підходила якнайкраще — і сусідня держава, і донька для старшого сина Тимоша Розанда у Лупула є, разом ще й стосунки поліпшають з іншими придунайськими князівствами — Валахією та Трансільванією зокрема. На старіючому гетьмановому обличчі, коли мислив про це, легкою тінню лише тиха усмішка пробігала. А то вже десяте діло, що Тиміш і Розанда одне одного й у вічі ніколи не бачили.

Перші перемовини майбутніх сватів почалися досить оригінально, хоча не так уже й незвично для тих часів. Із гиком пронеслися козацькі полки розлогіми полями Молдавії, в поміч разом із ними скакали татарські загони, і ось уже головні міста князівства Сучава і Ясси під загрозою. Напудженому володарю краю Василе Лупулу діватися нікуди: платить данину кримському хану, платить гетьману 10 000 талярів і обіцяє тому видати доньку за Тимоша, який формально очолював козацьке військо. Це було восени 1650 року, а весілля домовилися згуляти до Різдва.

Допоки козацькі шаблі виблискували на сонці під стінами Ясс і Сучави, доти й обіцянка Лупула була чинною. А як відійшло гетьманське військо... Домна Розанда опинилася в своїй старшій сестри, під захистом литовського гетьмана Радзивіла. А ще згодом доньку батько на два роки взагалі в Стамбулі, хитро усміхаючись, приховав від Тимоша. І на батьківський

пори́г Розанда вже ступила у 1652-му році.

Тут би й далі вести перемовини, та от польський гетьман Калиновський, з якого січка сипалася вже від старості, знову взявся за своє і кинув клич на всю Корону Польську «боронити прекрасну князівну». Перемістивши свої війська на Поділля, аби перекрити шлях з України на молдавські землі, скликав романтичну молодь у свій табір під Батогом.

Розанда, донька молдавського володаря, гружина Тимофія Хмельницького (портрет зі збірки Львівського історичного музею)

Битва козацьких і польських військ була недовою, але лютою: молоді і невправні романтичні вояки падали снопами під шаблями бувалих і гартованих не в одній січі козаків. І врешті сива голова самого Калиновського, настромлена на спис, доставлена у намет українського гетьмана.

Спадала літня спека 1652 року. Зустрічати зятя Тимоша Хмельницького виїхав особисто Василе Лупул у супроводі пишних бояр, із восьмитисячним військом. Бучне весілля гуляли в Чигирині, і вже за святковим столом Тиміш веде перемовини з тестем: а чи не віддав би він князівський престол зятеві, а сам перебрався в землі Валахії? Василе Лупулу Бог не судив же синів...

Було всього за коротке заміжжя Розанди: доводилося втікати батькові на Україну під захист козацьких гармат та мушкетів, знову повертати собі молдавський престол...

І світ не таким став, і сонце почорніло того осіннього дня 1653-го, коли в світлицю внесли смертельно пораненого Тимоша. Любила Розанда його чи ні, але що ж їй робити тепер вагітній, оточеній ворогами, які не відомо чи й саму її лишать живою? Розанда з Тимошем була у Сучавській фортеці, а під стінами її двадцятитисячне військо Дьєрдя II Ракоці та Матая Басараба, та ще й величезна підмога їм з Речі Посполитої прибула разом з артилерією. Зловісно свистіли гарматні ядра над головою, що, видавалося, гронами сипалися, і обвалювалися будівлі, один за одним падали молдавські воїни та козаки з восьмитисячного добірного війська Тимоша Хмельницького, що відчайдушно боронили фортецю. Осколок одного з ядер для Тимоша був фатальним...

Хоробро таки билися козаки, тож оцінкою лицарства їхнього був дозвіл вийти зі зброєю і забрати тіло свого молодого вождя.

*Син Богдана
Хмельницького
Тимофій
(портрет близько
1652 року зі збірки
Львівського
історичного музею)*

Сумна процесія вирушила на Україну. Розанда не покинула мертвого чоловіка.

27 грудня 1653 року велика жалоба була в Чигирині, ховав український гетьман старшого сина. А напередодні Розанда народила двійню, двійко близнят-хлопчиків.

Бурлило життя, як вода на дніпровських порогах, господарювала Розанда то в Суботові, то в дарованому свекром Зіньківському Ключі, а останні двадцять літ все ж прожила на батьківщині.

...Фортеця Немц заледве завершила приготування до оборони, як курява з-під копит коней чужинського війська вже знялася на видноколі і стрімко та невблаганно наближалася до стін.

— Польські жовніри! — вигукнув з тривогою в голосі оборонець біля гармати, розрізливши нарешті вбрання кіннотників. Тривала війна не знала милосердя, тим паче, що польсько-молдавська ворожнеча на той час дійшла точки кипіння.

Розанда не в силі була дивитися на бій, надто багато років уже за плечима, небавом і шостий десяток виповниться, надто багато людських страждань зранили душу, то ж мовчки вона зачинилися в своєму покої. Крізь товсті стіни й маленькі вікна лише доносилися гуркіт гармат і вигуки оборонців та нападників, озлоблені крики та вигуки розпачливі від несамотого болю, а ще тріск мушкетів, притишений стінами, мов потріскування гілок у багатті...

Якась дивна байдужість напливла на Розанду, знеохота до всього світу, до його метушні й колотнечі, до людських мізерних і часто фальшивих цінностей, навіть до висліду бою, де на кону стояло життя всіх мешканців Немца і її особисте. Розанду саму дивувало це відчуття, тим більше, що шал бою невблаганно наближався, і ось вже з хряскотом розчинилися двері покою, двоє польських жовнірів вдерлися до кімнати.

— Хто ти? — спитав молодий, переводячи дух.

Старший жовнір мовчав, але пильно дивився їй у лице, марно силячись щось пригадати.

— Розанда Лупул? — округлились очі від подиву нарешті в жовніра, немолодого, її віку, а може, навіть і старшого. — Розанда Хмельницька? Якщо то ви, то

за вас, прекрасну принцесу, я воював ще тоді, під Батогом, — не міг відвести очей від жіночого обличчя, старіючого і вистражданого, але на якому все ж лишилось відлуння колишньої, ще юної краси.

— Як, це донька Василе Лупула, невістка Богдана Хмельницького? — загорілись у молодого очі якимось жадібним та хижим блиском. — Неймовірно везіння, хоч на завершення бою... Ось хто знає, де закопані незліченні молдавські та українські скарби. І має сказати! — жовнір вихопив шаблю з піхв.

Старший скрива глипнув на молодого, на шаблю, яка зловісно блиснула під промінчиком призахідного сонця, що пробився крізь запилене вузьке віконце, а тоді перевів погляд на Розанду.

— Облиш, не гарячкуй. Може, я помилився — хіба мало на світі схожих людей?

— Хай зараз же назветься сама.

— Таки я помилився, насправді, — сумно проказав старший і примирливо поклав руку на плече молодому. — Літа, друже. І зір вже не той, і пам'ять не та.

— Хай назветься.

Старший неспішно і примирливо опускав руку із шаблею молодого.

— Правда ж, я помилився і тебе не Розандою звуть? — озвався до жінки з ледве прихованою підказкою.

Раптом з подивом для себе у Розанди пропала вся байдужість і нехіль до світу та його мізерії, натомість з'явилася злість і образа. Цей молодик не сміє з нею так розмовляти. Вона — дочка великого і заможного молдавського володаря, за руку якої сперечалося чимало європейських монарших дворів, вона дружина гетьманича, якому тільки фатальний уламок ядра завадив стати повелителем потужної держави, а цей молодик, невідомо якого роду і плоду, ще сміє так зверхньо розмовляти із нею та наказувати?

— Ні, я справді Розанда Лупул, — підвелася жінка, збілівши й відкинувши геть обачність. — Розанда Хмельницька.

Очі в молодого засвітилися, мов десь там, у глибині, на жар налетів раптовий вітер.

— Або смерть, або скажеш, де батьківський скарб.

Вони стояли одне навпроти одного, двоє різних людей, дві такі різні долі зіштовхнулися на перетині між життям і смертю.

— Ніколи, — тихо відказала жінка. — Ніколи вам, хай краще землі дістається довіку.

— Ох ти!.. — свиснула шабля, і через плече старшого, що кинувся поміж ними, опустилася на Розанду.

...Лиш на мить захитавсь світ і погас день, а далі знову проявлялися й набирали сили кольори, тільки тепер вони були незрівнянно яскравішими та соковитішими, Розанда йшла лугом під Чигирином, світило погідне сонце, зелена трава незайманої і щирої чистоти, і луг розквітав незабутніми, дивовижно яскравими квітами, а назустріч їй бігли двоє первістків, її малих хлопчиків у козацьких одностроях, смішних карапузів, поміж квітучого луку і під щирим сонцем.

ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ЄВРОПИ

У гетьманську світлицю джура, ледве постукавши, не ввійшов, а радше влетів з двома пакетами в руках.

— Тебе часом не ошпарили окропом? — перепитав Сагайдачний, сміючись лише очима. Той джура, мабуть, не вмів ходити, тільки все підбігцем, лиш поли синього жупана розвівалися; гетьман, що не мав своїх дітей, подумки тишився юним помічником-непосидою: «Добрятчий козацюга буде...».

— Ваша ясновельможносте, вам відразу два листи, — подав пакети джура. — Певно, не з близьких країв.

Гетьман, відпустивши кивком голови верткого юнака, надовго схилився над листами. Крізь стримані рядки польського короля Сигізмунда III проступала погано тамована тривога за долю сина і решти польського війська, що застрягло гірше, ніж у болоті, під Москвою. Королевич же Володислав без дипломатії писав зі своєї ставки в Тушино про крайню потребу у допоміжності, доки він зі своїм військом не зліг до ноги у підмосковних лісах та перелісках.

Листа королевича Сагайдачний пробіг швидко і відклав, бо там, окрім уклінної просьби, годі знайти щось нове чи особливе, а от писане королем Сигізмундом перечитував кілька разів, обмацуючи очима кожне слово, мов хотів зазирнути за нього, чи не заховане там щось таке, досі незнане, з чого могла би в майбутньому трапитись вигода.

Сагайдачному не складно було відмовити королю, вигадавши якісь перепони, але й поміч у загрозливий час чогось важила — Сигізмунд був люблячим батьком. «Йти — не йти?» — хиталася думка човном на хвилях, доки твердо на хитавиці не спинилася: «Треба йти. І потрібно невідкладно скликати велику раду».

Козацька старшина на раді, на подив гетьманський, вагалася небагато, ніхто не гарячкував і не хрипнув, доводячи власну правоту, якимось швидко зішлись: збиратися у похід, починати лаштуватися вже, аби вийти добре готовими.

Гетьман
Сагайдачний
Петро Конашевич

Тріпотіли на вітрі козацькі хоругви, били копитами застояні і добре годовані коні, та й в очах самого козацтва зачалася нетерпіння; святі отці відправили молебень і благословили воїнство. Величезною колоною вишикувалося двадцятитисячне військо та ще море народу вийшло проводити. А як вдарили литаври, враз перекривши людський гомін, виїхав попереду Петро Сагайдачний, і військо рушило. Довго ще бігли обабіч у хмарах куряви невгамовні дітлахи, махаючи на прощання рідні та знайомим.

Козацька лавина через Сіверщину стрімко йшла на схід, долаючи інколи по тридцять верст від сходу і до нового сходу сонця, ламаючи тим самим будь-які розрахунки московської старшини. Заскочене зненацька місто Лівни боронилося безтолково і, вражене панікою, швидко здалося. А ось уже до гетьмана ведуть зі зв'язаними руками воєводу Микиту Черкаського: розкуйовджена борода, один рукав каптана обірваний, обличчя в сажі, як не нагадує цей похнюплений дядько гонорового ще недавно і владнолюбного воєводу. З маршу падає Єлець, гине тутешній воєвода Андрій, що з панічної розгубленості не тільки не зміг налагодити оборони, але й захистити власну жінку, яка стає полонянкою. Цілий гурт привели до Сагайдачного взятих у полон з одягу і обличчя зовсім не московитів, тільки декілька хіба їх нагадували.

— Хто ж ви будете? — запитує гетьман.

— Царський посол до Криму Степан Хрущов, — відказує перший, очевидно, старший.

— Піддячний Семен Бредихін, — озивається інший і показує в бік чужоземців. — А це нам кримський хан дав на дорогу охорону.

Про що балакав посол із піддячним, вияснилося вже на першому допиті. Москва вмовляла кримчаків вчинити набіги на південь козацьких земель, аби грабіж і загроза невільництва зв'язала руки козацькому війську.

Падають у раптових і стрімких атаках Скопин, Данков, Лебедин і Рясський, взято Шацьк, не витримав несподіваного штурму Стародуб. Але на війні як на війні — особливо запеклий опір вчинило місто Михайлов.

— Не яке цабе, — сказав перед походом на нього гетьман полковникові Милославському. — Долі кампанії Михайлов ніяк не вирішує, але взяття цього міста зміцнило б нам лівий фланг. Бери тисячу вершників і штурмуєш гупої ночі.

Милославському не щастило спочатку — під час нічного переходу зірвалась гроза, проливний дощ на очах із дороги зробив болото, і під місто полковник з військом підійшов геть через кілька годин, відколи розвиднілося. Але буквально перед тим із Сапожка захисникам підоспіла підмога, а потім уже, під час облоги, — і з Калуги, і з Серпухова.

Але більше за підмогу і зливу Михайлову посприяти неймовірно й страхотливі чутки про козаків, що ширилися містом.

— То змії і вовки хижі!

— Чули? Польський король і козацький гетьман хочуть знищити православ'я і в віру свою навернути.

— То ж козаки православні...

— Та які вони православні, кажуть, ріжуть священників, палять монастирі й церкви.

— Всіх убивають у взятих містах, а дітей — навпіл шаблями.

Гармати били майже впритул по дерев'яних стінах, летіли запалювальні ядра, козаки ішли на штурм, ось уже рукопашний бій зав'язався на валах, але все марно. Врешті Сагайдачний, аби не марнувати часу, дав відбій.

— На Москву! — передали полковники війську розпорядження гетьмана.

Розбивши ратників під час переправи через Оку, козацька лава каширською дорогою ринула на столицю. Обійшовши її, нарешті з'єдналася з поляками. У ставці королевича Володислава під Тушино нарешті відбулася зустріч, на яку так чекали поляки.

Рівними рядами, як під лінійку, вишикував королевич піших і кінних на великому лугові. Вочевидячки військо не втратило духу і дисципліни, та обносилися вже жовніри, бойові коні не переступали нетерпляче з ноги на ногу, рвучи вудила, а, опустивши понуро голови, світили вигнутими худими ребрами — далеко від Тушино до Речі Посполитої... Лиш сонячний зайчик грався і зблискував на золотих піх-

вах дорогої шаблі королевича Володислава. Гримнула музика...

— Ваша гетьманська ясновельможносте, як ніколи раді цій зустрічі, — розпочав королевич урочистості і в голосі його проривалася непідроблена щирість, не скаламучена формальностями етикету. — Ми вітаємо славне запорізьке військо, яке розбивало досі, мов глиняні горшки, московські фортеці. Я певен, немало воно засяде ще слави у спільних походах.

Після урочистої зустрічі й короткого обміну думками один на один Сагайдачного з Володиславом, розпочалася спільна військова рада.

— Польська сторона пропонує очолити штурм

Московський
похід

Москви гетьману Сагайдачному. Бойовий досвід подібного штурму козаками набуто завидний, — розпочав королевич раду з конкретної пропозиції.

Полковник Яків Неродич, знаний у війську більше під іменем Бородавка, схилився над вухом гетьмана.

— Знову поляк хоче жар загрибти козацькими руками. Без нас їх би тут мухи заїли, — невдоволено буркнув.

Сагайдачний завжди дивувався незмінній недружелюбності до поляків рвучкого і гарячкуватого Неродича.

— Полковнику, в Україні немає добрих чи поганих союзників, зате мусимо мати свою власну мету і маємо глянути наперед, трохи далі власного носа. В тебе ж око зірке, Якове...

Після спільної військової ради, як тільки смеркло, об'єднане військо рушило на Москву. Колони рухалися швидко, хоча і вживалися всі застережні заходи, аби не виказати себе. Ледве зайшло за північ, як Сагайдачний із передовими загонами вже був біля Арбатських воріт.

Почався штурм, гримнули гармати, запалювальні ядра спричинили пожежі і язика полум'я лизнули густу темряву, іскри змішувалися з зорями. У проміжках між гарматним гавканням сухо тріщали козацькі мушкети, зав'язалася тяжка рукопашна. Хвилі атакуючих союзницьких військ то набігали, то відкочувалися, з різних кінців скакали гінці з донесеннями:

— Бородавка вже прориває оборону!

— Милославський просить ще підвезти гарматних ядер!

— Гетьмане, підірвано Остроженську браму, прочищаємо прохід у Москву!

Сагайдачний аж здригнувся, почувши довгоочікувані слова «підірвано Остроженську браму». Він собі твердо намітив, хоч нікому не обмовився й словом, що як тільки вийдуть на цей рубіж — припинити штурм. Добрі вісті гінців аж ніяк не вводили в оману гетьмана, що облога буде легкою, він знав, що Москва укріпилася міцно, oprіч того, їм стало відомо через перебіжчиків про початок нічної атаки. А довга облога аж ніяк не входила в гетьманські наміри. Але не це схиляло його до прийняття такого рішення. Основне

завдання запорізькі козаки виконали — врятували життя і честь королевича Володислава. Тепер же для України надпотужна Польща невігідна, бо загрожуватиме козацькій землі, більш вигідно, аби московська держава збереглася, тільки тоді може Україна зіграти певну роль, саме свою роль, коли буде рівновага між Варшавою і Москвою.

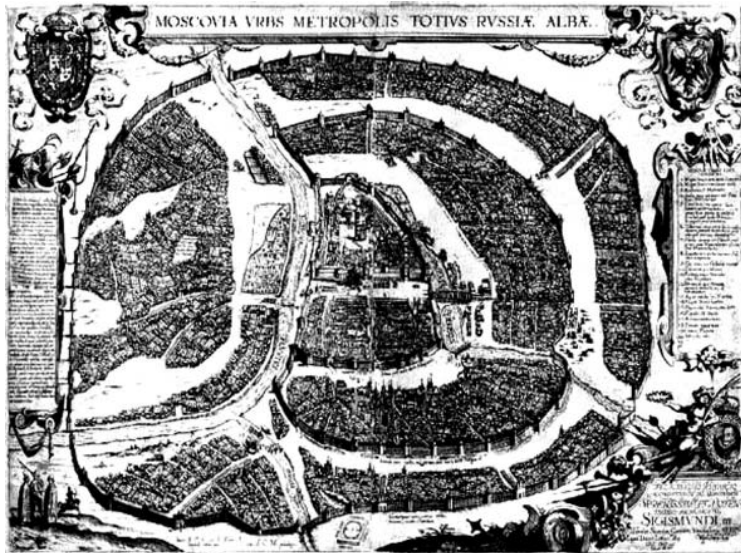
— Припинити штурм, усім відійти! — пішов у військо наказ Сагайдачного.

Подив і нерозуміння, а то й відверте обурення — як так, Москва під ногами! — прокотилося військом. Але хто посміє не підкоритися слову гетьмана?

В селі Деуліно під Москвою, яке згодом перейменують у Сергіїв Посад, королевич Володислав підписує 1 грудня 1618 року на чотирнадцять із половиною років почесне для себе (ледве не згинув у пастці!) перемир'я. За ним до Речі Посполитої додатково відходять Смоленська і прилеглі землі. Війська розвертаються і йдуть до своїх домівок.

А вже через рік і кілька місяців із Києва до Москви вирушає цілком мирне посольство, яке московські урядовці щедро обдарують грішми, дорогими сукнами й іншими цінними речами. Та не так цікавили козацьких послів коштовні подарунки, як перебування на той час у Москві єрусалимського патріарха Фео-

Панорама
Москви
з Кремлем.
Гравюра

фана III — з'явилася реальна можливість відновити на Україні православну ієрархію. І коли в березні 1620 року Феофан III від'їжджає з Московської держави, то на кордоні його урочисто зустрічає великий козацький почет на чолі з Сагайдачним. У Густинському монастирі тоді так описали монахи цю важливу подію: «И отсюда идеше святейший патриарх во святыи град Киев, проводжаху бо его множество воин Козаков, гетьман Сагайдачный Петр, муж zelo воинственно бяше й страшен бѣ врагом всем; и поставиша святейшого отца патриарху во братви церкви святых богоявлений, средѣ града Киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою». Тут є одна неточність, літописець без сумніву знав, що на той час вже гетьманував на Україні Яків Бородавка, але авторитет Сагайдачного був такий, що його і в ранзі полковника продовжували іменувати гетьманом.

На подвір'ї Богоявленського монастиря на київському Подолі, де зупинився єрусалимський патріарх, давно не було такого жвавого руху — сновигали ченці, як чорні мурахи, поміж них різнобарвні свитки світського люду вкраплювалися лиш зрідка, зате до монастирських воріт народу все прибувало. Бо окрім патріарха до Києва прибули болгарський митрополит Неофіт, грецький митрополит Авраамій і ще ряд високих духовних осіб, від яких одержати благословення було чимало охочих.

Але не тільки благословенними справами займалися духовні ієрархи. Між ними і козацькими урядовцями велися енергійні переговори про відновлення на Україні митрополії. Після кількох перемовин, що хоч і не дали якогось результату, принаймні з'ясувались позиції. Патріарх Феофан виявився вельми обачною людиною, його лякали як погрози, цілком зрозуміло, аж ніяк не безпідставні, кліриків Польщі, під якою юридично перебували козацькі землі, так і гнів зі Сходу, бо ж щойно козацтво воювало проти «одновірців», пройшовши гучним походом через усю московську державу.

На чергові перемовини Петро Сагайдачний взяв із собою ігумена Михайлівського монастиря з Києва Йова Борецького, земляка і давно довірену особу, від якої не мав таємниць.

— Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і Апостольським помічником, якби преподобність твоя народові руському митрополита і єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів, — говорив смиренно Йов Борецький.

Патріарху важко давалися переговори, кожне слово, перш ніж вимовити, він подумки перекладав то на один бік, то на інший, — йому й лукавити гріх було, але й страх реальний і обґрунтований, навіть за власне життя, незримо стояв за спиною.

— Козацька земля, гадаю, повинна мати власну митрополію. Однак ви перебуваєте під скіпетром не моїм, а константинопольського патріарха, — опустивши голову, говорив Феофан.

— Ваша святосте, — не стримався Сагайдачний, — ніщо не перешкоджає цьому. На Річ Посполиту, як доносять вістуни, йде потужна турецька лавина, хтозна, чи в цей час не знемагають польські війська, борючись від захмелілої сили Османа II. Зі Сходу теж не доводиться поки чекати лиха, бо ще не весь пил улігся, як ми підривали Остроженську браму Москви і штурмували її. І нехай подякують козакам, що залишили Московщину як державу, а не польську провінцію.

Настав урешті день, коли сумніви і терзання полишили душу патріарха, мужність його дозволила понад усі ризики і страхи поставити інтереси вселенського православ'я вище — він ухвалив рішення про висвяту київських ієрархів. Богоявленський монастир того вечора нагадував обложену фортецю. Багатотисячний загін озброєних і готових до найгіршого козаків оточив монастир неприступним кільцем. Крізь щільно завішені вікна ледь-ледь пробивалося світло, хор співав упівголоса, видавалося, що не мирне церковне богослужіння, а якесь дійство не на своїй землі, швидше на неприязельській, де звідусіль можна чекати нападу.

«Нехай і так, але справу зроблено. А пишні урочистості уже наших ієрархів колись таки будуть», — з гіркотою думав тоді Сагайдачний.

На Перемишлянське єпископство першим пройшов висвяту ігумен Межигірського монастиря Ісая Копинський.

9 жовтня 1620 року козацька земля одержала на київську і галицьку митрополію митрополита Йова Борецького, ректора Київської братської школи. Висвяту ієрархів патріарх Феофан разом із грецьким стагонським єпископом Авраамієм та софіївським митрополитом Неофітом продовжували в Трахтемирівському монастирі. Козацький уряд вживав усіх засобів перестороги — переїзд владик супроводжував щонайменше тритисячний загін вдобірного козацтва, попереду якого про всяк випадок йшла розвідка. Окрім висвяченого Йова Борецького на митрополита, Ісаю Копинського на Перемишлянське єпископство, на Володимирську і Берестейську кафедру зведено архимандрита Єзекія Курцевича, Луцьким та Острозьким єпископом став ігумен Чернчицького монастиря з Волині Ісакій Борискевич, Холмське і Белське єпископство очолив Паїсій Іполітович, Полоцьке архієпископство довірено Мелетію Смотрицькому, а Туровське і Пінське — єпископу Авраамію...

— Сумно, владико, — скаже по закінченню Сагайдачний Йову Борецькому, — що на сторожі найсвятішої віри людської треба ставити шаблю з мушкетом.

— Бог ніде не сказав, що цей світ створено досконалим, — тільки й відкаже задумливо митрополит.

Тим часом на півдні клубочилися хмари, густішали, важчали, набиралися загрозливої синяви — хмари Османської імперії над Європою.

На скликану раптово гетьманом Яковом Бородавкою козацьку старшинську раду цього разу збиралися неохоче і не вельми таїли невдоволення:

— Ще у полі дайбіг поратися, а тут відривають від діла...

— А мо', справді таке щось нагальне?

— Ет, гадаю, король чергову цидулку прислав...

— Не кажіть, він писарів без замороки не лишить.

Однак всі невдоволені прикусили язика, як тількино похмурий гетьман без вступних розмов перейшов до діла.

— Панове, король Сигізмунд III прислав спішну депешу. Султан Осман II, що хоче явити себе куди войовничішим за свого батька, направляє проти Речі Посполитої незмірного числа військо на чолі з Іскан-

Гравюрний
портрет
Сигізмунда III Вази
з першого видання
Статуту
1588 року

дер-пашею та кримським ханом Дженібек-Гіреєм. Король вимагає від нас аби Військо Запорізьке виступило на поміч негайно. Головнокомандувач — коронний гетьман.

Притамоване початком козацької ради невдоволення випурхнуло як пір'я із надірваної подушки.

— Та ми після московського походу лиш недавно рани зализали!

— Хай без нас коронний гетьман підставить власну голову під криву турецьку шаблюку!

Як перші пристрасті уляглися та трохи розвіявся дим від козацьких люльок, різне почало висловлювати товариство.

— Вдарити б разом із турками по Речі Посполитій... Згинула б навіки.

— Ага, і ми навіки разом у турецькій кабалі.

— Це вже напевне.

— А що нам повік цілуватися з поляками і зважати на їхню гонорову примху?

— То до Сагайдачного, він на це вельми ладен.

— Куди краще пропустити турка на Варшаву, а самим вдарити по Молдавії. Де двоє чубляться, третій поживиться.

— Гарно придумано, а коли турок розвернеться на нас всією міццю?

Сагайдачний не вступав у мову, доки старшини не виговорилися, врешті всі повернули на нього погляди.

— Моя думка, панове, проста: прохання Варшави відхилити, аби не помикали наче волон. Ми послухались і пішли на Московію, вирятували королевича. Але ж польський двір не виконав наших вимог про рівноправ'я віри, непідлегле козацьке урядування, число реєстрових козаків...

— Та бий його сила Божа, не сподівався я такого від Сагайдачного...

— А що діяти з вільним наймом?

Яків Бородавка підняв руку, аби стишити гомін.

— Гадаю, полковник Сагайдачний добре підказує: військо Запорізьке не посилати. А хто сам захоче — вольному воля... Чував, Михайло Хмельницький, чигиринський підстароста, із сином Богданом такі наміри мають... То ж нехай собі...

Бородавка обвів поглядом старшин, зупиняючись на кожному, мов перераховував.

— Чи все товариство такої думки? Добре, тоді прошу, панове старшини, до столу, бо вже господині гніваються, що вечере геть вихолоне.

***

Третій день козацька валка була в дорозі, вже й коні притомилися і спотикались час від часу, невдоволено лише інколи піднімаючи голови й озируючись: чи не пора тим жорстоким і невгамовним людям подумати про постій? Обличчя єпископа Курцевича аж посіріло, немов припало пилюкою, не часто йому випадало долати таку дорогу.

— Не журіться, владико, небавом зупинимось у маєтку Радзивілів, — озвався Сагайдачний, аби якось підохотити святого отця. — А там за пару деньків і Варшава.

— Та не журюся, ваша мосць, — озвався єпископ голосом, що не в'язався із жалісним та осунутим від утоми обличчям. — Бог дає людині різні випробування, а це — не найважче. Зате святе діло маємо вчинити.

Сагайдачний не відказав нічого, тільки кивнув головою. Він з єпископом очолював велику депутацію до польського короля Сигізмунда III. Так ухвалила козацька рада 17 червня 1621 року, яка зібралася в урочищі Суха Діброва під Білою Церквою. Сюди прибуло кінне і піше козацтво з Ржищева і Черкас, з Києва і Білої Церкви, звідусіль тягнувся озброєний люд, гнаний тривогию. Чорна хмара нависла над Польщею і Україною, над всіма зрештою європейськими державами і всім християнським світом. Перемога на Цецорських полях у Молдавії, де турецький Іскандер-паша з турецьким ханом Дженібек-Гіреєм вщент розбили минулої осені польські війська, де взято величезний військовий обоз, в тому числі 120 гармат, де полягли найкращі полководці Речі Посполитої, а відрубана голова коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, прив'язана до сідла, зробила останню свою подорож у Стамбул, ця перемога остаточно сп'янила султана Османа II. Перед його палацом піднісся бунчук із кінської гриви, що означало особисту султанову участь в майбутньому поході. На три континенти,

де розкинулася імперія, пішов наказ: усім чоловікам збиратися зі зброєю під султанові прапори.

Нечувана досі військова армада рушила на Варшаву. Розвідка одних держав доповідала, що турецько-татарське військо обчислюється в двісті тисяч, інші називали двісті двадцять, а з найгірших донесень випливало, що йде триста, а то й чотириста тисяч. Варшава терміново відряджає послів до Папи Римського, в європейські монарші двори, всі співчутливі до послань... та ніхто не посилає війська на поміч.

Залишався для королівського двору Сигізмунда III один вихід — прохати козацьку державу. Знаючи свої попередні гріхи, бо не бракувало утисків українців, не було пошанування до їхньої споконвічної віри, зрештою, козакам не завжди платили належне за договорами, польський король вирішив діяти через єрусалимського патріарха Феофана. Особистий секретар короля зумів переконати патріарха, і той звернувся зі щирим листом до козаків. То ж на велику військову раду в Сухій Діброві, окрім велетенського сорокатисячного гурту, вперше прийшло духовенство — митрополит Йов Борецький, єпископ Є. Курцевич, понад триста священиків та кілька десятків монахів. Більшість люду розуміла, що, розгромивши Польщу, Туреччина не зупиниться чемно на порозі України.

...Через кілька днів коні козацької депутації дзвінко вицокували варшавською бруківкою. Сагайдачний пильно вдивлявся в обличчя перехожих, помічаючи на їхніх лицах то острах, то приязнь, то відверту ворожість, то просту людську цікавість, але й були варшав'яни, в очах яких тліла надія.

Король приязно прийняв депутацію, хоч Сагайдачний виставив непрості умови: розширення козацької землі, свобода на Україні православної віри, адміністративна автономія козацької держави та збільшення козацького війська. А присутність у депутації православного єпископа Є. Курцевича (диво дивне!) не спричинила можливого шоку, бо то було не викликом, не якоюсь навмисною демонстрацією, а просто відчуттям і значенням власної сили й достоїнства.

Після надання згоди на козацькі вимоги, Сигізмунд III, прощаючись із Сагайдачним, похилив голову:

— Вдруге довіряю у ваші руки життя і долю власного сина.

Королевич Володислав разом із престарілим і хворобливим, пораним гетьманом Ходкевичем мали повести проти турків польські війська.

***

Майбутня битва під Хотиним була для Сагайдачного аж ніяк не першою битвою з турецькою армією — як на суші, так і на воді. Молодим, ще полковником, водив він козацькі флотилії на Варну, громив турків під Очаковом, штурмом брав Кафу та визволяв невільників. Тисячі нещасних бранців звільнив року 1614, коли вдарив по Трапезунду, і зруйнував, видавалося, неприступну фортецю. А після цього був десант з моря й атака із суші Синопу.

— Повісити візира! — віддав нечуваний наказ турецький султан, коли впав гордий замок в Синопі.

Через літо вже Стамбул на добу в козацьких руках.

— Такого не бачили на віку, — писали зі Стамбула послі в Париж, Амстердам і Венецію. — Козацька флотилія ввійшла у Босфор з розгорнутими хоругвами і під бій литавр штурмом узяла передмістя, а султан рятувався втечею.

Лиш здалеку бачив султан, як кіптявими свічками горіли його галери, як димом ішла чи не найбільша на той час світова морська міць.

— Або голова Сагайдачного мені до ніг, або тобі самому не жити! — наказав султан адміралу Алі-паші.

Адмірал наздогнав козаків уже аж біля острова Зміїного — у жорстокому двобої флотилій адмірал, смертельно поранений, сам потрапляє в полон.

Наступного разу Стамбул вже на три доби в козаків.

Не зарадивши сам у морських звитягах із козацтвом, турецький султан прагне створити широку антикозацьку коаліцію разом з Венецією, Францією та Нідерландами.

Водночас Сагайдачний, своєю чергою, готує широкий антитурецький союз, хоче Францію залучити таки на свій бік, а ще Іран, Грузію, Ватикан... Ведуться перемовини про призначення Сагайдачного головкомандувачем об'єднаних європейських сил,

які були б здатні спинити мусульманську експансію у Європу.

Та набігли інші події...

***

Сонце 4 вересня 1619 року сходило тяжко, з натугою, на якийсь час лише визирнувши з-за виднокраю, крізь легенький туман, наче не хотілося йому повністю викочуватися та дивитись на нове людське побоїще, на кров, розпач і біль. Турецький султан Осман II на цей день призначив штурм, який подумки вважав для себе вирішальним і про який воїнству своєму і старшинам говорив, що він має стати останнім. Стотисячна турецька армада рушила на союзні війська і вістря армади націлилося саме на козацькі позиції. П'ять годин наступали турки, ось-ось мала настати довгоочікувана і така тяжка вікторія. Але із затятістю рубалися козаки, піт змішався з кров'ю і небо видавалося червоним від того кривавого поту, що заливав очі — врешті, знесилені турецькі лави відкотилися на вихідні місця. Але ледве перепочивши, знову двогодинна атака, що так само вичахла, наразившись на стійкість і бойовий козацький досвід.

Спантеличено дивилися козаки, коли замість турецьких рядів у третю атаку на них насунулися хмари куряви, куди вищі за поодинокі дерева, а з тієї куряви доносилося ремигання, іржання та зовсім незрозуміле ревіння якихось тварин. Лише як наблизився той дивний вал, то розгледіли, що ворог гнав поперед себе табун верблюдів, мулів та іншої худоби, ішли, повільно хитаючи хоботами, чотири бойові слони — все це диковинне нашестя могло геть поламати ряди і з війська зробити натовп.

— Клиן клином вибивають! — гукнув Сагайдачний.

Вдарили козацькі бубни, озвався весь інструмент, який тільки міг дати щонайдужчий звук, вискочили відчайдухи назустріч валу, що з ревом насувався невідворотно — і гучні вигуки, зустрічний звуковий вал раптом спинив тварин. Ще мить — і нажахана худоба розвернулася, рушила назад; зі швидкістю, з якою наближався цей дикий вал на козаків, тепер рухався на своїх господарів, топтав їх копитами, розсіював і, зрештою, із бойових порядків стала каша і мішани-

на. Слідом за тваринами пішли козаки, найвправніші вже увірвалися у турецький табір.

— До Ходкевича, його кавалерія має негайно підтримати наступ! — наказує гетьман своїм гінцям.

Січа наростала, землю так рясно вкривали трупи, що їй переступати їх перестали, і кров не встигала всякати в землю. Козаки, тужачись, вивозили вже гармати, тягали оберемками мушкети та іншу зброю, полишену у поспіху відступаючими, а така бажана польська кіннота все не з'являлась. І, як з'ясувалося потім, не мала з'явитися зовсім, бо чомусь польський гетьман скеровувати своїх вважав необачним.

З тяжким серцем давав Петро Сагайдачний наказ на відступ, він досвідченим оком вояка помічав ознаки паніки, яка мала ось-ось початися в турецьких лавах, він не знав тільки, що панічний настрій різко підігріла вість, яка раніше за нього докотилася до султана — козацька флотилія пустила на дно в морі Понтійському двадцять турецьких суден, разом з гарматами і людьми, що вже горить Константинополь, а турецьке військо, зазіхнувши на чужі краї та чужі батьківщини, може залишитися без батьківщини власної.

Людська кров густо змішалася із землею у поруйнованому турецькому таборі. Тож султан, аби до решти не жахати своїх вояків, табір переносить.

Ще кілька днів під Хотином одна хвиля накочувалася на зустрічну, все ще незвичайно потужна турецька армія атакувала козацькі і польські позиції. 8 вересня, обурені Яковом Бородавкою, козаки скидають його з гетьманства і обирають своїм вождем Петра Сагайдачного, що ще більше розв'язує йому руки в управлінні військами.

14 вересня турецьким воякам прибуває відчутна допомога, понад десять тисяч кінноти. Та ще більшою була підмога бойовому духу виснажених вояків, коли на чолі цього війська урочисто під'їхав прославлений у всьому мусульманському світі Карапаш-паша. Сам султан, нехтуючи звичаї, зустрів підмогу.

— Одним штурмом до вечора змету і поляків, і запорізьких лиходіїв, — пообіцяв паша, ознайомившись із бойовою обстановкою.

Штурм почався негайно наступного дня. Неймовірна напруга з обох боків, знов гори трупів людських

впереміш із трупами кінськими, порохований дим забивав дихання, аж легені, видавалося, з кашлю тріснуть — чаша успіху в стрімких атаках хиталася то в один бік, то в інший. Але штурм не тривав до вечора, бо вже через годину мертве тіло Карапаш-паші принесли на ношах до султанового намету. Забобонний страх гірше шабель потіснив турків, які, задкуючи, перейшли в оборону.

***

Ні, не був Хотин для козацтва прогулянкою з розвагами, то був тяжкий ратний труд, і немало товариство запорізького сьорбнуло лиха. Ще вертаючись із Варшави, наосліп через ворожу територію, Сагайдачний із супроводом запримітив широкий військовий слід. Думали, що то козаки проходили, то ж поспішали. Ось і вогні розлогого табору, і дим багаття, що лоскотав голодних мандрівників запахом смаженини. Тільки зовсім зблизька розгледіли:

— Боже, то не козацький табір, а турки постоем.

Кинувся Сагайдачний навіткача, але потомлені коні не рівня свіжим, довелося прийняти бій.

Жадібний мисливський вогник світився в очах погоні, азарт легкої здобичі додавав туркам сил, а Сагайдачному з товариством силу тримала невидима стіна, що холодила спину — хибний крок чи паніка означали погибель. Виспівувала шабля лиху для супротивника пісню і в здоровій, і в скаліченій руці Сагайдачного, віртуозно боронилося все товариство, та в нерівній січі склала більшість голови, а ватаг їхній спішився і, поранений отруєною стрілою, кинувся в чагарі.

Боячись наступити на суху гілку чи видати себе іншим чином, продирався чагарями Сагайдачний усю ніч, і наступний день, стискаючи зуби від безжального болю, аж доки за деревами не зблиснув берег Дністра. А коли переправився на інший бік, то вже зі спокійною душею швидко натрапив на козацький табір коло Могилева.

Ще гірше, ніж рана, яка до смерті не дала Сагайдачному спокійного життя, болі йому негаразди початку кампанії. Надто вже захопилися козаки через потурання тодішнього гетьмана Бородавки у Молдавії легкою здобиччю, якою напихали вози, тож через запізнення почалася розруха, не приготували запасів

харчу для людей і фуражу коням. Те вартувало Бородавці гетьманства і голови, хоч від цього козакам не полегшало. Гинули без паші охлялі коні, лаючись на чим світ стоїть, випрошувало козацтво у поляків сухарів чи в'язку сіна. Оте жебрання принижувало і лягало каменем на горді душі, хоч польським воякам також не з медом велосся, і в них бракувало сіна, коней годували дубовим листям, якого ставало не завжди. Нічим не здатен був зарадити королевич Володислав, який запізнився, до того ж його надовго звалила тяжка пропасниця.

Із тяжкими потугами й марно втраченими чубатими козацькими головами починався хотинський похід. Турецько-татарська армія замислила упередити з'єднання з польським військом козацькі частини, що блукали за трофеями просторами Молдавії. Турки погромили впень окремі загони, але тисячі три козаків люто рубалися, пробираючись на з'єднання з поляками, за відчайдушками потяглося і головне козацьке військо.

Гірка доля спіткала козацькі чати, душ понад триста, що йшли від Сучави. Передні турецькі загони, не здатні зламати козацький опір, запросили помочі у султана. Козаки спробували використати печери над Прутом як неприступну фортецю, що могла видатися нездоланною. Хитрий султан наказав викурити козаків димом — задихаючись від кашлю, полишали козаки один за одним печери і лягали під шаблі яничар у нерівнім бою.

Турецький султан з більшою частиною загону, що окопався табором на другому березі Прута, з шатра на високій кручі особисто керував операцією, і коли приносили й клали йому до ніг на списові скривавлену козацьку голову, сам вручав дорогі дари.

— За хоробрість у битві з шайтанами, — рідко такої честі удостоювалися його підлегли.

Під покровом ночі козаки покидають табір і, поділившись на дві групи, відступають переліском. Вдень знову, викопавши шаблями шанці, творять важкоприступний табір. Безперестанні атаки, хвиля за хвилиною, не дають туркам ніякого успіху, і лише у сутінках табір здобуто.

— На кавалки рубати невірних, — розпорядився султан. — Стріляти з луків і рушниць.

І сам показав, як це робити, розсікши навпіл шаблею зв'язаного козака.

***

24 вересня тривожна звістка гуляла спочатку шелестом поміж польських рядів, лише старшини втаємничували одне одного — помер після хвороби поранений гетьман Ходкевич. Ще згодом, як не старалися приховати смерть, про неї вже відав і рядовий склад. Козацьке військо звістка лякала менше своєю невірогідністю, а в султанському оточенні новина сколихнула хвилю радості і неймовірних та негада-них ще недавно очікувань.

— Аллах почув наші молитви, — звів вдячний погляд на небо Осман II. — Це істинне нам знамення, щоб ми не барилися з перемогою.

Наступного дня почався новий штурм, турецькі воїни знову окрилені, як на початку, мов і не було цих тяжких і кривавих тижнів, що знесли військо. Але щось не так зрозуміли вони у небесному знаменні, бо штурм почав захлинатися, українське і польське військо чіплялося за мізерний клаптик землі, на якийсь час встановилася хистка рівновага, а далі турки відкотилися, як згасла хвиля. Султан, який повірив у знамення, молився три дні, і врешті кидає всі сили у шостий великий штурм.

— Хай не схолонуть гармати і стріли, і кулі ваші не обминуть ворогів, — благословляв повелитель останні резерви.

І справді, такого шаленого гарматного обстрілу польських та українських позицій не було за всю кампанію, жерла гармат червоніли від перегріву, і ніхто вже не дбав про запас пороху та ядер. Шеренга за шеренгою в останній бій ішли турки, відколи сонце з'явилося перед горизонтом і до заходу — дев'ять атак...

Та не ті уже сили, і віра не та, не вдавалося навіть їхнім сотникам і десятникам, що з оголеними шаблями гнали військо поперед себе, крізь сизий, аж синюватий дим, додати звитяги. Уже за кілька кроків не розрізнити свого від чужого, ніхто не рахував загиблих, ступали по тілах, мов по дровах, лише згодом історики підрахували, що в тих останніх атаках полягло турецького війська до двадцяти тисяч, четвертина від втрат за всю битву під Хотином.

Випогодилося, коли з королевичем Володиславом і Сагайдачним підписував мирний договір Осман II. Розійшовся гарматний дим, у безхмарному, вмитому небі з сумовитим прощальним криком пролітали на південь ключі диких гусей — слава Аллаху, — думав султан, скінчився цей жах. Нехай з кількаразовою військовою перевагою йому не вдалося здобути перемогу, але він живий і повертається додому, до звичного і розміреного життя. Не знав тільки султан, що того розміреного, щасливого життя лишилося йому так небагато — поразки йому не пробачать свої ж, уже наступного року його чекає погибель під час яничарського бунту.

***

На довгі місяці світ для гетьмана після повернення в Україну обмежився і замкнувся здебільшого вікном, за яким все жило узвичаєним своїм життям. Моросили нудні осінні дощі, тихо лягали потім лапаті сніжинки в безвітряні дні, аж прогиналися гілки яблуні, як збиралося снігу добряча товщ, веселіли дерева під весну, вигодовуючи в розбухлих бруньках перше життя, що урочисто готувалося явитися світу. Особливо цікаво було спостерігати за птаством: поважно надувалися, сівши на яблуневу гілку, снігурі, що гордовито роздивлялися навкруги, де все було проти їх значимості такою мізерією та марнотою, синиці тішилися з власного дзвінкого і добродушного цінкання. А з горобців, що витворяли несусвітню веремію та чубилися без упину і втоми, інколи не міг не розсміятися — щиро, як давно не доводилося, хіба у дитинстві, що губилося ген-ген за видноколом далеких літ, розсміятися без озирки, на повні груди, аж доки той сміх не гасив після необачного поруху раптовий біль.

Сагайдачний змирився з думкою, що він небавом піде, а світ і далі собі зеленітиме та цвірінькатиме. Цікаво тільки, що залишиться по-ньому, чи згадають коли і якою буде та згадка? Він то добре знав, що був не цукеркою. Недарма складав булаву не раз. То ж не погрішено істиною у записах Петриці: «Чернь козацька обирала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

М'який і делікатний поза військовими справами, навіть жінка Анастасія, сварлива і свавільна, як

розійдеться, могла чоловіка побити, зовсім іншим був у державних справах. Борони Боже, хто в поході до чарки прикладеться, то не позаздрити, навіть як оселедця хто поголить, ознаку лицарської козацької приналежності, добрячих канчуків смакуватиме, а то й зовсім із козацтва поженуть — бувало, кидалися з кручі від такої ганьби і безчестя. Що й говорити про більші провини: троє козаків пограбували церкву і, звісно, були одразу спіймани.

— Спалити живцем! — без вагань і докорів сумління виніс гетьман неоскаржуваний присуд.

Звичайно, військовий похід — не святкова прогулянка, у поході вбивають, беруть у полон, завойоване майно вже не майно, а трофеї. Ян Собеський напише про похід на Москву Сагайдачного: «...вогнем і мечем спустошив ... неприятельські землі, розніс страх свого імені по всій Московії. Неприятель, що стогнав під його ударами, бачив, як переходили до його рук золоті посудини і дорогоцінні багатства, як полонені різного віку і статі йшли за його колісницею». Ян Собеський нічого не прикрашав, як і не кривив душею курський літописець, що оповідав про ставлення до мирного населення. Коли, повертаючись, грізний гетьман «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам ... присылал от себя дву человека: объявляя, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповедал ни единого зла сотворяти».

Учасник Хотинської битви Яків Собеський, батько польського короля Яна III Собеського, про українського гетьмана полишить такі рядки: «Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості і зрілого судження в справах, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, незважаючи на це в очах пізнішого потомства він гідний стати в ряд із найзнаменитішими людьми свого часу...»

...Голуб сів на підвіконня, пройшовся уздовж по-важно і, кумедно перехиливши голову, зазирнув з наївною цікавістю в кімнату, двічі лунко стукнувши в шибу.

«Якщо то смерть по мене прийшла, то зовсім вона не страшна — подумки подивувався Сагайдачний, — навіть... красива».

Останні півроку, після повернення з Хотина, гетьман більшість часу змушений коротати в ліжку. Рана від отруйної стріли ніяк не загоювалася, навпаки, непомітно, якось по-злодійському навіть більшала, ані вдень, ані вночі не стихав біль — виказати його соромився, коли хтось заходив у покій, мимовільний стогін вирватися міг лише на самоті. І то було єдиною розкішшю, яку міг собі дозволити.

Голуб на підвіконні ще раз гонорово пройшовся, а тоді затуркотів, сп'янілий від лункого і дзвінкого весняного повітря.

— Я знаю багато мов, шкода, що не вивчив твоєї, — озвався до голуба Сагайдачний і взяв у здорову руку дзвіночка. На порозі постав із запитальним поглядом джура.

— Бери, козаче, перо, каламар, тут голуб нагадав мені одну річ, треба написати.

А як вмотивувався джура біля хворого, гетьман почав повільно, мов спудею-початківцю, надиктовувати:

— Я, гетьман Петро Сагайдачний, при повній пам'яті й усвідомлюючи свій стан, заповідаю своє майно...

Плечі в молодого джури пересмикнулися, мов льодинку йому хто за комір укинув, джура зрозумів, який документ йому випадає писати.

— Заповідаю своє майно Київській братській школі... Львівській братській школі... монастирям... — повільно диктував гетьман, боковим зором дивлячись на рядки, що зблискували ще не висохлим чорнилом. — Стривай, стривай, а чого це ти помилки робиш, любий мій грамотію?

Джура здригнувся від несподіванки, перечитав, беззвучно ворущачи губами, і густо почервонів — бо ж справді трапилася помилка.

— Ваша ясновельможносте, стільки літ сплигло, а грамика вами ще не забута, — чи то виправдовувався, чи незграбно хотів підлеститися молодик.

— Кашею березовою тебе не перегодували, козаче, — посміхнувся, пересилиючи біль. — А якщо без жартів, то у нас, в Острозькій академії, навчали без фальші. Грецької нас учив Никифір Парасхев, який перед цим десять літ викладав у Падуанському університеті Італії. Незбагненна глибина освіченості

грека Кирила Лукаріса, що став потім олександрійським патріархом, а зараз, вістки доходять, зійшов на константинопольський патріарший престол, у різні роки тут трудилися Герасим Смотрицький, брати Дем'ян і Гнат Наливайки, тут знамениті свої книги друкував Іван Федорович, дворянин з-під Баранович Білої Русі, який, рятуючи власне життя, мусив тікати до нас. Московська темнота встигла лише спалити йому друкарню, але намірювалася і зовсім зі світу звести...

Сагайдачний примовк, стиснувши зуби, він чекав, аби спала чергова больова хвиля, йому хотілося ще розповісти як про славних людей, що прибули в наш край зі світів, так і про людей з України, що їх у далеку далечінь закинула хитромудра доля і які прославили там Україну. Про пристрасне слово Івана Вишенського на Афоні, ген десь посеред казкового Егейського моря, Юрія Дрогобича, першого українського доктора медицини, котрий став професором Ягеллонського університету в Кракові, за невмирущі вчені труди обраного ректором чи не найславетнішого у ті часи Болонського університету... Щодо особистої грамотності, то був він не лише авторитетним спудеєм, автором публіцистичних творів, що викликали гучні дискусії, але й автором обережка похідних козацьких пісень. Їм Сагайдачний не надавав особливого значення, та ті пісні виявилися, мов наперекір, вельми живучими, і через багато десятиліть, навіть після Богдана Хмельницького, гріли козацькі душі в походах.

Біль не минав, стишившись на якусь мить, він знову кусався млосно, до іскор в очах, тож Сагайдачний лише крізь зуби джурі докинув:

— Перепиши гарненько, тоді вичитаємо ще раз.

Джура відкланявся, а голуб на вікні, маніжачись, окрутнувся кілька разів, дзьобнув шибу, наче прощаючись, і залопотів крилами до голубиноного табунця, що тішився в небі п'янкою весною.

***

В приймальному генерального писаря зайшло двос чоловіків, судячи з одягу, чужинців. З їхніх облич, що осунулися від втоми, можна було судити, що прибулі здолали неблизькі дороги.

— Я з Ватикану, — озвався першим смаглявий гість.

— Париж. Просимо пана канцлера невідкладно прийняти нас, — додав другий.

Стрункий джура легким поклоном дав знак, що розуміє сказане ними, і пішов доповідати.

Генеральний писар не став морити довгим очікуванням втомлених прибульців.

— Ми приїхали просити ясновельможного гетьмана Сагайдачного долучитися до важливої для всієї Європи справи, — знову першим почав смаглявий гість.

— Свого часу, після багатьох переможних морських битв, велися перемовини про призначення його світлості головнокомандувачем об'єднаних європейських сил проти загрозованої мусульманської експансії.

Генеральний писар опустил очі додолу, мов записане взуття прибульців цікавило його більше, ніж вираз обличчя дипломатів.

— Зараз настав особливий момент, — долучився парижанин до мови. — Ні для кого не секрет, що через невчасну смерть коронного гетьмана Ходкевича та хворобу королеви Володислава роль гетьмана Сагайдачного у битві під Хотиним була визначальною. Тому Версаль і Ватикан повторно розглядають можливість призначення його ясновельможності Сагайдачного головнокомандувачем європейських сил супроти великої загрози з боку Туреччини всьому християнському світові. Добре було б, коли б після одужання від рани гетьман вирушив у дорогу для багатосторонніх перемовин.

— Його ясновельможність гетьман Сагайдачний уже в дорозі, — тихо сказав генеральний писар.

Прибулі здивовано перезирнулися.

— Нам ще вранці казали, що рана серйозна, тим паче, стріла отруєна...

— Його ясновельможність уже в дорозі до Бога. Гетьман Сагайдачний щойно відійшов у кращий світ, — генеральний писар підвівся з-за столу, підійшов до вікна і напівпричинив його.

Тієї ж миті десь вдалині пролунав гарматний постріл. Гості здригнулися від несподіванки, а збагнувши, й собі ступили крок до вікна. Козаки викочували гармати, й один за одним звучали постріли, звучав

останній, прощальний салют гетьманові. А як стихло гарматне відлуння, озвалися першими дзвони Києво-Братського монастиря, де навік упокоїться гетьман Сагайдачний. Вже інші храми підхоплюють той сумовитий передзвін, і здіймається він над всім містом у блакить весняного неба, а разом з ним здіймається і відбуває многотраждальна гетьманська душа. Душа грішника-воїна, що не випускав шаблі із рук все свідоме життя, душа праведника, що всі маєтності віддав на школи, церкви й монастирі; не маючи своїх дітей, він кожного суцього на цій землі вважав своєю дитиною і своєю ріднею, і про кожного клопотався до останнього подиху, до останнього поруху серця свого многотражденого...

ПОВЕРНЕННЯ БОГУНА

Арештованого Івана Богуну так спішно виводили з Марієнбурзької фортеці, що тюремний стражник, зачепившись полою за дверну ручку, мало не підвис — тільки кріпкі нитки затріщали, мов дерево від водохрещенських морозів. «Начебто кам'яні мури не горять, — подивувався Богун, коли його потягнули до карети із заштореними вікнами. — І якої трясці їм так приспичило?»

Поспіх став зрозумілим, коли крізь щілину у шторах Богун побачив королівський палац. Попід руки, зв'язаного, його повели, мало не спотикаючись, довгими мармуровими східцями.

Король Ян Казимир сидів незрушно, не давшись визнаки від появи в розкішній залі людини у зім'ятій та обідраній тюремній одежині.

— Мені багато розповідали про вас, полковнику, — врешті озвався король таким тоном, наче вони вже подавно ведуть мову і оце з півслова вона продовжується. — Як правило, з різних свідчень, мов із різнобарвних камінців фреску, вдається скласти цілісний образ. А чути про вас все тулю-тулю до купки — нічого не вимальовується.

— Немає складнішої за людину загадки. Тому й нема мудреців над її Автора. — Богун подумки почав перебирати здогади, як мусульманин вервицю, та низка виявилася навдивовижу довгою.

— Спробуйте самі розсудити мої сумніви, — вів далі король, навіть не глянувши на співрозмовника, мов то і не до нього звертається. — Одні оповідають, і доведена цього правдивість, що полковник Іван Богун відмовився навідріз взимку 1654-го присягати московському цареві Олексію Михайловичу. Цим накликав великий гнів свого гетьмана, бо не лише сам, а й весь полк не став під присягу — не вірять московитам — і край. Турецький султан і кримський хан заманювали Богуну бубликами, та не хоче він того печива. Річ Посполита, чого гріха таїти, через третіх осіб теж обіцяла гетьманську булаву, і від цієї доброї пропозиції він відвертається. Мало того, навіть не дає відповіді,

Полковник
Іван Богун

натомість нашого листа гонорово вручає самому Богдану Хмельницькому. То з ким же він тоді?

— Та сторона мила, ваша величносте, де мати родила, — стени плечима і пересмикнув ними Богун, бо від туги зв'язаних сирівкою рук вже не тільки руки, а й плечі отерпли.

— Та, розв'яжіть же його, — буркнув король на нетямущу варту.

Стражники здивовано і сторожко презирнулися, але не осмілилися на непослух, тільки підступили ще ближче до бранця.

— Нехай, я розумію, штурмували і брали багаті трофеї в Стамбулі, інших містах Туреччини, громили кримського хана і невільників своїх визволяли з Кафи. Штурмували Москву і врятували королеви́ча Владислава, майбутнього польського короля — і за це розуміння та поміч Річ Посполита вдячна. Але нащо ж ви, полковнику, разом з наказним гетьманом Ждановичем повели козаків і брали Варшаву та Краків? Послухалися нерозумних своїх союзників? Вони пішли собі геть, а ви так налаштували проти себе найіменитіші польські родини, що десятиліття не зможуть їх відколяти. То завелика плата за парадну ходу козацького війська древньою бруківкою Кракова і Варшави.

Король так само дивився мимо співрозмовника, мов там, за його плечима, десь у сивій давнині, виділися йому затяті козацькі бої в передмістях і вуличках Стамбула, бачилося, як, підірвана козацькими інженерами, злітає в повітря Остроженська брама Москви.

— Я отримав листа від гетьмана Павла Тетері, — рівним, навіть якимсь байдужим та безбарвним тоном говорив король, бо іншого тону він не сприймав, а надміру гарячковитих та надірваних і зовсім не терпів. — Гетьман клопоче про ваше звільнення.

Вперше король повернувся до Богуну і зустрівся очима з ним, швидше навіть не зустрівся, а встромив, як ножа, той погляд.

— Королю ніхто не посміє вказати. Хіба Бог, — тільки й вимовив Богун.

— Я замислив великий похід проти московського війська і хочу насамперед очистити, як від скверни,

козацьку землю. І то лише початки походу. Бо якщо зараз не спинити московщину, то кров чингизханська, що щедро влилася в московські вени, рано чи пізно наробить нечуваної біди європейській цивілізації. І гетьман Тетеря з військом стає мені в поміч. А чи полковник Богун схоче воювати проти кривдників своєї землі, що лише за одне десятиліття після Переяслава наробили їй стільки лиха?

— Я завжди візьму шаблю проти кривдників козацького люду, — відказав Богун.

— Гетьман клопоче звільнити полковника Богуна з Марієнбурзької фортеці. Він хоче призначити вас наказним гетьманом, дати в підпорядкування полки і спільно йти проти напасників.

Богун очікувально мовчав, лиш подумки пересівав почуте від Яна Казимира, як пересівають на вітрі із решета обмолочене: зерно справжніх намірів лягало відразу, далі вітер відносив кукіль задобрення, а полова лукавства летіла й стелилася геть собі...

— Я нічого не забув, полковнику, — як не старався Ян Казимир, але в позірно так само рівному й витриманому його голосі ледве помітно задзвеніла криця.

— Не забув вам ні Берестечка, ні парадного маршу Варшавою й Краковом, ні дрібною за нашими мірками Умані, яку ви неймовірним дивом зуміли перетворити в неприступну голландську Бреду, пам'ятаю навіть ополонки Південного Бугу.

Богун розумів злостивість короля за Берестечко. Об'єднана під польською короною двохсоттисячна європейська армія, де один лише найманий німецький корпус, як оповідали, перевищував двадцять тисяч вишколених вояків, така об'єднана армія супроти неспівмірно меншого українського війська і ненадійних татар могла навік розтоптати Україну. А вийшло зовсім не так... Що ж до Варшави і Кракова, то не був то якийсь парадний марш, а тяжкий штурм разом з військом Семиграддя і Швеції. А при згадці про ополонки Південного Бугу в Богуна легкою тінню змайнула обличчям лиш усмішка. У березні 1651 року потужне військо поляків насадало на Вінницю, а сил в Богуна було обмаль. Тоді він наказав тихцем нарубати якомога більше ополонок, прикрити соломною та різним бадиллям. З невеликим загonom Богун помчав на по-

ляків. А тоді, імітуючи поразку і втечу, лише відомими козакам місцями відступав через річку. Окрилені успіхом, польські вояки кинулися навздогін, та втрапили у кришево з льоду і крижаної води — їх багато лишилося навек там, у смертельній купелі. І ще довго по льодоходові виносила на берег вода трупи коней і мертві людські тіла.

— Ваша усмішка означає скепсис, — ще твердішав королівський голос. — Він безпідставний. Моя лише воля може відпустити вас на клопотання гетьмана, а може сьогодні ж четвертувати, чи, принаймні, до кончини замурувати на потіху щурам у Марієнбурзі.

— Ваша величносте, мене взято в полон не на полі бою, — так само твердо відказав Богун. — Мене заарештовано незаконно, супроти усіх європейських норм. І не мені підказувати, як треба вчинити справедливному королю.

— На війні все законне, — вперше і собі посміхнувся Ян Казимир. — Я одного лише не розумію: хто тут король, а хто повинен бути за прохача? Маєте сказати останнє слово — підете з гетьманом Тетерею проти кривдників чи ні?

Владний погляд Яна Казимира, від якого, траплялося, присідали непевні й винуваті, цього разу немов уперся в якусь невидиму перед співрозмовником стіну — непроникну, суцільну, яку й кулею не пробити. «Розумію, чому гетьман так клопоче про цього полковника», — подумав король.

— Моя шабля завжди воюватиме кривдника козацького люду, — відказав, немов зважуючи кожне слово на канторі, Богун.

Задовгу тишу ніхто не порушував, лиш брязнули за дверима обладунки сторожі, що змінювалася.

— Охоронну грамоту і супровід полковнику! — пролунав королівський наказ і прокотився відлунням золоченими залами, повторювався здивованими і спантеличеними придворними.

До під'їзду палацу підганяли коней, що грали лискучою шкірою і, задираючи від застоюної сили голови, кусали і рвали вудила. Невидима дуель без шпаг і пістолів завершилася.

РОЗГРОМ РОСІЇ

Кіннота князя Пожарського увірвалася на вулиці містечка Срібного як вихор після затяжної спеки: сили оборони були мізерними супроти потужного війська князя. Мчали вершники вулицями нажаханого міста, опускалися шаблі на останніх оборонців, не минали ні жінок, ні дітей, ні сліпого кобзаря на перехресті разом із його поводитирем-малоліткою.

— Все живе й що вороушиться — ваше. І все неживе й цінне — теж ваше. Але тільки на дві доби. Україна велика і попереду в нас здобичі куди більше.

Ображено гелґотали гуси, з переполоханих курей пір'я і пух заметіллю кружляли вулицями, кувікання ушійманих поросят звучало, як переможні фанфари. Військо вклатося у визначені князем строки, навіть впоралося раніше, бо вже на другу добу над Срібним запала кладовищна тиша, тільки рої мух гуділи над незахороненими трупами, бо нікому було вже їх поховати. Як напише про це безпристрасний літописець — «врятуватися міг лише той, хто мав би крилаті коні».

...У просторій світлиці ось-ось розпочнеться генеральна рада старшин. Стіни зі смаком прикрашені вишитими рушниками, на яких буяли небачені дивовижні квіти, з-за ікони Божої Матері визирав пучок висохлого зілля, освячений на Маковея для оберегу від нечистих сил — вся мирна хатня обстановка ніяк не в'язалася з мовою перед вирішальною кривавою битвою. З хвилі на хвилю мав під'їхати гетьман Іван Виговський, тож козацький генералітет упівголоса обмінювався репліками, мов для розминки перед головною розмовою.

— З усіма послі й дипломати порозумілися, тільки з московитами ніяк не вдається...

— Шведський король підписав угоду, що визнає нашу незалежність, погодився також, що до козацької держави переходять Берестейське та Новгородське воєводства.

— Поновлено союз із Кримом, а Туреччина і Польща гарантують якнайширшу автономію.

Іван
Виговський

— Всі наші вольності збереглися б, аби на ділі по-стало усе, як в угоді, підписаній у Гадячі 16 вересня 1658 року.

— М-м-м, толково полковник Немирич написав цю угоду.

— А що ви хочете: чоловік не тільки в Україні закінчив академію, він студював в університетах Лейдена і Амстердама, Базеля, Падуї і Сорбони, подивився власними очима, як діє влада в Англії.

— Пригадуєте, трохи кривилися зверхники усіх трьох держав, але вже ж згодилися, бо не якийсь «самопал», а випробувана вже європейська річ.

Стрімко ввійшов гетьман Іван Виговський, усі встали й після короткого вітання та молитви одразу ж почалася військова рада.

— Панове старшини, я передусім хочу повідомити вам про «Маніфест до європейських держав», який ми направили в усі монарші двори, всім послам і представництвам. Європейські народи мають знати правду про причини війни з московитами не з чужого голосу, який звик усе перебріхувати, а з голосу нашого. Дозвольте ж вам зачитати цей документ.

Гетьман читав швидко, але не ковтав слова, радше викарбовував кожне, час від часу піднімав очі від писаного і оглядав генералітет, мов звіряючись — видно було, що маніфест він майже весь знає напам'ять.

«...І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки, щоб нашу свободу, здобуту з Божою допомогою й освячену проливом крові могли зберегти. Але цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб тримати народ у ярмі, царські воєводи підтримували заколоти, нищили край. Та зрада підступної Москви явна у всьому, вона готує нам ярмо, насамперед, домашньою, громадянською війною, тобто нашою власною зброєю. Усе те ми виявили ... а тепер змушені підняти законну оборону, та вдатися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася...»

Іван Виговський аби перевести дух, на хвилю від-клав писане. По мовчанці, затягнутій і глибокій, що

комара, видавалося, можна почути, враз загуділи старшини.

— А якої ж трясці московському царю ще треба?

— Йому ж пропонувалося — о-го-го!

Гетьман підняв руку, щоби втихомирити товариство, він нікого не міг обірвати просто так, бо всі вони в бойових походах не один казан кулешу разом з'їли, над ними всіма ті самі кулі посвистували, і не відомо було, кого з них виберуть першим; гетьман просто дивився на ці обвітрені, вкриті шрамами битв обличчя, що за звитяжні роки стали як рідні. Нарешті, як стихився шум, Виговський вів далі.

— Масте рацію, панове. Вереснева угода в Гадячі була основою для федеративного об'єднанням України, Литви і Польщі, аби припинити війни й розбрат. Всі три держави мали б рівні права. Ця федерація на європейських засадах не спрямовувалась проти когось іншого, в тому числі й Москви. Мало того, як ви знаєте, російській стороні теж пропонувалося приєднатися до федерації, але не схотіла Москва, рівних прав їй замало, ненаситному треба усе... Скажу більше: як передають вірні нам люди, у царських палахах ще в лютому цього року пройшла таємна нарада, де бояри і цар відхилили остаточно переговори про федерацію. Натомість, оскільки угода в Гадячі скасувала Переяславський договір 1654-го, московити хочуть угоду з Україною лише двосторонню. Мене на переговори запрошували, але я не дав згоди — у таких «дружних» перемовинах можна позбутися голови. Тепер ось іде Трубецької на нові переговори... А щоб легше було з нами «розмовляти», цар дав князю військо, за різними даними розвідки, від ста до ста п'ятдесяти тисяч.

— Бачимо вже нову дипломатію, у Срібному тільки ворон кряче над непохованим нашим людом, — знову загули старшини.

— Панове, до діла, — тепер уже обірвав гетьман старшин, не дав розбурхати пристрасті. — Завтрашній день — 29 серпня 1659 року — то доля наша і всієї України. Завтра — свято Петра і Павла, але не зможемо сісти за святковий стіл, і не ложку візьмемо в руки, а шаблю й мушкета. Проситимемо ж у святих апостолів помочі розумом, силою і звитягою. Давай-

те, панове, висловимося, які полки виступатимуть з досвіта, як, коли і куди ітимуть.

Генеральна рада, що нерідко тривала по багато годин (кожен полковник, навіть хрипнучи, відстоював власну правду і власне бачення, а всю раду огортав дим від козацьких люльок, густіший від осінніх туманів грибно́ї пори), цього разу пройшла злагоджено і швидко.

— Толково придумано, гетьмане, — докинув хтось із полковників на звернення.

— Згоден, панове, — похилив голову Виговський.

— Смію лише нагадати: перемогу дадуть бездоганна чіткість і послух.

Ніхто не перечив, бо знали, що завше врівноважений гетьман не потерпить найменшого нехлюйства чи відхилення від наказу. У своїй принциповості Виговський ітиме до кінця, не зважить і на власні гетьманські клейноди. Коли восени 1657 року московські бояри збаламутили козаків, Іван Виговський скликав у Корсуні Генеральну раду і привселюдно зрікся булави. Та як охололи гарячі козацькі голови і зрозуміли шахрайство й обман московитів, то перепросили Івана Остаповича і повернули йому всі гетьманські клейноди.

...На місце бою під Конотопом, у район Соснівки, полки Івана Виговського прибули з маршу й одразу ж, навіть хвилини не перепочивши, атакували головні сили. Козаки билися затято, але й російські війська боронилися вперто — впертості їм додавала поразка 24 червня московських ратників під Шаповалівкою, поразка, яка навіяла підсвідомий жах та посилила інстинкт самопорятунку. Ламалися шаблі, падали люди, крики, стогін, кінське іржання творили страшну мелодію битви. Гетьман майже весь час був у перших рядах, попри обурення вірної охорони, як раптом кінь під ним навіть не спіткнувся, а на скаку завалився від удару шматка ядра — Виговський перелетів через голову свого коня.

— Гетьмане, ви живі? — спішилися до смерті налякані козаки-охоронці.

— Як бачите, — повільно піднімався Іван Остапович, кривлячись від немилосердного болю в плечі. — Я ж вам казав, що куля мене не бере. І гарматні ядра, самі свідки.

— Гетьманові свіжого коня, негайно!

Лобова атака кінноти українського гетьмана розвивалась успішно, ворога тиснули, видавалось, ось-ось він мав бути зломлений, як на подив простих козаків пролунав твердий наказ Виговського:

— Відступати!

На мить усі немов заціпеніли, нерозуміюче поглядаючи на старшин, а з віддалених козацьких рядів пролунало навіть здивоване «Зрада!».

— Відступати негайно! Так треба, — без вагань відповіли старшини.

Раптовий відступ, схожий швидше на втечу, окрилив московських ратників, кіннота князя Пожарського, що якраз підійшла на поміч своїм, з гиком приєдналася до переслідувачів. Але тут трапилося негадане для московитів — тільки-но їхня частина переправилася на другий берег річки, як із засідки на них вдарив гетьманський резерв разом із кримськими татарами.

— Зруйнувати переправу! — наказує гетьман.

Спонтелеченим московитам стало тяжко битися на два фронти, усвідомлення пастки теж бойового духу не піднімало.

— Загатити річку! — новий гетьманський наказ.

Важка царська кавалерія місила болото, безладно смикалася, прагнучи пробитися то в одному напрямку, то в іншому, падали московити під козацькими шаблями та шаблями кримчаків, а до гетьмана один по одному підлітали гінці.

— Військо Бутурліних розбите, братів ми взяли у полон!

— Князь Ляпунов розбитий і в нас у полоні.

Гарнізон Конотопа, що вистояв неймовірно облогу, бачив розвиток бою і в слухний момент полки Гуляницького, керівника оборонців, приєднались до козаків.

А гінці з добрими новинами все прибували:

— Князь Львов розгромлений і взятий у полон!

— Князь Пожарський в нас у полоні!

...Лише жменьці з велетенського війська, обчислюваного одними в сто тисяч, іншими в сто п'ятдесят і навіть в двісті п'ятдесят тисяч ратників, вдалося вирватися з лещат і вернутися тим шляхом, яким прийшли на українську землю.

«Катастрофа Росії»... — відгукнулися на розгром під Конотопом європейські видання. І ніхто не співчував загарбникам — адже у виданнях, що виходили в Данцигу, писано: «Ми щойно одержали з України радісну звістку, згідно з якою український гетьман Виговський кілька разів ущент розгромив московитів, причому захопив добру здобич і полон. Гетьман Виговський був при цьому у великій небезпеці, бо під ним гарматною кулею вбили коня».

Сумний похоронний подзвін розлився над Москвою, цар Олексій у жалобній одежі вийшов до народу і, важко вимовляючи кожне слово, сповістив люду про катастрофу Росії. І йому було б ще важче говорити, якби люди знали, що послала на смерть їхніх одноплемінників безмірна царська та боярська жадаба. Через багато років російський історик Соловйов, якого аж ніяк не можна звинуватити у симпатіях до українців, напише про розгром під Конотопом: «Цвіт московської кінноти загинув за один день, і ніколи вже після того московський цар не матиме змоги вивести в поле такого блискучого війська».

Не зможе більше вийти в поле і сановитий князь Семен Пожарський. У козацькому полоні він поведився нахабно і брутально, мов у своїй вотчині з холопами. Врешті дійшло до того, що про хамство Пожарського доповіли гетьманові:

— Якщо ця нечема вам набридає, то знаєте, що зробити — віддайте татарам.

Пораду Виговського козаки виконали з радістю, князя передали союзникам. У намет хана його ввели із зав'язаними руками.

— Князь Пожарський? — перепитав Магмед Гірей рівним тоном, у якому лише злегка звучала проста чи радше буденна цікавість — недавній супротивник уже не становив для нього якогось особливого інтересу.

— Я не маю бажання представлятися кожному бурсурманові, — крутнув головою Пожарський так, мов його пройняли дрижаки.

— Погано ви, князю, вчилися у школі. І, певне, вас часто били лінійкою — та все по голові, — посміхнувся, зовсім не розсердившись хан. — Особливо низькі оцінки у вас були з етикету.

— Не тобі, остолопові, мене вчити, — щось крутило і під'юджувало Пожарського зсередини, аж волосся дибилось на потилиці.

— Мабуть, князь ще не стямився після розгрому, — все усміхався хан. — Князь не уявляє свого становища і не спам'ятався, де він тепер. Полон у козаків може видатися багатою гостиною...

— Пішов ти, бусурманське рило, матір твою... — закрутив розкішного з вихилясами матюка, на якого був неабияким мастаком. Він справді досі, як у козацькому таборі, почувався самовпевнено, ніяк не міг розлучитися зі сподіванням, що його, царського улюбленця і першорядного сановника, відіб'ють московити або ж в крайньому разі викуплять.

— За довгий язик відповість короткий розум та нерозважлива голова, — не змінив свого тону, спокійного і дещо іронічного, хан. — Відрубати її негайно.

— Я... Ні... — лише встиг заїкнутися Пожарський, як свиснула шабля, і голова князя покотилася до ханових ніг.

— Заберіть... це, — відштовхнув той бридливо закривавлену голову, на якій ще востаннє смикалися повіки.

...Кілька століть поспіхом перегортали сторінки російські історики, слинячи пальці, сторінки про бої під Конотопом.

КАВАЛЕР ОРДЕНА БУСТО ДЕ ЛІБЕРТАДОР

Військовий губернатор Києва Олександр Дмитрович Гур'єв сидів у своєму кабінеті злий як шершень. Його сьогодні дратувало все — надміру догідливий ад'ютант, на якого щойно накричав ні за цапову душу, аж соромно стало потім самому, кепська погода, що мрякою сирію і занудною розтікалася київськими вулицями, навіть свічі, що змушені були запалити сьогодні передчасно, горіли на масивному канделябрі якомсь нервово, дратівливо потріскуючи. Щойно йому поклали на стіл листа від всемогутнього Бенкендорфа. «Его величество высочайше повелевать изволили возвратившегося из-за границы помещика Михаила Скибицкого допросить, точно ли он служил в колумбийских республиканских войсках и в таком случае выслать его в Вятку».

Олександр Дмитрович у душі ненавидів Київ і всю Малоросію. Так, з одного боку він почувався тут як імператор, хіба в дещо зменшеному вигляді, а з іншого — цей край йому був чужий і незрозумілий. Народ непокірний і бунтівний, частенько замість рала береться за мушкет або поважним людям пускає півня — ось і недавно ледве вирятували садибу Воронцових... А найгірше, що до бунту підключається люд освічений, небідний — чого варта затія декабристів, які переїли, напевно, зіпрілого західного книжного читва. Шибеницею і Сибіром государ їм достойно і, головне, заслужено таки воздав.

— Ваше сіятельство, поміщика Михайла Скибицького за вашим наказом доставлено, — клацнув каблучками верткий, як свіжий в'юн на пательні, франтуватий ад'ютант.

— Хай чекає. Справу його мені.

Гур'єв читав рівні із замислуватими викрутасами рядки і не переставав дивуватися. Поміщик з Волинської губернії, аж ніяк не з бідного роду, закінчив Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення, отримав звання інженера 3-го класу. Здавалося б, чого бракує людині? Хочеш — служи заради честі і слави

на благо государя, а не хочеш — живи собі в цілковите задоволення поміж пущі, ходи полювати зубра чи, як на аматора, послухати та вполювати на світанні глухаря... Гур'єв аж очі примружив від згадки — любив він навесні удосвіта, замаскувавшись край поляни, подивитися на цю дивовижну птицю. Ще сонце лиш краєчком показалося край неба, мов делікатно підглядаючи, чи можна йому зійти, як крупний птах поважно і гонорово розпустить крила та заведе свою шлюбну пісню, голосисту і величаво-закличну, що віддунюватиме та колихатиметься борами — саме час поцілити самця, він навіть пострілу не почує, захопившись співом. Отож, жив би собі на радість поміщик Скибицький, та ні ж — 1823 року через Швецію й Англію добирається до Венесуели, де вступає волонтером в армію Болівара. І що з того, що дослужується до полковника, отримає за вирішальну битву при Аякучо орден Бусто де Лібертадор? Що з тої цяцьки, землі на Волині йому не додалося.

Симон
Болівар

Призначений генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній граф Олександр Гур'єв не був у захопленні від повернення в рідні краї таких людей, як Михайло Скибицький. Вони, як розмірковував над справою Скибицького генерал-губернатор, могли долити масла в вогонь бунту черні, що розгорявся українськими селами. Чого вартий один лише Кармелюк — він нападав на садиби поміщиків-окупантів, відбирав добро і роздавав бідним. Його ловили, відправляли у тюрми й Сибір, а він знову опинявся на волі. Щоб убезпечити російське дворянство від розбійника, створюється спеціальний орган — Галузинецька комісія. За Кармелюка граф отримав вишочку особисто від імператора.

— Ви граф, генерал-лейтенант, — розпікав Гур'єва цар, — нагороджений орденами Андрія Первозванного з алмазами, святих Володимира, Георгія і Анни, Білого Орла, трьома чужоземними орденами — і не можете справитися з одним селяком-розбійником?

Граф міг лише покійно похилити голову, але не смів сказати, що державна комісія, опитавши 2700 свідків, підрахувала: в селянських повстаннях проти своїх кривдників брало участь понад 20 000 українського люду.

Граф Гур'єв мав підстави не любити цю землю, йому видавалося раєм його посольське життя в Китаї, кілька років, проведених у Парижі, навіть служба комендантом окупованого Дрездена...

Генерал-губернатору Гур'єву бракувало у палаючій Україні ще тільки таких, як Михайло Скибицький, — бойового полковника, ратна звитяга за волю і незалежність якого оцінена найвищими нагородами з рук легендарного Симона Болівара.

— Введіть бунтівника! — розпорядився генерал-губернатор.

Гур'єв довго вдивлявся в засмагле від жаркого південного сонця обличчя Скибицького, мов там міг дивом якимсь вичитати відповідь на загадку, що муляла сановитому губернатору.

— Чого вам бракувало в Російській імперії? Золота, земельного володіння? Кар'єри?

Скибицький, певне, не очікував іншого тону, він йому не подивувався, то ж з сумом відказав по хвилі:

— Ви жили у Парижі, думки Жан-Жака Руссо вам, гадаю, знайомі. Є цінності, які не виміряти, як золото-срібло, на унції чи пуди. Є, наприклад, свобода людська і суспільна, є непідлеглість народу...

— Достатньо, полковнику, — кивнув граф ад'ютанту, — Арештувати. Імператор, дякуючи провидінню, заглянув у цю бунтівну душу раніше за мене. Від Малоросії вам не можна бути ближче, як за тисячу верст. У В'ятку — наказ імператора.

...Збіжать роки, спішні гінці розшукають у в'ятському засланні Михайла Скибицького і передадуть височайше повеління — вертатися назад, ні, звісно, не в Україну, а на американський континент. Там інженер Михайло Скибицький і подасть розрахунки... Панамського каналу. Тоді йшлося, що республіка Нова Гранада згідна на виключне право будівництва сухопутного і водного переходу через Панамський перешийок. Комунікації з пересадками й митом за проїзд передаються на 45 років. Республіка залишає собі тільки 1 % від каналу і 2 % від інших комунікацій. А сам канал вдвічі скоротить шлях навколосвітніх шляхів кораблів. Канал могла б збудувати російсько-американська компанія.

Від царських чиновників надійшла делікатна відмова: дорогувато, грошей шкода, ризики є...

А в 1855 році сплеснуть руками: хто ж міг передбачити, що заснована 1849 року в Нью-Йорку «Компанія Панамської залізниці» вже в 1855 році почне отримувати 100 відсотків прибутку від вкладених коштів і матиме фантастичний зиск.

...Похитуючись на легких хвилях, багато пройде кораблів Панамським каналом до наших часів. 29 жовтня 2003 року в Російському університеті дружби народів Ана Крістель Лаос Гарсія захищатиме випускню роботу бакалавра «Отношения Перу и России на новом историческом этапе» (научний руководаитель – д. и. н., проф. Марчук Н. Н., зав. кафедрой – к. и. н., проф. Денисенко В. С.).

Серед іншого, про історію держави там будуть і такі рядки: «Трудовые круги русского общества с глубокой симпатией следили за борьбой испанских колоний, в том числе Перу, за свободу и независимость... Русские добровольцы сражались в войсках С. Боливара. Среди них был демократ Михаил Скибицкий, принявший участие в битве при Аякучо, в которой перуанцы нанесли решающее поражение колониальным войскам. За проявленные при этом отвагу и героизм он был награжден орденом «Бюст освободителя».

«Русский доброволец, демократ Михаил Скибицкий»...

А де ж ти, земле волинська?..

«ВЕЛИЧНИЙ БЛАГОДІЙНИК ЛЮДСТВА»

Владимир Ааронович
Хавкін

Помічник переступив поріг, та й так застиг у німому запитанні — заготовлені слова вертілися в голові, перекладалися, аби зручніше влягтися, але вимовити їх було вже не сила.

— Отже? — відірвав погляд від писаного Володимир, щоб допомогти якось зрушити ті слова.

— Вакцина проти бубонної чуми готова, випробування на тваринах успішне. А далі? — видихнув помічник так, мов щойно зняв колоду з плеча і саме оце випростався.

— Лишилося мізер: треба людина, яка не побоїться, — замість помічника сказав Володимир слова, що той так перекладав і підфасовував, перш ніж вимовити. — Знайдемо...

...То був вельми лихий час. Епідемія бубонної чуми з Гонконгу перекинулася в Індію і через густоту населення та умови життя загрожувала незмірними бідами. Уряд Індії вдруге запрошує з Парижа, з інституту Пастера, Володимира Хавкіна, знаного вченого, який до того вже один раз рятував цю країну від епідемії холери.

10 січня 1897 року Володимир із несподіваним проханням звертається до лікаря. Той набирає у шприц рідину зі смертельними бактеріями і вводить її Володимирові під шкіру спочатку в лівий бік, потім — у правий. У лікаря вже після уколу затремтіли руки, він може, якщо не станеться диво, стати убивцею цього вченого і колеги, хоча сам Володимир настирливо, правда, потайки від усіх, просив зробити випробування.

Уже через годину почалася лихоманка, перед очима попливли кола — усіх кольорів веселки, наче в дитинстві, у рідній Одесі, коли дивився, як сходить сонце просто з води, з-за легких вранішніх хвиль; переломлюючись, промені вигравали розмаїттям барв, творячи неймовірне диво, грало, тремтіло і море, і досвітнє сонце. Лихоманка дужчала, через дев'ять

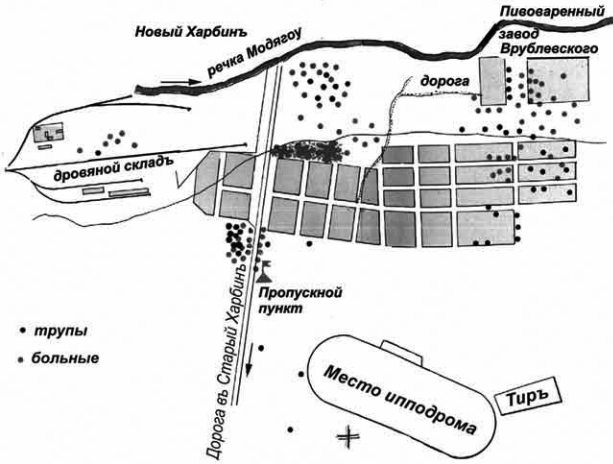
Володимир Хавкін проводить вакцинацію місцевого населення. Калькутта, 1893 р.

годин у Володимира температура сягала сорока, але він продовжував працювати, нікому й словом не обмовившись. Наступного дня, перед важким засіданням, знову просить лікаря зустрітися — цього разу Володимирові вводять десять кубиків смертоносного розчину, що вчетверо перевищує розрахункову дозу, яку небавом даватимуть індійцям. Володимир Хавкін вижив і видужав.

Епідемію, що наростала, вдалося спинити, сотням тисяч людей у Калькутті, Карачі, Бомбеї та інших містах і селах вводили рятівну вакцину — смертність зменшилася у 15 разів.

...Далеко позаду Одеса і Бердянськ, дитячі та юнацькі роки, Навчання в Одеському (тоді Новоросійському) університеті, захоплива робота студента в лабораторії Ілі Мечнікова. Бунтівного студента двічі виключають із університету, врешті Мечніков кличе Володимира Хавкіна в Париж, в університет Пастера, куди виїздить з тюрми народів Ілля Ілліч, не витримавши російської ксенофобної задухи. На жаль, Володимирові не вдається запропонувати достойної його рівня роботи, він влаштовується... молодшим бібліотекарем. Із досвітку й до початку робочого дня досліди в лабораторії Мечнікова, а після закриття

ПЛАНЪ деревни Молягоу
съ обозначеніем чумныхъ больныхъ и труповъ

бібліотеки — знову лабораторія. Протихолерну вакцину Володимирові вдається створити вже за три роки такої неймовірно напруженої праці. Але як довести її ефективність? Приховуючи це від інших колег, Володимир 18 липня 1892 року вводить вакцину... собі. Температура, головний біль, лихоманка, але Володимир не покидає лабораторії. Через тиждень він просить доктора Явейна повторити експеримент, тільки вже цього

разу «пригощає» сам себе посиленою бактеріальною отрутою. Ще троє друзів не побоялися піддати себе експериментній загрозі — і світова преса оповістила про перемогу над холерною бідю. Луї Пастер та Ілля Мечніков щиро вітають Володимир Хавкіна, який за тиждень стає знаменитістю на всіх континентах.

А коли в Індії спалахнула епідемія холери, англійський уряд запрошує Володимира у Калькутту, де особливо лютувала ця грізна біда. Десятки тисяч щеплень не тільки у містах, а й у джунглях, у віддалених населених пунктах, навіть серед боліт та лісів. І це всупереч панівним релігійним поглядам, всупереч загрозі фанатиків вбити його особисто. Смертність зменшується в п'ять-вісім разів — і то було тихою втіхою, дужчою за всі небезпеки.

Близько двох десятиліть життя віддав Володимир Хавкін Індії. З нашвидкуруч, за три дні створеної лабораторії проти бубонної чуми, виростає Бактеріологічний інститут, який по смерті назвуть його іменем, в Бомбеї встановлять пам'ятник вченому. Звідси в усі кінці світу розійдуться понад чотириста мільйонів доз вакцини, яка врятує мільйони від жахливої смерті та мук. Англійська королева Вікторія вручить орден Кавалера Індії, а Паризька академія відзначить Володимира Хавкіна спеціальною премією за визначний вклад в медичну науку і практику.

З далекого Бомбея у скрутний час прийде поміч і в рідну Одесу — Данило Заболотний, майбутній президент Академії наук України, «гаситиме» початки епідемії вакциною Хавкіна.

*Інститут імені
Володимира Хавкіна*

А в Одесі Володимир побуває вже у літньому віці, сколесивши немало доріг по світах та здолавши океанських хвиль — у 1927 році. Пройде вулицями, відвідає університет, будинок, де колись була Пастерівська станція, і, звісно, дім на вулиці Коблевській, № 38, в якому мешкав студент Володимир Хавкін. Тут у нього вони збиралися ще зовсім юні, захоплені ідеями народодовольців, на студентські сходки. Особливо здружився він із братами Володимиром, Степаном і Герасимом Романенками. Та студентство доволі швидко впадає в аж надто пильне жандармське око, за молоддю назирці ходять нишпорки, хоч не бракує «стукачів» і в студентському середовищі. Це вже потім з'ясується, що жандармське безупинне стеження тривало майже вісім років. Після чергового доносу «стукача» Степана і Володимира Романенків арештовують, під час обшуку в Степана до того ж знаходять позацензурне женецьке видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, лише Герасимові вдається втекти за кордон...

Небавом полишить кордони російської імперії і майбутній головний бактеріолог Індії.

Володимир Хавкін достойно продовжив науковий і лікарський досвід іншого свого земляка — Данила

Маргіналії•••

*Виробництво
протичумної
вакцини Хавкіна.
Бомбей, кінець
1890-х рр.*

Самойловича, якого знаний французький лікар П. Ж. Кабаніс заслужено назве «величним благодійником людства».

...Над Москвою, напівспорожнілою та оточеною карантинними заставами, розпростерла чорні крила невидима смерть — чума. І такі самі чорні хмари клубочилися над вулицями й провулками, густі та ядучі хмари. Цілодобово, за рекомендацією медиків, москвичі палили багаття з соломи і гною, в такий «науковий» спосіб рятуючись від невмолимої біди. Ще 1654 року чума забрала життя більш як половини жителів міста, науковці застерігали царицю про нову загрозу, але Катерина II вірила більше придворним підлабузникам, які заспокоювали її. Час для карантину був втрачений, чума вихлюпнулася на вулиці, і трупи людські не встигали прибирати поліцейські. До цієї сумної праці залучали «колодників», тюрмаків, кримінальних злочинців, випущених спеціально раніше строку.

— Чорні дияволи! — панічно хрестилися москвичі й тікали чимдуж, бо «колодники» свій погребальний труд суміщали зі звичними грабежами. За добу в Москві гинуло спочатку до 900 чоловік, згодом кількість мерців перевищила 1200... Хтось пустив чутки, що чудотворна ікона Боголюбської Богоматері біля Варварських воріт зцілює страждених і народ ринув туди.

Архієпископ Амвросій, боячись біди у цій несусвітній сутолоці, наказує перенести ікону в найближчу церкву. Обурений люд забиває палицями на смерть архієпископа, знищує карантинні загорожі. Кинута на придушення бунту армія всіює Красну площу сотнями повстанців.

У такий час 27-річний Данило Самойлович приймає спеціальну лікарню при Угрешському монастирі. Він цілодобово біля хворих, лікує, ріже гнійні бубони, доглядає нещасних. А коли при Симоновому монастирі відкривають спеціальну лікарню для «чумних» на 2000 хворих, він переходить сюди. Мужній лікар застосовує свою методику лікування, так само самовіддано, істинно по-християнськи, клопочеться про хворих. Інакше він і не уявляє — вихованцеві Київської академії, синові й онукові священиків із села Янівці на Чернігівщині змалечку був прищеплений християнський дух. А ще ж скільки рятував люду від болю та смерті як полковий лікар на турецькій війні...

Тричі чума «хапала» Данила Самойловича і тричі — дивом! — він знову ставав на ноги, щоб знову відводити від тисяч смертельну загрозу. Врешті до вересня 1775 року чума відступила. І тепер колеги-лікарі наполегливо радять Самойловичу узагальнити власний досвід, виїхати за кордон для захисту докторської дисертації.

А далі був Страсбурзький університет у Франції з вельми авторитетним медичним факультетом, Австрія, Німеччина, Голландія, Англія. Блискучий захист докторської дисертації. Вперше друком виходять наукові роботи про чуму 1771 року. Свої праці Данило Самойлович надсилає Катерині II, Сенат підтверджує їхню наукову та практичну цінність, але пропозиції Самойловича цариця нехтує.

Сім років серйозної європейської школи, здобуття авторитету та наукового імені — і вчений повертається в Петербург. У Росії критичний брак медичних спеціалістів.

— Та знаєте, зараз немає вакансій, — ухильно, ховаючи очі, відповідає чиновний люд.

Більш як півроку вчений залишається безробітним, аж доки не допоміг професор Максимович-Амбодик.

Володимир Хавкін
(перший справа)
в лабораторії
Ілі Мечникова.
1892 р.

На південь України тим часом насувається чума, від Херсона і аж до Лубен і Диканьки гинуть тисячі людей. Знову знайома бездіяльність влади, аж доки від чуми не помирає командувач Чорноморського флоту і Херсонського адміралтейства Ф. Клокачов. Тільки тепер надходить вельми чемний лист графа Потьомкіна: «Известное искусство и прилежание в отправлении звания вашего побудили меня вам поручить главное, по должности медика, наблюдение всех тех способов, которых употребление есть нужно ко уничтожению и искоренению открывающихся иногда прилипчивых болезней, Херсон, потерпевший от заразы и по соседству с турками, близкий к сему несчастию, должен быть первейшим предметом попечения вашего»...

І знову пекельна праця, порятунок людей. Кременчук, Катеринослав, Херсон, знову Кременчук. Катеринославський намісник у рапорті не стримує захоплення: «Самойлович, об нем другое промолвить нельзя, как герой чумной, или истинный эскулапий, или, когда хотите, Гиппократ. Ей, ей, я перед вами не вру». А горе шириться – вже Кишинів у чумному вогні, Бендери, Очаків... І водночас напружена науко-

ва робота, нові публікації. В 1876 році Данила Самойловича (у сорок років!) до свого складу обирають чотири зарубіжні академії, а імператор Священної Римської імперії Йосиф II нагороджує великою золотою медаллю.

Подвижницький труд не залишається непоміченим і для царських чиновників. Командувач військ генерал Самойлов клопоче перед Потьомкіним про нагородження Данила Самойловича орденом святого Володимира. Та де там, нагороди отримували різні канцеляристи, тільки не лікар і вчений. Тим паче, що «стукачі» донесли, що поїздки і гульки Катерини II охопленою чумою Україною (поправді, бенкет у час чуми) Самовлович назвав «бутафорією».

У книзі французького вченого і педагога Жільбера Ромма «Путешествие в Крым 1786 р. – (Ленінград, 1941р.) у дев'ятій примітці знаходимо таке: «Самойлович. Данило Самовлович – врач, приобретший западноевропейскую известность своими исследованиями чумы, автор ряда научных трудов на русском, французском и латинском языках... Одна из его работ посвящена вопросу о возможности прививки чумы («Memoire sur L'inoculation de la peste», Paris, 1782). Сегюр, французский посол в России, рассказывает, что Самойлович, сделавший себе несколько таких прививок и просивший разрешения расширить опыт, чрезвычайно раздражил этим Екатерину и подвергся немилости».

Двічі марно клопотав про нагородження Самойловича поранений в руку і груди Суворов, якого лікар поставив на ноги. Зате коли Данило Самойлович вигнав злодюгу німця-аптекаря, його самого залишили безробітним. Зрозуміло, про це знала Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербська, вихрест у православ'я із вигоди, вбивця власного чоловіка, аби самій зійти на престол, яку ще іменували Катериною II.

Даремно Данило Самойлович писав чоловіків-бивці: «Я перший заснував і облаштував Витівський, нині Богоявленський госпіталь, де з 1788 року по травень 1790 р. були на руках моїх 16 тисяч хворих військовослужбовців, обезсилені важкими хворобами. Із них вилікувано 13 824 і залишилось на травень 1038 осіб. Я хворий, маю дружину і двох малолітніх

дітей. Прошу вас мене трудовлаштувати чи призначити пенсію...»

На той час Данило Самойлович був обраний членом академій Паризької, Марсельської, Тулузької, Діжонської, Мангеймської, Туринської, Падуанської та інших — тринадцяти академій, втім числі Російська вважала за честь мати такого серед своїх рядів.

Багато віків людство боролось з неймовірним жахом чуми. Лише в шостому столітті, у часи Візантійської імперії, вона забрала понад сто мільйонів життів, мільйони й мільйони гинули в часи наступні. То ж сказане знаменитим французом про сина чернігівського священика «величний благодійник людства» однаковою мірою справедливе для обох — одесита, єврея за національністю Володимира Хавкіна і українця з Чернігівщини Данила Самойловича.

ЛИШ ПРАВДА ЗОСТАНЕТЬСЯ

У сирому грудневому повітрі пріле осінні листя пахло старим вином, інколи з'являвся на хвильку просяний через дрібне ситце дощик, але лише на хвильку, бо засоромлено враз зникав — загуляла, забарилася десь зима, осінь же зовсім втомилася. Священик в облаченні, готовий до служби Божої, довгенько стояв біля нового дубового хреста з табличкою, де значилося ім'я Пилипа Морачевського, священик таки змерз від цієї безпросвітної сирості, аж обличчя синіло. Нарешті почав підходити і під'їжджати люд, юрмилися і впівголоса гомоніли.

Пилип
Морачевський

— А чого то священик так рано прийшов? — дивилися, як з авто сходили знайомі і незнайомі люди, інші священики, незнані в їх селі Шняківці.

— То ж отець Василій із сусіднього села Сальне... Він ще раніше казав, що не дозволить правити Київському патріархату. Неканонічні, мовляв, священики, і правлять не церковнослов'янською, а українською. Отець Василій з Московського патріархату...

— Дивні діла на світі — Бог один, православ'я одне, а хіба ж то гірше молитися рідною мовою? Та ще й через півтора десятиліття з часу відновлення незалежності на Україні?

...Пилип Морачевський із забуття рідним краєм повертався своїм ім'ям. На занехаяному цьому пустирі світилася куполами колись церква, а на цвинтарі біля неї ховали шанованих земляків. Вічний спокій в їх числі тут знайшов і Морачевський. Та вічним не судилося бути цвинтарному спокою — прийшли російські більшовики і, як колись татаро-монголи, церкву знищили, а могили зрівняли з землею.

Сьогодні, після семи десятиліть чингізханського нашестя, нарешті здійнявся хрест над могилою першого перекладача Євангелія українською мовою Пилипа Морачевського.

Де, на яких шляхах, на яких дорогах запала в душу мрія перекласти святе письмо? Навчаючи математи-

ки в Сумах, де селянських дітей в повітових школах зросійщували тупо, без вигадки й тіні сором'язливого лукавства, вчителюючи в Луцькій гімназії, де волинську юнь по черзі то полонізували, то русифікували, а вона опиралася, як опирається молоде дерево, яке пригнули до землі, ще й ногою наступили, а воно однаково випростається і тягнутиме гілки вгору? Чи в часи вчителювання у Кам'янці-Подільському, або в Ніжині? А може, навіть раніше, ще навчаючись в Харківському університеті, що вважався тоді «другими Атенами»? Тут викладав Срезневський, Костомаров, а ректором був Гулак-Артемівський.

Певно, вже ніхто не знатиме. Тільки після кількох «вірнопідданих» віршів з-під пера поета Морачевського виходитимуть рядки, в яких озиватиметься біль за свій край.

*Чорна хмара від заходу
Небо покриває...
Україна плаче, тужить,
Що долі не має.*

«Чумаки, або Україна з 1768 року» — назве свою романтичну поему автор. Тут він далекий вже від слейного панегірицтва, звертаючись до ворогів:

*О, чому вас грім небесний
Не спалив, поганих,
Як ви мучили на світі
Наших предків славних!*

Заглиблений у чисте річище мови народної, у ці барвисті переливи говірок, Пилип Морачевський починає працювати над Словником української мови. Взявши за основу мовлення полтавців, збагативши її джерелами з Котляревського, Гулака-Артемівського, з народної поезії, він готує об'ємний рукопис і здає в 1853 році на розгляд у відділення російської мови і словесності імператорської Академії наук. Та провідна верства тодішньої російської інтелігенції до української справи, до мови і культури ставилася так, як один з «володарів дум» Белінський писав про Пантелеймона Куліша: «Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (какая свинская фамилия!) напечатала историю Малороссии».

...Кинув камінь у воду, розійшлися кола на гладі — і згасли. Усе затихло. Здав Морачевський рукопис,

є запис при академічній реєстрації, а відповіді так і не отримав.

Олександр Кониський, спудей Ніжинського ліцею, зайшов якимось до високого начальства Пилипа Морачевського, інспектора ліцею князя Безбородька і Ніжинської міської гімназії. У грізного інспектора на столі лежав газетний відбиток вірша «Великому цареві нашому», а поряд Євангелія латиною, німецькою, грецькою і рукопис господаря дому українською.

— І як же це так: «великий цар» і український переклад... Ще Петро I велів: «Дабы особливого наречия не было».

— Кесарю — кесарево, а Богові — Боже, — преспокійно, всміхнувшись лише очима, відказав інспектор, що відбирав при перевірках в спудеїв українські книжки — від себе і від них відвести біду.

— А якщо цей кесар — «чудище Обло»?

— Огромно и лайй, — в тон відказав інспектор.

— І не тільки лайй. Шевченка в заслання в одні краї, Гулака, Костомарова і Куліша — в інші... Царі приходять і відходять, а Святе письмо рідною мовою залишається.

— І ви сподіваєтесь, що ваш переклад колись видрукують?

— Все минеться, правда й добро зостанеться. Все минеться, а Слово Боже зостанеться. Воно прийде зрозумілим для нашого люду, хоч які б на йому ставитимуть загати. А вони, на жаль, будуть.

Куди вітри дмуть, Пилип Морачевський знав від сановників, від чиновництва різної масті. Через три роки по закінченні першого українського перекладу Євангелія Валуєв напише своє знамените: ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Введуть доплати російським урядникам, що працюють в Україні, Емський указ заборонить навіть ввезення українських книг та брошур, навіть слів до пісенних нот; одночасно ж валуєвським циркуляром урядовцям заборонять носити широкі штани та вишивані сорочки... Історики нарахують 173 заборони української мови.

І все ж по закінченні перекладу Морачевський клопотатиме перед митрополитом Ісидором: «Усіма мовами проповідують Слово Боже: сповідувачі

Христа Спасителя мають Біблію своїми мовами, а Малоросія, мовою якої розмовляє близько 12 мільйонів православних християн, не має своєю мовою навіть Євангелія... Високі Божественні істини з усією простотою, ясністю і теплотою Євангельського вчення, викладені природною, цілком зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї та уявлення народу, осяяли б темний розум найяснішим спасенним світлом Віри та очистили б хистку моральність народу набагато швидше, точніше та глибше, ніж усі наукові тлумачення...»

Лист, як крик цілого народу, кочував у Синод, до шефа жандармерії, аж доки 14 жовтня 1860 року не прийшла відповідь: «Перевод евангелий, сделанный вами, или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию».

Невтомний Морачевський не опускає рук, через два роки продовжує «лупати скалу» імперську. Він звертається в Академію наук із перекладами. Відділення російської мови і словесності 8 лютого 1862 року доручає І. Срезневському, О. Микитенку та О. Востокову скласти обґрунтовану записку про переклади Євангелія. Академія наук у своїх висновках дає високу оцінку праці Морачевського і в богословському, і в філологічному аспектах. Відділення академії ухвалює просити в Синоду дозвіл на друкування. Відповідь була однакова: «печатанью не подлежит».

Але мав правоту Морачевський в розмові з Олександром Кониським — Правда й Добро зостанеться. «Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш», себто Пантелеймон Куліш, вже 1869 року в львівській газеті «Правда» друкує український переклад П'ятикнижжя Мойсея.

Лише через 45 років після завершення перекладу і через 17 років після смерті Морачевського Євангеліє видрукують, щоправда, «забувши» ім'я перекладача. Євангеліє видрукують і... незабаром вилучать.

...А люд на пустир за околицею Шняківки все прибував, підходили і з цього села, і з довоколишніх сіл, приїхали з Ніжина, з Києва... Люди вшановували двохсотліття Пилипа Морачевського з дня народження і столітній ювілей перекладу святого Письма. Вже й пора службу Божу починати, а біля хреста священни-

ки все ще про щось сперечаються, вже й начальство, судячи з усього, до мови підключилося...

— А що там діється? — нерозуміюче перешіптувалися люди. — Хіба на могилах вести суперечки?

— Отець Василій начебто каже, що у прибулих священників неканонічні тексти молитов...

— Певне, не знає, що московський Синод переклад Морачевського схвалив ще століття тому.

— Та то політика швидше... Не дарма ж відома московська правозахисниця сказала, що в російських священників під кожною рясою мундир КДБ.

— Та й КДБ вже щезло...

— А мундири до дірок доношують.

— Немислимо: і досі духовні особи та політики вдають, що української мови не існує, що нею не можна звертатися до Бога...

— Наче в часи Пилипа Морачевського, а не в грудні 2006 року...

— Тим паче, що Євангеліє Морачевського добре знане православними в Польщі, видавалося в Канаді, в Сполучених Штатах, у Пенсільванському університеті...

— Тільки ми забуваємо свої пракорені...

Врешті отець Василій почав службу Богу, а завершив її хор Всіхсвятського храму Ніжина. Молитви й духовні пісні вперше за віки рідною мовою знімалися над громадою, набирали сили; сире небо світліло, а повітря ставало дзвінким чи то від крил птахів, що пролітали у піднебессі, чи ожив незнищений подзвін з дзвіниці закатованої церкви. В тому подзвінні чувся і біль минувшини, і тендітна й хистка, але світла надія прийдешнього.

«У МОСКАЛІВ НЕ ХОЧУ ПОМИРАТИ...»

Михайло Васильович
Остроградський

Він помирав при повній пам'яті. Біль поволеньки, хвилями, що затухають, полишав його огрядне тіло, і воно ставало зовсім невагомим та необтяжливим. Зате думки набували чіткості і прозорості — наче джерело на околиці рідної Пашенівки, де б'є невтомна вода, струменить і переливається, але крізь неї видно на дні кожен камінчик і навіть піщинку. «Кажуть про холод могили та смерть із щербатою косою, — промайнула думка. — Неправда, навпаки, тепло і світло, а за спиною чатує, угадуючи кожен мій порух, такий великодушний і милосердний отець Ісаченко — його й отцем ніяково називати, бо в сини годиться»...

— Отче, причастіть і сповідайте, — прошепотів пересохлими вустами Остроградський.

— Михайле Васильовичу, — з нотками докору, розтягуючи слова, озвався священник, — сповідь і причастя християнинові ніколи не завадять, але ви не про те думаєте, вам лише шістдесят перший, ще жити і жити... Вас чекають студенти і весь науковий Петербург. Та й хіба тільки вони?

Остроградський лиш мовчки крутнув головою і легка посмішка на мить промайнула і згасла на блідому обличчі.

— Я ж казав, де помиратиму, — знову прошепотів знесилений голос.

«Мабуть, таки відчуває, — легенький холод узявся спиною Ісаченка, — справді казав». Він пригадав, як Остроградський із гуртом друзів приїжджав до містечка Говтва, як замилювався його околицею. І ні з сього, ні з того додав:

— Я помру у себе, а в москалів не хочу помирати, так поховайте мене там, — кивнув головою Михайло Васильович у бік Говтви, — щоб мені було видно і Пашенку, і Довге, і Глибоке.

«Рідко душа в таких випадках помиляється», — із сумом подумав священник і приступив до причастя та сповіді.

У недавно могутньому тілі академіка сила вичахла, як вичахає вогонь у покинутому багатті — дмухне вітер, оживуть і зажевріють жарини, а стихнеться той вітер, то жарини враз вкриються сірим попелом; Остроградський говорив напівпошепки, із задишкою, деякі слова сповіді священник швидше вгадував за порухом вуст. Ісаченко дивувався, інколи навіть стримував себе, аби не розсміятися, у якому життєвому дріб'язку Остроградський вважав свій гріх.

— Я не мав права на гроші Огюста Коші, йому самому їх бракувало...

— Побійтеся Бога, Михайле Васильовичу, цей видатний французький вчений поміг вам від доброї душі, де ж тут ваша вина?..

Ісаченко знав, що непокоїть Остроградського. Після Харківського університету той поїхав до Парижа, вчився сумлінно, та від безгрошів'я втратив у боргову тюрму Кліші. Отут, можливо, лукавив академік, коли гонорово оповідав друзям, що свою знамениту працю «Мемуари про поширення хвиль у циліндричному басейні» він написав, спостерігаючи крізь ґрати за хвилями, і надіслав рукопис Огюсту Коші. Принаймні французький учений дуже високо оцінив роботу українця у рекомендації Паризькій академії, академія поділяла ту оцінку, надрукувавши рукопис в академічному виданні «Memoires des savants etrangers a l'Academie». А Огюст Коші справді викупив талановитого науковця.

— До студентів я ставився таки жорстоко, когось навіть назвав міднолобим, — шерхотіли вуста.

— Прощається вам цей гріх, бо ви хотіли добра їм, виховали, зрештою, цілу наукову школу, — говорив священник.

І говорив це щиро. Від друзів Михайла Васильовича він знав, що в наукових колах утвердилися «рівняння Остроградського», «метод Остроградського», «формула Остроградського-Гауса», «принцип Остроградського — Гамільтона». Ісаченко не міг тільки знати, що 2001 рік ЮНЕСКО оголосить роком Михайла Остроградського. Зате про «міднолобих» чув, чував...

На показовий екзамен з інтегрального обчислення прийшов його колишній учень, імператор Олександр

Михайло Васильович
Остроградський

І, а також військовий міністр, міністр народної освіти, керівники інших навчальних закладів. Та от біда, до дошки викликали, як на зло, кадета, що зовсім не був готовий до екзамену. Проте юнак не розгубився, почав жваво писати на дошці математичні формули, які насправді були цілковитою дурницею, та так само коментувати їх, безтолково і невпопад. Імператор, який завдяки Остроградському доволі непогано знав математику, тим часом забалакався зі своїм ад'ютантом Ростовцевим. Михайло Васильович тільки стиснув зуби, бо почувався, як і всі в аудиторії, мов на пороховій бочці. Тим часом кадет добалакав свої нісенітниці до кінця і витер дошку. Імператор, що якраз завершив розмову, повагом прорік:

– Якщо професор Остроградський не зробив зауваження, то кадет заслуговує найвищої оцінки.

Уже згодом, зустрівши кадета-щасливця, Михайло Васильович не стримався:

– Ви будете особливим офіцером. В бою вас ніколи не поранять у лоб, бо він у вас мідний.

Беззаперечний авторитет професора Остроградського ґрунтувався в очах імператора не лише на особистому учнівському досвіді. Викладач Колегії Генрі IV в Парижі, професор Петербурзького університету і Морського кадетського корпусу, Михайло Васильович Остроградський був членом Римської, Петербурзької, Паризької і Туринської академії наук. А ще повагу Остроградський здобував звичайною людською доброзичливістю, веселим характером. Тарас Шевченко, після повернення із заслання, запише в своєму «Щоденнику»: «Великий математик прийняв мене з розпростертими обіймами, як земляка і як свого сім'янина, який надовго кудись від'їжджав. Спасибі йому». Одруженого з німкенею, Остроградського в Академії наук вважала своїм і чисельна тоді «німецька партія», і російський гурт. Проте це не завадило академікові Никитенку в квітні 1855 року залишити в своєму нотатнику такий запис: «Остроградский прикидывался ужасным русофилом, но в сущности это хитрый хохол, который втихомолку подсмеивается и над немцами, и над русскими».

...Останні слова священник швидше прочитав за порухом вуст, ніж почув:

— А найбільший мій гріх — то атеїзм у молоді літа...

— Прощається вам, бо ви прийшли до Бога, знайшли силу подолати гординю людську.

Долати гординю справді було непросто — в ті роки атеїзм, як пошесть, охопив значну частину петербурзьких науковців. Смерть матері потрясла Михайла Васильовича, він став глибоко віруючою людиною, підсміювання ж і глузування з його віри не вважав навіть вартими уваги.

Відчуваючи, як життя покидає його, Остроградський ще встиг покласти на себе хресне знамення — і рука впала безсило. Священик повільно провів долонею по обличчі, закриваючи очі покійникові.

Ювілейна монета
«Михайло
Остроградський»

ТАБАКЕРКА ВАСИЛЯ КАПНІСТА

Василь Васильович
Капніст

Він переходив площу перед будинком міністра так, як ідуть по льоду — ступні перш пробували, чи не затонкий той лід, чи в будь-яку хвилю може тріснути і заломитися, тіло напружувалося і тужавіло, готове до негаданої несподіванки. Василь Капніст, надвірний радник Російської імперії, в недавньому маршал Київської губернії, йшов на потаємну зустріч з ворогом імперії, пруським державним і кабінет-міністром графом Герцбергом. Лише на східцях будинку, ховаючи все ще голову в комір, Капніст із полегшенням видихнув, бо, видавалося, таки уникнув очей всюди-сущих російських нишпорок.

У завше холодному, льодяному погляді графа цього разу промайнула звичайнісінька людська цікавість: який би то вовк здох у загадковому російському лісі, що такий високий царський вельможа набився на потаємну зустріч. Хоча про дещо кабінет-міністр, звісно, здогадувався. Недавно він отримав французькою мовою листа з досить несподіваним змістом. Тим паче, що лист був без підпису.

«Благаю Вашу Ексцеленцію вибачити мою вільність, що з нею звертаюся до Вас. Вельми важлива державна справа, що привели мене з далекої країни до Вашої Ексцеленції, вимагає швидкого рішення і найбільшої таємниці. Отже, наслідуюся благати Вас дати мені окрему аудієнцію: моя місія така, що її можна довірити лише Вашій Ексцеленції».

Василь Капніст відразу перейшов до справи, як тільки представився. У затишному кабінеті, недоступному чужому вухові та лихому оку, він вже почувався у безпеці.

— Я надісланий своїми земляками, — говорив на прийомі відвідувач з далекої України, — які доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема, князя Потьомкіна, хотіли б знати, чи можуть вони у разі війни Пруссії з Росією розраховувати на протекцію пруського короля, коли спробують ски-

нути російське ярмо. У Війська Запорізького відібрані його споконвічні привілеї, все пішло під стопу росіян, то ж люд український волів би відновити давню козацьку конституцію.

Очі графа знов охололи, дихали тим самим льодом, а в думці з боку на бік переверталися вагання: а чи не є цей царський вельможа просто підсланий, аби вивідати берлінський ґрунт? Утім, великий життєвий досвід, ті роки, що вже шелестіли осіннім листям за спиною, розвіювали сумніви. Але він не міг і не мав права за короля вирішувати одноосібно подібне діло.

— Війна Пруссії з Росією не є ще доконаним фактом, — по довгій мовчанці, аж надто задовгій та нудно тягучій, навіть для такого випадку, — відказав граф. — Гадаю також, що в разі війни головно від самих українців залежатиме, як їх бачитиме і як поставиться до них Пруссія і його величність король Фрідріх-Вільгельм II.

На посіченому літами обличчі кабінет-міністра не ворушилася ні одна зморшка, завше врівноважений і неспішний граф, а хоч би гармата випалила поряд, відповідав ухильно ще й з іншої, тільки йому званої причини. Придворні інтригани зробили все, аби посіяти недовіру короля до недавнього фаворита графа Герцберга. І нікому він не міг сказати також, що прусський король має потаємно досить тісні стосунки з російським престолонаслідником, великим князем Павлом, з яким пов'язаний ще й перебуванням у масонстві.

— Я співчуваю природному потягу до волі козацького народу, але королем у цій країні інша людина, — сказав на завершення граф Герцберг. — І я негайно буду доповідати про нашу розмову його величності Фрідріху-Вільгельму II.

— Я не зможу вдруге зустрітися з Вами, — додав до сказаного Капніст. — Надто великий ризик. Якщо мене помітять російські нишпорки, то в кращому випадку ще одна яма в підвалах Соловецького монастиря для мене знайдеться — поряд з ямою генерал-лейтенанта і кавалера найвищого ордена імперії, останнього кошового отамана Калнишевського. Тому в разі продовження переговорів проситиму прийняти замість мене мого рідного брата. До слова, таку ж спрагу свободи має люд Польщі.

Томара знову спохмурнів при згадці про Сквороро-ду, він написав своєму вчителю листа, але відповіді все ще немає за тривалий час.

«Люб'язний мій учителю, Григорій Савич!.. Чи згадаєш ти, поштивий друг мій, твого Василя, за зовнішністю може й не нещасного, але внутрішньо тако-го, що більш потребує в пораді, ніж коли був з тобою. О, якби Господь умовив тебе пожити зі мною! Як би б ти мене один раз вислухав, дізнався, то б не утішився своїм вихованцем. Чи даремно я на тебе сподіваюся? Якщо ні, послугуйся й відпиши до мене. Яким чином міг би я тебе побачити, палко любий мій Сквороро-да? Прощай і не пожалкуй ще один раз у житті виді-лити крихту твого часу й спокою давньому учню тво-єму Василеві Томарі».

Василь Томара не лукавив, коли писав Скворороді «як би б ти мене один раз вислухав, дізнався, то б не утішився своїм вихованцем»... Його мучила особиста імперська служба, а іншої ж не було, що геть не в'язалося із поглядами Скворороди, зі власними поглядами на долю рідного краю.

— Знаю, знаю, про що ти думаєш, — немов зазир-нув у його душу Капніст. — Краще шаблюку вийня-ти... Ось варшав'яни вийняли шаблі, білоруси повста-ли і що ж... Суворовські вирошки вистріляли мирний люд Кобрини і Малорити, кров'ю залили Варшаву, на російський багнетах по вулицях її носили польських немовлят, а мертвих для остраху заборонили ховати. Вояк із дітьми і жінками Суворов за це отримав жезл з діамантами та тисячі кріпосних. До цього наш край хочеш підштовхнути?

— А що, брате-товаришу, краще шмарклі жувати? Та дивитися, як ця Катерина, люд і землю нашу вигуб-люватиме? Вона ж кума, до речі, твоя, дитину хрес-тила. Ще й табакерку, подекують, подарувала десь рублів під тисячу...

— Піднімай вище, казали 1110 рублів... Та вдавн-лася б краще нею та курва.

— Що курва, то курва. Придворні на вухах — граф Шереметьєв, обер-камергер і найзнатніший вельмо-жа на конячці поряд скаче, а черговий жеребець-ко-ханець розсівся в кареті імператриці. А що вже гро-шей роздала тим жеребцям... Орлов отримав сперш

150 000 рублів, а потім ще 100 000 на будівництво палацу. Коли ж згадала, мало не забувши, що обіцяла 4000 душ кріпосних, то розщедрилася аж на 6000 душ...

— Добра плата за вбивство власного чоловіка.

— Та й це ще не все. Зорич за рік отримав маєток у Польщі за півмільйона рублів, а на додачу ще й коштовностей на двісті тисяч.

— Чував і я, особливо за Потьомкіна. В 1783 році Катерина дала йому 100 000 рублів, аби збудував палац, потім купила у нього за кілька мільйонів, а тоді ж йому і подарувала. Оце гендель у ліжку.

— Тільки той гендель не за свої, а за чужі криваві мозолі. Податки так хитро побудували, що вони в Білорусії і в Україні вп'ятеро вищі російських...

— Знаєш, Василю, — обірвав товариша Капніст. — Якби я так не прив'язався душею до рідної мені Обухівки, кинув би все, поїхав би шукати волі в Америці.

Капніст не лукавив. Він справді був щиро закоханий в Обухівку, в поля і луки округи з її неповторними краєвидами. «Сказать Вамъ мое житье-бытье, — писав він Державіну 20 липня 1786 року. — Вот оно: душевно отстал я отъ всяких великосветских замыслов. Съиспиваю свое истинное щастіе въ уединении, в содружестве Сашеньки, въ воспитании детей, въ созерцании прекраснейшей девственной природы, лелеющей обитель мою, въ погружении себя иногда в недра души моей и в воспарении оттуда иногда к Источнику ея и всея твари».

— І що ж, сховаємо голову в пісок, немов той страус, і чекатимемо доки визволить нас прусак чи хто інший? Так не поспішас щось той прусак...

— Ні, Василю, — крутнув головою Капніст, мов вельми комір в'ївся йому в шию. — Стиснемо зуби і чекатимемо свого часу. Як не при нас, то при внуках чи правнуках, але він настане. А зараз служімо імперії, та не забуваймо при цьому просувати свій люд якомога вище в придворних колах, в армії, у губернські служиві. Я, до слова, багато завинив перед Богом, та маю сподівання, що хоч за одне діло Всевишній простить мені дещицю. Був тут хлопчак один, Володя Боровик, правда, тепер іменується гонорово Боровиковським. Малював він на рідкість, такий талан дарував Отець... Малював хлопець абищо, потьомкінські

села, як проїжджала тут Ангельт-Катерина, і пропав би талант. Та я взяв гріх на себе, порадив, як розписати собор у Кременчуці — Петро І оре, Катерина сіє, а внуки Олександр і Костянтин боронують. Побачила цариця, сподобалося:

— А подати сюди цього художника!

Тепер талант його не пропаде, не підуть у безвість картини, портрети й інші роботи, через століття залишаться для людей. А нащадки, як не будуть зовсім дурні, то вже якось розберуться — українська душа то чи якась перекотиполе.

Обоє змовкли, кожен надовго задумався про своє, і першим озвався Капніст.

— А табакерки пані Ангальт, за яку ти глузував із мене, я все ж не викину. І не тому, що дорога вона, а тому, що таким вигадливим візерунком оздоблена, висіченим на металі, ще й покритим зверху черню. А головне, що то наші майстри робили...

ОСТАННІЙ КОНЦЕРТ МАЕСТРО

Дмитро
Степанович
Бортнянський

Вони входили по одному, входили тихо, мов крадучись, такі різні характером та обличчям і водночас чимось між собою схожі — такими схожими і несхожими бувають лиш діти. Дмитро Степанович, утопаючи в глибокому кріслі, мовчки вглядався у лиця своїх хористів, що давно стали рідними, навіть не дітьми, а швидше внучатами. Він запросив їх сьогодні до себе додому. Якийсь холод останніми днями вистуджував немолоде його й хворе тіло, він марне кутався в кріслі, згортаючись по-дитячому у клубочок, думав уже наказати топити грубки, хоч надворі стояв лиш вересень. Видавалося, йому аж потепліло у вихололих грудях, коли вишикувалися кращі співаки Петербурзької хорової придворної капели і впівголоса заспівали улюблене його «Вскую прискорбна еси душа».

Йому стало тепло і добре, десь дівалися стеля і стіни, молитовна мелодія виходила на розлогий обшир, голубий і безмежний; та мелодія не визнавала похмурої осені, що надворі сіяла занудною мжичкою, приклеївши до віконного скла пожовклий змарнілий тополиний листок — вона дужчала, наростала, вертала силу в німецьке і зболіле тіло, вертала в далеку молодість італійських музичних залів, ба навіть далі, в сонячне дитинство Глухівської співочої школи, заснованої ще гетьманом Данилом Апостолом і перетвореним гетьманом Кирилом Розумовським у музичну капелу.

Дмитро Степанович мав усі підстави тішитися і гордитися придворною капелою, бо таки то він вирятував свого часу її, здавалося, від неминучої погибелі, він ростив і плакав, як садівник молоде та тендітне дерево, на якому замість твердої і зашкарублої кори лиш тоненька, ще зелена шкірочка.

Тривожною була межа 1796 і 1797 років. Новий імператор Павло I круто узявся наводити свої порядки. З дитинства нервовий і запальний, він запроваджував скрізь жорстку дисципліну, не рахуючись у своїх

діях ні з чим. З-за кордону негайно було заборонено ввезення книг аж до нот, скорочувався офіцерський склад гвардії, що побоювся б зробити будь-який інший імператор, сувора повсюдна економія вимагалася беззастережно, навіть встановлювався час, коли в домівках належало гасити вогні. Під гарячу руку йому втрапила і придворна хорова капела — імператор наказав скоротити її вчетверо, що означало б кінець капели чи зведення її до аматорського гуртка.

Аж тут сталося неочікуване. Недавно призначений керівник капели Дмитро Бортнянський пише листа грізному імператорові, в якому заперечує цареві й обґрунтовує необхідність збереження колективу.

— Сибір його жде, — шепталися про Бортнянського придворні.

— Якщо не гірше...

Від нового царя можна було чекати усього. Наймовірним шоком стали похорони його рідної матері, імператриці Катерини II. Вона померла несподівано 6 листопада 1796 року і ще майже місяць лежала в труні не похована. Тим часом новий імператор посилав спішних гінців у Москву, і з Успенського собору Кремля привозять всі царські регалії на вінчання. Син, як і більшість в Росії, знав, що то матір убила батька, імператора Петра III. 18 листопада на цвинтарі Олександрівської Лаври розкопують могилу Петра III, кості складають в нову труну і ставлять її в монастирському соборі. На череп мерця в урочистій обстановці, під духовні піснеспіви, покладається імператорська корона — Петра III убив материн коханець із друзями, ще коли батько навіть не встиг коронуватися. То ж у цьому Павло I вбачав відновлення історичної справедливості.

А вже 5 грудня 1796 року їх ховали разом — батька і матір, вбивцю і жертву. Труни з мерцями були перевезені до Зимового палацу, де й зустрілися колишній чоловік і жінка більше ніж через три десятиліття...

Дмитро Бортнянський до цієї події написав спеціально «Панахиду».

Над домовинами двох імператорів, над принішклим придворним натовпом, у якого від жаху гусячою ставала шкіра і крижаною кров, знімалися голоси капели, слова заупокійної прощальної молитви.

Від тисяч свічок обличчя придворних видавалися неприродно бліді й жовтаві, як у мерців, відблиски ж золота і діамантів вельмож будили думки не про славу й багатство, хіба лише про марноту і суєтність суцього.

Голоси капели, хай і не на всю міць, знімались у вись величезного залу, виповнювали простір, діставалися найменшого закутка, звучало, здавалося, навіть повітря і стіни: то було молитвою-піснеспівом, що нагадував кожному про однаковість і рівність перед Творцем, про неминучість відповідальності за свої діяння, бо й через три десятиліття доведеться зустрітись з убієнним, що вийде з п'єтми могили і ляже в домовині поруч, то було молитвою-благанням прощення і покаяння.

Такого потрясіння царський двір не знав ще ніколи.

То ж коли Дмитро Бортнянський написав свого листа імператорові Павлу, той не насмілився заперечити. Придворна хорова капела була збережена.

...В останні дні Дмитрові Степановичу стало зовсім зле, його лихоманило і він не міг ходити уже на репетиції капели. З-поміж роздумів про пережите, про таке трудне й клопітке своє життя йому спало на думку запросити хористів до себе додому, зрештою, не тільки прийшло на думку, йому захотілося цього конче, як спраглому і зневодненому тілові хочеться бодай ковток холодної води. І його хористи відразу ж прийшли, і ось вже звучить «Вскую прискорбна еси душе моя»...

А життя в Дмитра Степановича Бортнянського вдалося справді непростим, щедрим на неблизькі дороги, сповнювалося прикрощами і радістю творчих удач, які неспівмірні з будь-якими суєтними благами.

Батько його постачав продуктами, одягом і всім необхідним гетьманський двір Кирила Розумовського, вважався шанованим громадянином Глухова, тодішньої столиці України, тож не випадково йому гетьманським указом присвоїли військове звання і внесли в «список козацький» глухівської сотні.

Бачилася Степанові Бортнянському для сина військова кар'єра, та доля розсудила інакше. Навчання в співочій школі, потім у гетьманській капелі — у гетьманському театрі співали відомі майстри. В цьому театрі була оперна, балетна і драматична трупи,

ставився Шекспір, Мольєр, українські автори, прекрасний оркестр складався з українських та італійських музик. Дуже швидко виявили у молодого Дмитра неабиякі здібності – його чистий і сильний дискант був рідкістю. У чергову поїздки в Петербург Розумовський забирає з собою Дмитра в імператорську придворну капелу.

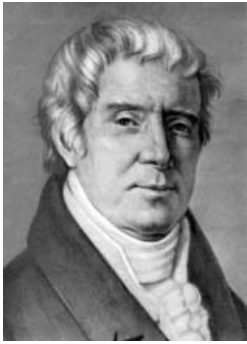
Майбутній талант Дмитра запримітив небавом тодішній керівник імператорської капели, земляк, між іншим, з чернігівської Сосниці родом, вихованець Києво-Могилянської академії Марко Півторацький (це його внучці Анні Керн присвятить Пушкін «Я помню чудное мгновенье...»). Дмитро співає в придворному хорі, під час церковних служб, словом, життя в семилітньої дитини досить напружене. Чого вартий випадок, що стався із хлопцем під час Пасхальної служби. Дмитро співав на правому крилосі, він вже виконував окремі сольні партії, а як служба наближалася до кінця, в нього була там тривала пауза. Втомлений хлопча не витримав і... задрімав. А як настала його черга вступати, то негадана замінка налякала неабияк усіх – на замінку звернула увагу імператриця Єлизавета, що була присутня на богослужінні.

– Не будіть, віднесіть краще до мене в покої, – посміялася лише з дитячої пригоди Єлизавета, знявши страх з усього напудженого хору.

Як відспівував Дмитро Степанович зі своєю капелою Петра III, то був у нього жаль до покійника не тільки як до невинно убієнного. За недовге своє правління Петро видав низку указів, згідно з одним з яких перспективну молодь треба було навчати за кордоном, і указ продовжував діяти також після його смерті. То ж за цим указом, за рекомендацією імператорського маестро Бальдасаре Галуппі, Дмитро Бортнянський зі ще одним юним земляком Максимом Березовським відправляється у далеку Венецію.

То були прекрасні роки, роки навчання і творчого розквіту, коли талант набував сили, як дерево, що ранньої весни, щойно розмерзнеться ґрунт, починає набирати соки землі, аби за одну ніч викинути юнозене листя та нерозкриті ще пуп'янки цвіту...

Вже першу оперу «сеньйора Бортнянські» на античний сюжет «Креонт» в головному театрі Венеції

Дмитро
Степанович
Бортнянський

Сан Бендетто місцева вибаглива публіка зустрічає досить прихильно. «Алкід» — опера, що стала новою сходинкою на шляху композитора і музиканта з далеких північних країв. Автором тексту виступив видатний драматург Апостола Зено, а лібрето написав знаменитий П'єтро Метестазіо. З радістю і піднесенням пише композитор ще одну оперу — «Квінт Фабіо».

Майже одночасно з Бортнянським вчиться і творить в Італії інший вихованець Глухівської гетьманської капели Максим Березовський, зірка якого спалахне так яскраво-сліпуче, та, на жаль, недовго світитиме, тут проходить навчання Моцарт. Близько десятиліття на італійській землі провів Дмитро Степанович. Згодом, після повернення в імперію, знайдуться охочі покритикувати Бортнянського за італійські і українські мотиви в творах, Глінка дражнитиме навіть його «Сахар Медович Патокін», та композитор не зважатиме на заздрісників. (Моцарту також неодноразово допикатимуть за італійські мотиви). Дмитро Степанович невтомно працює, доводячи, що в добу поневолення українського народу він духовно стоїть вище своїх гнобителів. Тридцять п'ять чотириголосих концертів, знаних як псалми, чотирнадцять чотириголосих «Тебе Бога хвалим», десять двохорних концертів, двадцять дев'ять окремих літургійних співів, гармонізація церковних наспівів київського, болгарського, грецького, триголосна літургія... Навіть крізь століття рідко який ювілей обійдеться без його «Многая літа».

Творами Бортнянського захоплюватиметься Берліоз, а Бетховен, заходячи в церкву святої Варвари у Відні, тихо втішатиметься мистецтвом найвищої проби цього маестро.

Дмитро Степанович після повернення з Італії пише опери «Сокіл», «Син-суперник», пасторальну комедію «Свято сеньйора», веде велику викладацьку роботу, вперше серед сучасників держави його праці виходять друком, готує нове видання їх, вкладаючи в це майже всі свої кошти. Та лише через 57 років після смерті у 1882 році повне зібрання творів у 10 томах вийде за редакцією П. Чайковського.

До 250-ї річниці з дня народження Дмитра Степановича Організація Об'єднаних націй з питань

освіти, науки і культури 2001 рік проголосить роком Бортнянського.

...Дмитро Степанович напівлежав у глибокому кріслі, а мелодія молитви-піснеспіву тим часом набирала сили: «Вскую прискорбна еси, душе моя? И вскую смущаеши мя? Уповай на Бога, яко исповемся Ему, спасения лица мого и Бог мой?»...

Якоїсь миті рука, об яку сперся Дмитро Степанович підборіддям, раптово здригнулася і, ковзнувши грудьми, опустилася безсило, а погляд його, що поволеньки досі переходив з одного обличчя хористів на інше, мовби спіткнувся в невидимій точці та так і застиг — в ту ж хвилю холод війнув кімнатою, холод незрозумілий і неочікуваний, хоч ніхто не відчиняв вікна, легкий холод, від якого, проте, приспинялася кров. Щось нове з'явилося поміж ними, незнане та неочікуване, то ж хористи враз втупилися очима у диригента. А той, боковим зором бачачи, що сталося з маестро, лиш заперечно крутнув головою, продовжуючи диригувати — духовний піснеспів не мав перериватися. Він дужчий смерті, він дужчий осені, цих кошлатих і набурмосених хмар, що нависли над грішною землею, він має піднятися над ними, бо далі десь сяє сонце і дзвенить непорочна голубизна небес — душа великого маестро знімається все вище і вище у тій далекій дорозі до Вічної Істини і Першоджерела, і вони приймуть її, бо ця душа гідна того.

ПОЛОН ВІНСТОНА ЧЕРЧІЛЛЯ

Бій спалахнув раптово, так само раптово згас, і лише коли змовкло віддуння останніх пострілів в глибинці кедрових лісів ще озивалося сумовите завивання потривожених стріляниною гієн. Четверо полонених англійців стояли біля багаття, здивовані несподіваним поворотом своєї долі, і тепер на їх лицах, підсвічених багаттям, що ледве блимало, читалися лише тривога й очікування.

— Командире, ми не можемо їх брати в полон, — тихо сказав кремезний бур в крислатому капелюсі, — розстрілюймо швидше, нам конче треба відступати в ліс — англійцям може надійти підмога.

Полонені переглянулися: вони не розуміли мови цього партизана, але тональність їх занепокоїла. Англо-бурська війна саме в розпалі і вони чудово знали, що до англійських колонізаторів та їх експедиційного корпусу у затятих бурів не буде сентиментів.

Раптом один із англійців швидко заговорив, командир, що не знав англійської, з мовленого розрізнув лиш одне слово — «кореспондент». Змовнувши, англієць по щось поліз рукою у внутрішню кишеню френча, а кремезний бур з перестороги вихопив пістолета.

— Опустить зброю, — велів командир. — Про що він говорить?

— Англієць каже, що він не вояк, — повільно підбираючи слова, озвався перекладач. — Він перебуває тут як кореспондент популярної газети «Лондон дейлі телеграф».

Скориставшись перемовинами своїх переможців, англієць таки вийняв з кишені якийсь документ. У жовтаво-

Молодий
Вінстон
Черчілль

Полонений
Вінстон
Черчіль.
Фото
з офіційного
сайту
екс-прем'єр-
міністра
Великої
Британії

му світлі багаття командир розрізнив лиш три слова: «London Daily Telegraph».

— Заберемо з собою у штаб, — розпорядився командир, хоч для нього не залишилися непоміченими криві погляди партизан з приводу такої раптової обузи. — Англієць нас не обманює.

Ланцюжок повстанців, не гаючись, потягнувся у ліс, рятівний для них, загадковий і ворожий для чужинців, предковічний субтропічний ліс, густу й мовчазну темінь якого лиш зрідка прорізували вигуки сонних папуг. Попереду ішов командир загону Юрій Покос. Він, як і тисячі романтичних юнаків з різних кінців світу, приїхав сюди, у Південну Африку, з далекої України захищати свободу і незалежність бурів, боронити Трансвааль від англійських колонізаторів, що на зламі дев'ятнадцятого і двадцятого століть все ще не здатні були позбутися тоскно ниучої імперської ностальгії.

Врешті загін, виставивши вартових, спинився на такий жаданий і давно очікуваний спочинок. Сон як провалля, сон-анестезія від втоми походів останніх днів, сон як найсолодший трунок для спраглого тіла,

цей сон був таким нетривалим... Ще навіть не засіріло край неба, як знову тишу порушили постріли. Вони чулися зліва і справа, попереду й позаду, лунали то спорадичним сухим кашлем, то зливалися в суцільний гавкіт — загін потрапив в оточення великої сили, що стягувала простір навкруг залізним кільцем. Один за одним падають бури, і ось уже Юрій із нечисельними побратимами стоїть із зв'язаними руками перед строем англійських солдат. Недавно полонений англійський кореспондент підходить до тепер уже полоненого командира бурів. Вони зустрілися поглядом і кожен з них вперто не відводив очей — вони довго стояли отак, мов знаючи, що їм більше ніколи уже не зустрітися, хіба в поважних енциклопедіях, і то на різних сторінках. Командир бурів Юрій Покос ввійде в історію української літератури під ім'ям Юрій Будяк, він видрукує після повернення низку своїх творів у журналах «Українська хата», «Літературно-науковий вісник», газеті «Рада» й інших, видасть книги «Невольниця», «На полях життя», «Буруни», «Записки вчителя», «Стрільці-ловці» та ще низку, зазнає популярності особливо як дитячий письменник, і буде перекладатися на інші мови, працюватиме в українській Центральній Раді, утверджуючи державність уже не південноафриканської землі, а своєї рідної — то ж за це судитиметься зазнати не один фунт лиха.

Англійський кореспондент на ім'я Вінстон Леонард Черчільль здобуде слави перш як журналіст, згодом стане найяскравішим англійським політиком століття, перебуватиме при владі в час правління шести монархів — від королеви Вікторії до її правнучки Єлизавети II. Причому на різних посадах — від звичайних парламентських до прем'єр-міністерських. Однак Нобелівську премію Черчільль здобуде саме за літературний труд, за книгу про одного зі свого древнього роду прародича герцога Мальборо.

...Вони стояли один проти одного такі молоді, сповнені віри й надій на майбуття. Тільки одному за слугування своїй землі і народу воздвигнуть пам'ятники, а іншого за його літературний талант і працю в Центральній Раді України нагородять спочатку Карагандинськими концтаборами НКВС, а коли окупант спо-

хопитися, що недооцінив Юрія Будяка, то удостоїть ще й таборів Ухти, Воркутсько-Печорських таборів.

Англійський кореспондент Вінстон Черчілль, до якого попри молодість військовики ставилися з неабияким пієтетом, щось розповідав офіцерові. Коли ж він кивнув на завершення, зв'язаного Юрія відділили від бурів і кудись повели. За спиною через хвилику пролунав залп...

Юрія Покоса посадили на корабель і настали довгі тяжкі хилитання на хвилях, мимо пропливали береги Африки, яку він покидав назавжди, безмежні океанські простори, аж доки не причалили в британському порту. Він перестав бути арештантом лише коли його ввели у родинний замок Мальборо. У завше холоднозверхнього лорда Рандольфа Черчілля на мить спала, немов відклеїлася, звична маска манірності.

— Ви рятували життя моему синові. Я хотів би не залишитися боржником та знайти гідну віддачу. Ви такі молоді і я з великою охотою оплатив би ваше навчання в Оксфордському університеті.

Якийсь час живе Юрій в родині Мальборо як почесний гість, не втримавшись спокуси, бродить Оксфордським університетом. І врешті неймовірно розчаровує Рандольфа Черчілля:

— Тягне мене додому, на Україну. Поїду, спасибі вам.

Це була щира правда, хоча, можливо, й не вся. Боявся Юрій, що не «витягне» такого університету.

Аби хоч чимось віддячити гостеві за його благородний вчинок, лорд влаштовує йому і оплачує своєрідну кругосвітню подорож: від Парижа, Нью-Йорка та інших столиць до Стамбула і... Києва.

...Вони стояли довго один супроти одного, дві воюючі сторони, по черзі, впродовж лише кількох годин, полонений і переможець, що рятували життя по черзі один одному; вони стояли так, знаючи, що вже ніколи не зустрінуться, хіба в поважних енциклопедіях, і то на різних сторінках.

Вінстон Черчілль

ВІДМОВА КОНСУЛА ВАНКУВЕРА

Феодосій
Добжанський

Коли Феодосій переступив поріг готельного номера, Наталю тоненькою голкою низонув у серце острах: трапилася біда. Обличчя чоловіка аж посіріло з неznаної причини і незвично видовжилось, погляд же його, завше енергійного і непосидючого, зараз був зовсім згаслий, байдуже ковзнув мимо неї і змерзло застиг в якійсь невидимій точці.

— Що стряслося? — не так вимовила, як прошепотіла лише вустами дружина.

— Ми нікому не потрібні на цьому світі, — відмовив сухо і втомлено Феодосій, повільно опускаючись на стілець, мов остерігався, що той може під ним розлапатися.

Через хвилю, відпивши води, що видалася йому зовсім без смаку, мов дистильована, він розповів про свою зустріч з консулом Сполучених Штатів в канадському місті Ванкувері.

— Я не звик брехати, і ніколи це заняття не буде моїм, — говорив Феодосій, підперши однією рукою важку голову, а пальцями другої легенько, мов у такт мовленому, постукував по столу. — Я розповів консулові чистісіньку правду, чому саме я опинився в Канаді.

...Доля звела студента Київського університету Феодосія Добжанського з Наталією в 1918 році в її батьківському домі. Саме тут, під Києвом, на лівому боці Дніпра, в будинку лісника Петра Сіверцева організовується Дніпровська біологічна станція. По всій колишній Російській імперії палахкотить вогонь громадянської війни, з Москви і Петрограда десятки визначних вчених втікають від більшовицьких «шарикових» у все ще благополучний, не зайнятий досі червоними Київ, щоби продовжувати наукову роботу. Серед них і зірка світової величини Володимир Вернадський, що якраз у розквіті таланту працював над створенням вчення про біосферу. Професор зоології Київського університету С. Кушакевич, що

по-батьківському опікувався здібним студентом Добжанським, знайомить Феодосія з Вернадським, майбутнім першим президентом Академії наук України. Коли ж Червона армія залле кров'ю пів-України і Київ у тому числі, Кушакевич з Вернадським і зовсім перебираються на Дніпровську біологічну станцію, Феодосій же доставляє їм продукти. Кохання, що спалахне між ним і донькою лісничого, не зможуть притлумити ні десятиліття, не загасять океани, які подружжю доведеться перетинати.

Коли Добжанський з дружиною переїдуть в Петроград, він, молодий асистент кафедри місцевого університету, який проте має вже 18 наукових робіт, доб'ється стажування в знаменитого Томаса Моргана у США, в Колумбійському університеті. Майбутній Нобелівський лауреат з генетики високо оцінює науковий талант Феодосія, то ж коли закінчується «студентська віза», яка надає Добжанському право на працю в Сполучених Штатах, аби легалізувати науковця затіває його поїздки на три місяці в Канаду. Звідти він міг повернутися з новою «правильною» візою. Друг Моргана М. Лернер з університету Британської Колумбії охоче йде назустріч. При поверненні на співбесіді в американського консула Добжанський щиро-сердно розповів про свою роботу в Томаса Моргана. Консул не завдавав собі клопоту замислитися над загрозою, яка нависла над молодим вченим, і відповів черство і коротко:

— Ви порушили закони Сполучених Штатів, співпрацюючи в лабораторії Моргана і отримуючи платню. Тому позбавляєтеся права на в'їзд в нашу державу.

І тут же, аби не слухати більше пояснень відвідувача, десятки яких йому набивають оскому за день, навіть не піднявши очей, з притиском поставив у паспорті штамп.

... — І що ж тепер? — Феодосій не почув голосу Наталії, швидше за порухом вуст прочитав запитання.

— За кілька днів я повинен покинути території Канади. Але не маю права на в'їзд в Штати. Я маю право лише на Росію, де мене, як «невозвращенца», чекають не дочекаються чекістські обійми.

— На все воля Божа, — похилила голову Наталія.
— Ми поїдемо на Україну, я не забуду ніколи, як гу-

ляли осіннім парком, шаруділо жовте листя під ногами... Немає ніде прекраснішої осені.

— Україна теж під російським більшовиком. Досить уже долі мого діда — за участь в польському антиросійському повстанні в нього забрали немалі землі на Київщині, а самого на двадцять літ заслали в Олонецьку губернію.

— І все ж маємо щось вдіяти, — перша хвиля розгубленості в Наталі минала, натомість в голосі проростала як перша квоча трава ще несміла твердість і рішучість. — Добре, якби Моргану якось дати знати...

— Я не смію йому навіть зателефонувати, — відказав, повагавшись, Феодосій. — Ця людина і так за багато для мене робила.

— Зрештою, за два роки є в тебе друзі, чи їх катма?

— Єдиному, кому можу розповісти про біду, то колезі, генетику Милиславу Домеречу.

Тепер вже Наталя себе опанувала сповна і невдовзі подружжя телефонувало колезі.

Мицислав тільки фуркнув у трубку, як кіт від наперченої страви, та вилаявся.

— Черствий чиновник розмножується швидше за твою мушку-дрозофілу в лабораторії, — чувся у слухавці сердитий голос колеги. — Ніяких дій до мого наступного дзвінка. Чекаати!

Два дні в готельному номері видалися Феодосію хіба за два роки. Він пробував щось читати, шелестів сторінками та водив поглядом по рядках, однак букви як і вдавалося скласти в слова, та вони однаково розсипалися. Тим часом Мицислав часу не гаяв. Він швиденько розшукав Томаса Моргану і оповів про чиновницький «капкан», в який втрапив ненароком Феодосій.

— Хай не хвилюється пан Добжанський, — сказав Морган. — За папірцем клерк рідко бачить долю людини, тим паче державу. А інтерес науки йому зовсім чужий.

Морган відразу зателефонував в офіс президента університету — знаному фізику Роберту Міллікену.

— Президент відбув у Вашингтон, — розчарувала Томаса відповідь адміністратора.

Ще кілька телефонних дзвінків і Морган з'ясовує, що університетський шеф в даний момент перебуває

на яхті президента США Гувера, з яким робить круїз річкою Патомак. Але не так просто спинити Томаса Моргана: він наполягає негайно з'єднати з Міллікеном. І служба президента капітулює.

— Один з найблискучіших і найперспективніших вчених з моєї групи перебуває у вкрай драматичному становищі у зв'язку з короткозорим рішенням Служби імміграції, — говорив у слухавку Морган з несподіваним для Міллікена притиском. — Я прошу зробити все можливе і допомогти нам.

Роберт Міллікен одразу переказав свою телефонну розмову президенту Сполучених Штатів. Гувер в свою чергу не належав до людей, що полюбують відкладати рішення і зателефонував держсекретарю. А вже на горіхи від держдепу консулат отримав сповна.

— Вперше за мою практику візою іноземця клопочеться сам президент США, — подиву ванкуверського консула не було меж, як і його чемності та люб'язності перед Феодосієм Добжанським.

...Багато води сплигло відтоді в Дніпрі і Патомаківі. Одна за одною виходять наукові праці Феодосія Добжанського, його книги видавалося б «вузької» наукової тематики витримують три-чотири перевидання і дають резонанс не тільки серед науковців, а й серед громадськості. Навіть через три десятиліття після публікації про них говоритимуть так, як пише про свої особисті враження відомий американський

Феодосій Добжанський (сидить, другий зліва) зі своїми колегами-зоологами Київського університету перед від'їздом до Петрограда. 1924 р.

мікробіолог і генетик, професор Гарвардської медичної школи в Бостоні Бернард Девіс: «Я був вражений і приголомшений книгою видатного гуманіста і біолога Ф. Добжанського».

Ім'я науковця набуває світового звучання, воно на шпальтах не тільки спеціалізованих наукових журналів, його ім'я викрикують хлопчачки, продаючи популярні газети на вулицях міст. Приходить визнання, звання професора Колумбійського, Рокфеллерівського і Каліфорнійського університетів, близько 20 почесних дипломів інших університетів світу. Його обирають членом Національної академії наук, Американської академії науки і мистецтва, Американського товариства філософів, членом багатьох академій світу, в тому числі Лондонського королівського товариства. Феодосій Добжанський удостоюється престижної Кімберівської генетичної медалі, президент США особисто вручає в 1964 році Національну медаль за розвиток науки.

Більшовицька Росія теж не забула колишнього вихованця Київського університету. В газеті «Правда» за 2 вересня 1947 року про Ф. Добжанського напишуть так: «...подвизається тепер в США на поприще клевети против советских биологов и «задает тон» в этой антисоветской кампании».

У перемоги велика рідня... Польське коріння роду Добжанських дозволяє його науковцям Республіки Польща вважати своїм, на українській землі він народився, виріс і здобув університетську освіту, зробив перші кроки в науці, на американському континенті Феодосій Добжанський здійснив свій науковий подвиг. Чий же він? Донька вченого Софія сказала про це так: «Єдиною країною, де мій батько почувався повноправним громадянином, була країна, що не знає кордонів, ця країна — наука».

ВИШНЕ МОЯ, ЕМІГРАНТКО...

У величезному, роззолоченому кабінеті посла Росії в Константинополі князя Лобанова-Ростовського ієродиякон Агапій в стриманому чернечому одязі видавався уже зовсім мізерним та жалюгідним. Князь полюбив пишні апартаменти, з високою вигадливо оздобленою стелею, аби підкреслити велич і потугу Росії, а заодно і свою власну, бо ж при нагоді не забував зазначити, що його родовід від самих Рюриковичів.

Князь довго і прискіпливо вивчав поглядом ієродиякона, як розглядає неспішно натураліст якусь рідкісну комашку, аж доки не озвався невдоволено:

— Ви священнослужителем, слугою Божим лише називаєтесь, а насправді творите аж ніяк не Боже діло. Хто ж то вас підговорив у Лондон в «Колокол» наклепи писати на наш консулат в Афінах та на старших за чином святих отців?

— Ваша світлосте, мені належить служити у церкві, дотримуватися постів і всіх канонів, а видруком газет чи книжок хай клопочуться інші, — делікатно не погодився отець Агапій.

— Лукавите, дияконе, — ствердив голос посла. — Достеменно встановлено, що то ваші кореспонденції там друкувалися. Але мене дивує інше: вам, малоросам, російська держава дає хліб, а ви їй у відповідь — камінь. Вас, дияконе, простого ченця Києво-Печерської лаври, митрополит Філарет ставить секретарем канцелярії, а ви чим віддячуєте? Заводите дружбу з Кулішем, Драгомановим, вам по духу босяк Шевченко? Щоб вирвати вас із вельми сумнівного товариства, скеровують служити у консульську церкву в Афінах. Яка ж віддяка від того? Ваші наклепи Герцену в «Колокол»?

— Я ніколи ні на кого не зводив неправди, — ієромонах перехрестився, хрест він наклав на себе широко, бо не мав за сказане в душі сумнівів чи вагань.

— Та ви хоч знаєте, хто такий Герцен? Звичайний байстрюк, що взяв вигадане прізвище, байстрюк, що

ні крихтою не вдався в батька, знаного дворянина Яковлева. Літературне безпліддя та відсутність хисту хоче прикрити скандалістичними справами, і цим баламутить нестійкі уми.

— Ваша світлосте, я маю багато гріхів перед небом, але інших... Тому прошу дозволити мені піти на Афонську гору, подалі від людської суєти, де міг би молитися і служити Богу.

— Вам повірили двічі. А що маємо? Ось переді мною доповідь в Азіатський департамент від 5 квітня 1860 року: «Диакон Агафий висказывал видимое довольствие в бесславии отечества, духовного знания и всего вообще, что пользуется уважением, — обнаруживая сочувствие к беглым, выказывал идеи о независимости Малороссии, выражал явное недовольство православием, хотел, например, нового перевода Библии и даже сам готовил себя к подобному занятию...» Що скажете?

— Щодо перекладу — це правда, ваша світлосте. Я мріяв перекласти Біблію українською, і, гадаю, немає в цьому гріха — ще більше люду, особливо простого, відчує суть і значимість великого Слова... Відпустіть мене а Афон, до подвижників духу.

— В Одесу! До графа Строгонова для передачі в духовне відомство. Там вам вправлять на місце вашу вивихнуту душу, — посол різко відкинув від себе аркуш з доповіддю, і той аркуш, перелетівши стіл, гойднувся кілька разів у повітрі й опустився біля ніг ієродиякона.

«Краще кинутися в Босфор, ніж потрапити до Строгонова», — ворухнулося думка в Агапія. І тієї ж миті він вирішив для себе, як йому діяти.

Вибору в ієродиякона не було — з порога посольства він направився одразу в порт. Хоч і з потугами, але таки знайшов потрібний корабель, штовхаючись поміж велелюддя: тут видавалося зібрався цілий світ, з різнобарв'ям шкіри, розмаїттям кольорів одягу, мішаниною мов.

Отець Агапій піднявся на палубу корабля. Але той корабель плив не в Одесу і не в Росію, відчаливши, візьме він курс на Лондон.

Ступивши на англійську землю, отець Агапій, насамперед, попрямував у «Колокол». Олександр Іва-

нович Герцен виявився зовсім іншою в спілкуванні людиною, аніж поставав зі сторінок «Колокола» не-нависний царським служкам Іскандер. Він за довгу розмову жодного разу не перебив отця Агапія, навіть не згоджуючись із думкою співрозмовника, як видалося гостю, Олександр Іванович силувався вишукати раціональне в почутому, тільки хіба вже зовсім хотілося заперечити у дискусії, то під високим лобом злегка іронічно підсмикувалися рухливі брови.

Опинившись на чужій британській землі, отець Агапій Гончаренко починає допомагати як верстальник у випуску чергових номерів бунтівного журналу першої вільної російської друкарні.

Півторарічне лондонське життя отець Агапій згадуватиме завжди з приємністю. Тут він не тільки набуде досвіду у видавничій справі, яка йому небавом стане вельми в пригоді. Тут заведе нові знайомства з неординарними людьми, подорожуватиме у вільний час, відвідає Єгипет, Туреччину, побуває на Афонській горі, куди так і не дозволив йому поїхати російський посол, навіть розшукає там в одному з монастирів свого дядька Дмитра Богуна.

Отець Агапій цінував подвижницький труд Герцена, хоча й немало доводилося дискутувати — навіть у найдемократичніших росіян залишалися передсуду щодо України, принаймні незнання її пракоренів.

— Ваша стаття «Росія і Польща», року п'ятдесят дев'ятого, справді наробила поголосу по всій Європі, — звернув якимось увагу Герцена отець Агапій на одну деталь. — І там є добре слово про мій край. Ось читаю: «Україна була козацькою республікою, в основі якої лежали демократичні та соціальні за-сади. Запорізька Січ — дивне явище плебеїв-рицарів, витязів-мужиків». Все це так і не так Олександр Івановичу. На відміну від римського плебсу, що не мало громадських та цивільних прав, наше козацтво володіло цим усім.

— Не будемо лукавити, — заперечив Герцен і його брови запитально і з подивом поповзли угору. — На Січ ішло немало безземельного, скривдженого люду. І як воювали Стамбул чи Кафу козаки, то не тільки визволяли з рабства своїх одноплемінників, але й по щирості грабували...

— На війні — як на війні, — отець Агапій дивився на кінчики своїх пальців, де в'їлася друкарська фарба і нічим її вже не відмити, мов там міг вичитати відповідь на закид. — Трофеї як брали колись, так і все ще беруть, на жаль. Та не є секретом, що козацький люд у самій своїй суті був непогано освічений, як вся Україна того часу, досить послатися на сина Антиохійського патріарха Макарія, Павла Алепського. Я не кажу вже про те, що простолюди наш встиг витворити свою аристократію, вишколену в найкращих європейських університетах, при королівських дворах, на дипломатичній службі.

Отцю Агапію так багато хотілося оповісти про знаних своїх земляків. Хмельницький, учень відомого доктора теології, письменника і проповідника, окрім рідної та російської, достеменно володів латиною, польською, турецькою, татарською і французькою мовами, Мазепа закінчив Києво-Могилянську академію, Єзуїтський колегіум у Варшаві і Падуанський університет, Сагайдачний вийшов з Острозької академії, одного з найкращих тогочасних східноєвропейських закладів, Юрій Немирич вчився у Голландії, Оксфорді, Кембриджі та Парижі, більшість козацьких чиновників походили з потомствених шляхетних родин, а про поміч церквам і освіті не багато рівних знайдеться такому «плебсу». Хіба ж бо незіставна культура, освіта і мова українського народу будь-якому іншому знаному народові?

Хтозна, чи не спадали на думку Герцену слова Агапія Гончаренка, коли він для грудневого числа «Колокола» 1861 року писав свою статтю «З приводу листа з Волині»: «Визнаймо ж раз і назавжди як незмінну істину, що нікого не треба ані русифікувати, ані колонізувати, що нікому не слід заважати говорити і думати, вчитися і писати як кому заманеться... Заради чого українець, приміром, проміняє свою рідну мову — ту, якою він говорив у вільних лісах усю історію його — на мову зрадницького уряду, який постійно обманює Малоросію? Але з цього не випливає, щоб українець навчався, прикладом, польської тільки тому, що «весь освічений клас народу розмовляє польською».

...Корабель торкнувся причалу, залопотів теплий вітер у приспущених вітрилах і Агапій Гончаренко

зійшов на американську землю. Доля розпорядилася йому відкрити нову сторінку в його унікальному житті. На отця Агапія, українського бунтівника, з незмінною підозрою дивилося російське світське і духовне начальство, зате в грецького духівництва він здобув повагу — на берег зійшов з рекомендаційними листами до грецького консула Димитрія Ботоссі. Консул приязно зустрів новоприбулого на американський континент і небагом Агапій Гончаренко вже служить у тутешній грецькій церкві. Минає небагато часу і Біблійне товариство Нью-Йорка приймає його до редакційної колегії. Тут частково здійснюється його мрія про новий переклад Біблії — він редагує видання, але не українською, редагує, як добрий знавець, арабською мовою.

...Знову перевертається сторінка життя Агапія Гончаренка, відкривається новий аркуш цього захопливого опису унікальної долі — отець Агапій уже на Алясці, яку щойно Росія продала Сполученим Штатам. Він купує друкарню і видає газету «Alaska Herald». Газета англо-російська, але в підзаголовку «Свобода» широко публікуються українські статті. Як то жилося священику з далекої Київщини, зрозуміло, типово в російському «ключі» описується на сайті Інги Клеменс, юриста, що займається імміграцією в Канаді: «Это был русский эмигрант, революционер, священник, народоволец, редактор-издатель и типограф журнала «Аляска Гералд» на русском и английском языках, (десь поділись українські публікації в «російського» емігранта — **авт.**) превратившегося затем в газету «Свобода». Американское правительство субсидировало этот журнал с целью познакомить русских после покупки Аляски с Америкой и превратит их в лояльных американских граждан. Гончаренко создал первый журнал и первую типографию на русском языке. Он душевно болел за всякие неудачи и оббирательства русских людей. В нем билось сердце одинокого русского человека, живщего вдали от родины, о которой оно тосковало и томилось.

Гончаренко родився в 1832 г. в Киевской губернии и воспитывался в Киевском Духовном училище. Умер на своей маленькой ферме в Калифорнии в 1916 г. В 1857 г. он был отправлен на службу при русском по-

сольстве в Греции. Сотрудничал в «Колоколе» Герцена. Пропагандировал освобождение монастырских крестьян. В 1860 г. был арестован, как политический, и послан в Россию. В Константинополе бежал с корабля в Лондон, где был наборщиком и сотрудником Герцена. Был вторично в Греции и посвящен в сан священника. Перебрался в Америку и оказал содействие основанию первой православной церкви в Нью-Орлеане. 2 марта 1865 г. в Нью-Йорке, по просьбе епископа Потера, Гончаренко совершил православную литургию Иоанна Златоуста на английском языке и убедил американцев в том, что нет святее религии, как православие. Это была первая русская православная литургия в Нью-Йорке. Свой журнал он начал издвать в 1867 г. Посылал бесплатно в Аляску. Гончаренко, бледный и тощий, ходивший в костюме, напоминавшем подрясник, был типичным украинцем. Он сам был редактором, экспедитором и конторщиком. Обычно работал с 5 часов утра до поздней ночи. Ему помогала жена, итальянка, родственница Мадзини, не говорившая по-русски. Гончаренко очень интересовался русскими людьми и всячески старался не только просвещать их, но и помогать им в новой стране. Он нападал на священника и консула потому, что они не заботились о бедняках, о рабочих и о полудиких детях Аляски, а только о том, чтобы соорудить храм да дать возможность попу выпить хорошо.

Священник Николай Ковригин в свою бытность миссионером в Аляске ничего не делал. Туземцы же Аляски были преданы пьянству, разврату и без пристанища валялись в грязи. Они не знали, что такое «Бог» и «Христос». Не было иконы. Вместо православных священников появились спекулянты пасторы и ксендзы, положившие значительную часть денег в свои карманы. Гончаренко хотел школы, а не церкви. Американцы презирали русских за то, что они не умеют управлять сами собою.

Колоши, по словам Гончаренко, имели несколько индейских родов. Их до 40 000 человек. Таены (старшины — дворяне) имеют рабов, которые всецело принадлежат первым. По обычаю, при смерти таена убивают несколько рабов, чтобы они и за гробом служили своему господину. Этот обычай совершается та-

ким образом: приговоренные в жертву рабы покорно ложатся на землю рядом. На их горла накладывался шест, на концы которого садились родственники умершего и душат несчастных. Если колошам — христианам обещают какой-нибудь подарок, они идут в церковь в шапках и с трубкой в зубах и хохочут во время богослужения. При крещении они ищут крестного побогаче и за бутылку водки не только крестятся, но и убьют человека.

Обрисовывая программу своей газеты «Свобода», А. Гончаренко так писал: «Книгопечатание — единственный путь соединить нации к общей пользе, к прогрессу человечества. Понимая это, мы поставили у себя русский станок, который есть первый в Америке, для напечатания торговых карт, циркуляров, документов, памфлетов, грамматик для изучения русского и английских языков и всякого рода работ, способствующих благоденствию народа... Цель учреждения нашего русского станка в Сан-Франциско состояла в том, чтоб нашим соотечественникам, отдаленным от центра великого племени, доставить возможность встретить русское слово в далекой отдаленности... При этом замечаем, что мы не имеем ничего общего с лакеями и ворами, бежавшими из родины от заслуженного наказания. Мы жмем руки и даем наше сердце только истинным и святым труженикам за свободу и прогресс России... Наше слово истины не замолкнет, потому что для публикации мы не нуждаемся ни в чем пособии. Мы — издатель, типографщик и разносчик нашего журнала «Свобода».

Агапий Гончаренко, приехавший за океан, «чтоб творить русское дело в Америке», вел упорную борьбу с официальными представителями России в Америке. «Я клянусь, — писал Гончаренко в 1869 г. — по гроб жизни ненавижу все императорское, а русский народ, из-за свободы которого я осужден страдать, любить и уважать по гроб жизни». Гончаренко умер в бедности.

Русское духовенство в те годы занималось больше всего коммерческими делами и служило больше не народу, а компании. Сам князь Максудов целовал руки одного пастыря, прозванного «Петрушкой».

Без денег он не исповедывал и не причащал. В марте 1868 г. протоиерей Ново-Архангельского собора К., с разрешения епископа Павла, через письмоводителя К. Боровского собрал 800 долларов на школу. Архиерей даже окропил водою пустую школу, которая так и осталась пустой под управлением дьячков, вывезенных из Нушагача и Михайловского редута. Тут «работал» отец Н. Ковригин, Несветов, дьячки и пономари. Школа ожила только при американцах.

Нехорошо шли дела местных жителей в Аляске при Готчинсон, Когл и Ко. Эти господа стали застрашивать людей, чтобы они продавали свои меха и другие товары только этой компании, иначе будут расстреляны или повешены в Америке. Между тем, компания продавала свои продукты дороже, чем прежние монополисты. Затем наехали еврейские торговцы, пооткрывали магазины, складочные места и старались все дела повернуть для их карманов. Они свободно торговали водкой, хотя это было запрещено правительством. Они за одно ружье брали с охотников по сто рублей. Такому обману помогали не только жители Соединенных Штатов, как Шлос, А. Вассерман, Л. Герстле, А. Боскович, но и русские люди, как главный агент «Готчинсон К^о», Илларион Архимандритов.

Гончаренко поднял вопрос о том, чтобы русские жители Аляски сами выбирали правителей из своих людей. Но эта идея не прошла, ибо русские к самоуправлению не привыкли и не доверяли друг другу. Они хотели, чтобы ими управляли иностранцы».

Минуть роки, Агапій Гончаренко продасть друкарню, а кошти пожертвує на духовні цілі. Справжні ж причини припинення видавничої діяльності, очевидно, з найбільшою вірогідністю опише Олександр Еткінс у статті «Избирательное средство»: «Беглый афонский монах Агапий Гончаренко, сотрудничавший в Лондоне с Герценом, в 1865 году добрался до Бостона. Его план состоял в пропаганде революции среди аляскинских казаков. До своей смерти в 1916 году престарелый отец Агапий выпускал журналы и организовывал тайные общества, надеясь провозгласить независимость Аляски и преобразовать ее в Великую Казацкую Империю (11)».

У колі друзів Агапій Гончаренко якось сказав:

— Одинадцять разів Запорізька Січ змушена була через ворогів міняти своє пристанище. В дванадцятий раз Григорій Орлик, син славного гетьмана Пилипа Орлика, хотів заснувати Січ на Рейні, між німцями і французами, бо на своїй землі вже не сила... То може, хоч тут, на далекій Алясці, українство прихистить свої голови та збудує собі державу.

Хто ж він такий, отець Агапій Гончаренко? Єдину прижиттєву бесіду з ним у 1910 році опише Текля Данис, а опублікує його канадський альманах «Український голос» аж у 1948-му.

«...В паркані фіртка, а на ній видніється напис великими літерами червоною фарбою «Україна», в мене серце так і забилося: Україна в Каліфорнії!, — а хтось зауважив: «А на Україні — Московщина...» Входимо через фіртку і тут бачимо домик, а над самими дверима напис синьо-жовтими літерами «Свобода». Від зворушення мені в очах стали сльози. Нас привітав пес Брисько, а потім вийшов з хати старець середнього росту з ціпком в руках, в козацькій шапці на голові. На його похилені плечі спадало срібliste волосся, наче пелюстки відцвілого дерева. Його глибоко в голову запалі очі виявляли велику доброту. З-під сивої бороди і вусів добродушно всміхалися в розмові його зморщені уста. Тут мимоволі майнула думка: «Чому така неправда на світі? Чому найкращі сини України розпорошені по світі, по закутках чужих земель, а на своїй рідній — годуються зайди?»... Ми розмовляли на дворі під деревом. Альбіна (дружина) поставила чай на столик, а Гончаренко наливав склянки й ставив перед нами. Коли вже все було готове, він сказав, що треба помолитися по-нашому, по-українськи. Ми глянули один на одного, встали і заспівали «Ще не вмерла Україна». Піднявся й старенький Гончаренко, зняв свою козацьку шапку з голови, на якій вітер розвіяв сиве волосся. Коли він стояв, спершись на ціпок, — по його обличчі покотилися великі перли-сльози, які він обтирав полою своєї сукмани. «Земляки мої, — промовив Гончаренко, — я був з вами один момент в Україні»... Після чаю повів нас показати своє господарство. Перед хатою росла велика сосна, яку він тут сам посадив. Потім привів під вишню і сказав, що

це наша українська вишня. «Таких тут нема: вишня і сосна — це емігранти». Потім ми підійшли до потоку: «Тут моя святиня, — пояснив він, показуючи палицею на кам'яну печеру, над якою виднів образ Матері Божої і Хрест, — тут я вінчаю молодих, хрещу діточок і хвалю Всевишнього».

Ось таким був наш славний земляк, отець Агапій Гончаренко. У його домі зупинялося багато емігрантів, лунала українська пісня. У снах він марив Україною. Коли 1914 року почалася Перша світова війна, отець тішив себе надією: «Тепер вже не вмру, поки не буде мій народ вільний. Може, моє тіло старе, однак дух молодий. В нашій краї будемо хазяйнувати по-своєму, та й у церкві будемо співати по-українськи. Московський прапор скинемо, а на його місце поставимо жовто-блакитний. Я ще не старий їхати на кораблі... Наш край, джерело козацтва, як фенікс воскресне, на добро людям, вічну правду й волю».

Вишне моя, емігрантко...

ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ, КЛАСИК ЯПОНСЬКИЙ

Білим безмежжям Чукотки стрімко неслися нарти в собачій упряжці — посвистувало полоззя на мерзлому снігові, засапано дихали притомлені вже собаки. Стелилася з тихим дзвоном металу суха поземка, легкими хвилями йшла вона незмірними обширами і видавалося, не віковичною мерзлотою мчали оті нарти, а неслися вони поверх білих хвиль якоїсь вигаданої та нереальної морозної гладі. Німою пустелею мчав сліпий чоловік — доля забрала в нього всі барви світу, натомість дарувала потроєне відчуття звуків і щедро відсипала уяви; сліпий мандрівник вочевидь бачив, як закручуються за нартами снігові вихори, як часто опускаються і піднімаються вкриті інеем боки собак та як пустельним маревом мерехтить і пливе поземка. Василь Єрошенко мчав за сімдесят кілометрів до хворого, він не міг відмовити у біді незнайомій людині. І не тільки тому, що його, знавця східної медицини, чукчі називали «накомей», тобто чудо, він просто не міг — і годі. Раптом нарти почали сповільнювати хід, двічі сіпнулися і, впершись у снігову кучугуру, спинилися. «От і все, відв'язалася упряжка», — холодна і якась байдужа думка промайнула у Василя Яковича.

А далі почалося повільне і невідворотне замерзання, хоч як не кутався він у хутрянний одяг, могильний подих вічної мерзлоти ставав усе відчутнішим. Врешті зважився на останнє: навпомацки поблизу нарт нащупав найбільшу кучугуру і, докопавши руками якнайбільшої глибини, зарився у сніг з головою. Якийсь час Василь Якович марне і безуспішно гнав чорні думки, аби викинути їх геть у біле безмежжя, але вони поверталися невідвратно, аж доки не спало найменш сподіване: єдиний порятунок від цих думок — писати. Він зараз же писатиме нові казки, тут, у полоні білої могили, хай там десь наверху зловісно завиває хурделиця, а він подумки писатиме на есперанто, і якщо доля судитиме вибратися якимсь неймовірним дивом, він видасть колись «Чукотські оповідання».

Василь
Єрошенко

Василь
Єрошенко

І відразу прийшов спокій на душу, лягали самі по собі рядки нової оповідки, втрачався лік часу...

...Він писав, видавалося йому, відколи себе пам'ятає, ще з Обухівки на Білогородщині, куди батько перебрався, рятуючись від немилосердних царських «щедрот», що так рясно сипалися на українську землю. П'яний російський піп упустив немовля в крижану купіль при хрещенні, тож прохворівши кілька років, Василько назавжди поринув у вічний морок сліпоти. Та крижана купіль не в силі була вистудити добре серце. З допомогою сестри Льва Толстого Анни Шарапової Василь їде в Лондон, в королівську музичну академію для незрячих, де окрім класичної музики посилено вивчає англійську мову, продовжує удосконалювати есперанто, відвідує бібліотеки та музеї. І перші публікації англійською мовою своїх віршів, які починалися словами: «Немає щасливішої людини на світі. Я бачу сонце, я бачу світло...» Після Лондона була Франція, лекції в Сорбонні, знову Англія, а сирого квітня 1914 року з корабля «Амур» Василь сходить в японському порту Муруга, де його зустрічає знаний есперантист і член Імператорської академії наук Накамура. В сім'ї його Василь живе кілька місяців, аж доки міністерство освіти Японії дає дозвіл на навчання в токійській школі сліпих масажистів. Вивчення медицини, японської мови і літератури, психології, музики, стрімке входження в літературні кола, і ось уже в лютому 1916 року в журналі «Кібо» («Мрія») Василь Єрошенко публікує перший твір японською мовою «Оповідання паперового ліхтарика». Наступні роботи друкуються на сторінках японських журналів «Кайхо» («Визволення»), «Кейдзо» («Реконструкція»), «Варера» («Ми»), «Тансману хіто» («Сіяч»), в газеті «Асахі», Василь Якович виступає з лекціями в основному в Токійському університеті й університеті Васеда.

Знаменитою стала дискусія про культури Сходу і Заходу в Токіо, коли тут побував з лекціями Нобелівський лауреат Рабіндранат Тагор. Василь Якович більш ніж спірною вважав тезу Тагора про те, що західна цивілізація більш матеріальна, а східна — духовна, що їм не знайти порозуміння.

— Ви спираєтесь на протиставлення буддизму і християнства, — обстоював свою точку зору перед

Тагором Василь Якович. — Це вже було у Кіплінга. Насправді, в цих культур багато спільного, а коли люди не завжди одне одного розуміють, то через незнання мов, а ще через охочих сварити між собою людей.

І знову мандрівки світами — Таїланд, який тоді йменували Сіамом, Бірма, Індія, де Єрошенко організовує школи сліпих, записує народні легенди, допомагає незрячим матеріально. Повернення у Японію, створення і публікація одних з найкращих своїх робіт — «Серце орла», «Бірманська легенда»... Журнал «Танемаку Хіто» ім'я Василя Єрошенка ставить в один ряд з іменами А. Франса, А. Барбюса. В 1921 році одна за одною виходять книги Василя Яковича японською мовою «Передсвітанкові пісні» та «Останній подих», а в 1924 — «Заради людства». Художник Накамуре Цуне пише «Портрет пана Ярошенка», який на Всесвітній виставці мистецтв у Парижі удостоюється Гран-прі.

Така вже доля в бунтарської натури — за його погляди Єрошенка свого часу вислали з Індії, «за межі Британської імперії», а тепер і з Японії, поліцейські не вірили навіть, що цей знаменитий японський письменник — сліпий. Вони брутально роздирали повіки незрячій людині, яка мріяла «виростити на землі сад свободи»...

У Владивостоці, куди депортували Василя Яковича, йому дивом вдається уникнути арешту, він пробує через Росію, що палала у полум'ї громадянської війни, пробитися на XIII Всесвітній конгрес есперантистів у Прагу. Та даремно, прикордонний патруль не пропускає, і Єрошенко пішки іде (поїзди ж не курсували) в Китай. Між тим, уже в жовтні 1921 року виходить літературний додаток до пекінської

*Василь Єрошенко.
Портрет
японського
художника
Цурута Гору*

газети «Ченьбо», який був повністю присвячений життю і творчості Василя Єрошенка. Лу-Сінь, зірка китайської літератури першої величини, перекладає дванадцять казок Василя Яковича і п'єсу «Персикова хмарина» — у двадцятитомнику китайського класика цим перекладам відведено майже том.

Лу-Сінь, людина унікальної доброти, не тільки забрав Єрошенка жити в своїй домівці, а й влаштував на роботу, яка незалежнювала майбутнє його життя. Приват-доцент Пекінського університету, а згодом професор Василь Єрошенко читає лекції п'ятистам студентам.

...Поверх товщі снігів гуляла хурделиця, вила тоскно, як собаки, що зачули у ніч мерця. Над Василем Яковичем сипуча пустиня снігів і нема на що сподіватися, бо найближча жива душа хіба за десятки кілометрів — видно, доля у нього така, щоб сходити невимірний світ, а судилося згинуту тут, у викопаній власними руками білій могилі, поступово стаючи мерзлою кісткою.

Раптом над головою почувся шурхіт, спочатку ледве вловимий, що мало різнився від шурхоту гнаного вітром снігу, та він наближався і вже не ставало сумніву — розгрібають над головою сніг. «Вовки, бродячі духи цієї пустелі», — спокійний, неначе чужий, промайнув мимоволі здогад і Василь Якович дістав ножа й приготувався до відсічі. В ту ж мить кігтяста лапа гребонула останній сніг і торкнулася його руки. «Аміго!» — неймовірна думка струмом пробігла вихолонувим тілом. Мов зачувши цю думку, ватажок собачої упряжки Аміго пробив останній сніг до людини і, лизнувши руку, тихо і втішено заскавулів. Аміго, як ні до кого на їхній чукотській базі, прив'язався до Єрошенка всією своєю собачою душею, то ж коли відв'язалась упряжка, як тільки негаданою волею стішилися собаки, зумів завернути і привести до покинутих нарт.

Василь Якович розгрібав задубілими руками, що не хотіли слухатися, сухий сніг, лаштував через силу упряжку, бо йому ще далеко їхати до людини в біді. І знову рушили нарти крізь заметіль, щоб творити добро: лікувати тут, таких щирих і наївних чукчів, а як закине доля згодом в туркменські степи — вчити не-

зрячих малюків і створити вперше у їхній історії абетку, їздити в туркменське село з несподіваною назвою Моргунівка... Там житимуть виселенці з України, він ставитиме для них концерти з українських пісень, а для малечі буде опера Лисенка «Коза-дереза» — і ніхто не повірить, що артисти в цій опері всі незрячі. Це буде колись, у невідомому майбутті, невідомому для самого Єрошенка, класика японської літератури, освітнього діяча Китаю, Бірми, Індії, Туркменії і Росії, це буде колись... А зараз мчить, нарти, крізь хурделиці і заметілі, під неймовірним переливом полярного сяйва, мчить крізь кучугури назустріч жорстким і в'їдливо-колючим від немилосердного морозу вітрам — там десь за снігами може померти незнана людина.

Василь Єрошенко
та Ганна
Шарапова

З ПРАКОРЕНІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Георгій Гамов

Сніги мели без втоми другу добу, жмути дрібних як пісок сніжин завірюха шпурляла просто в обличчя, аж той крижаний пісок, що безжалісно сік лиця, видавався насправді гарячим мов присок. Другу добу Георгій з Любою брели крізь заметіль у бік кордону з Фінляндією, лютий мороз і злий вітер назустріч мордували тіло, але тішили душу — все ж такої погоди менша вірогідність натрапити на патруль радянських прикордонників. Лише вночі кілька разів призупинялися і, обнявшись, відпочивали стоячи; якби спробували присісти, могли б заснути і сон той став би вже вічним.

— Я більше не можу, Джо, — спинилася врешті Люба, спершись на лижні палиці, радше навіть не сперлася, а повисилася ватяним знеможеним тілом.

— Мусимо, Ро, через «не можу», — твердо відказав чоловік, хоч і собі спинився. В їхньому веселому молодіжному гурті за Георгієм утвердилося ім'я «Джо», а йому ж подобалося називати дружину Ро. — Так вже судилося: із пекла людського йти крізь пекло природи.

Вони просувалися ще кілька годин, сторожко вглядаючись у білі напівсутінки, розкреслені навскісними сніговими лініями, пропотілий одяг зверху вкривався льодяною кіркою і ставав дерев'яним, аж доки Георгій не помітив, що на цьому узгір'ї вони вже були.

— Ми ж по колу йдемо! — і собі, помітивши знайому місцину, стривожено вигукнула Люба.

Рішення, яке давно вже ворушилося в думці, він далі відкладати не міг — сили фізичні вичерпувалися, а ризик втрапити на прикордонників подвоювався.

— Не судилося, Ро, — здався врешті чоловік, та в голосі не відчувалося тону поразки. — Але ми повторимо це, тільки в ліпшому варіанті.

Георгій і Люба, на щастя, вернулися непоміченими з ризикованої подорожі, де шанси були однаковими: потрапити на мушку прикордонника, спізнати

не фінські, а, найвірогідніше, уже сибірські сніги, чи вирватися на Захід із густо огорнутої сталінським мороком країни.

Георгій Гамов з веселої студентської четвірки мушкетерів, що утворили за їх словечком «джаз-банда», першим зважився на такий відчайдушний вчинок. Цій четвірці в університетському середовищі щиро заздрили і так само щиро засуджували її. Молоді нахаби за девіз обрали для «джаз-банда» не що-небудь: «Не бути знаменитим так негарно». Видають журнал «Отбросы физики», затівають паради дотепності... Та й імена собі обрали нівроку — одесит Георгій Гамов — Джонні, Лев Ландау з Баку — Дау, Дмитро Іваненко з Полтави — Димус. Під подив і обурення професури Ленінградського університету ця трійка і їх друзі сміють знімати галас, що нинішнє покоління фізиків у фізиці анічогісінько не тямить і саме час створити Інститут теоретичної фізики, зрозуміло, винятково під їх керівництвом. То багато років ще сплыве, коли подібний інститут справді назвуть ім'ям одного з цих задержаних спудеїв — ім'ям Дау, Лева Ландау. Та доля розсудить по-іншому і розкидає їх по світах.

Однак скандальна джаз-банда швидко вбивалася в наукове пір'я. Георгій Гамов уже в двадцять чотири роки дослідить один з чотирьох видів радіоактивності, створить теорію альфа-розпаду, його статті публікуються в найпрестижніших європейських журналах і стають сенсацією, що шокує. Академік Володимир Вернадський рекомендує двадцятивосьмирічного Георгія в члени-кореспонденти академії наук і його обирають практично одногосно. Молодий науковець їде в перше закордонне відрядження. Знайомство з Нільсом Бором, зустріч в Геттінгені з іншими славетними вченими, стаття видатного теоретика фізики Лауе в центральному німецькому науковому журналі... Це був справді триумф.

Дякуючи протекції Бора, Георгій знайомиться з Ернестом Резерфордом, блискуче виступає в Лондонському королівському товаристві з проблем атомного ядра, отримує стипендію Рокфеллера в Кембриджському університеті, зрештою отримує чергове запрошення Нільса Бора в Копенгаген. А Гульємо Марконі офіційно запрошує Гамова взяти участь в

першому міжнародному конгресі з атомного ядра у Римі, в жовтні 1931 року.

Георгій задоволено потирає руки і залюбки порастється, вивалявшись у мастило, біля своєї улюбленої іграшки — мотоцикла, що став входити в моду:

— Я проведу літо в поїзді навколо Європи на мотоциклі і завершу поїздку в Римі до початку конгресу.

Але для цього треба ще продовжити візу в своєму паспорті. У радянському посольстві, де раніше особливих проблем не було, Георгій раптом зустрівся з холодною обережністю.

— Вам треба спочатку відзвітуватись у Москві, — погляд посла все ковзав у боки і ніяк не вдавалося з ним зустрітись.

В Москві в Георгія вже починаються проблеми під час таких неминучих тоді співбесід.

— Ваші публічні виступи і твердження не завжди відповідають положенням діалектичного матеріалізму... Зокрема, принцип невизначеності Гейзенберга.

Георгій зрозумів, що тільки надлюдська енергія зможе допомогти йому вирватися з Росії. Ще спробував нелегально перейти кордон, але вже не фінський... Вирвавшись з дружиною в Крим, мовляв, на відпочинок, Георгій таємно лаштує човен, запасається продуктами і темної ночі, з одним лише компасом, відпливає в напрямку Туреччини.

Георгій з Любою вже й легенду придумали, що казатимуть, як допливуть турецького берега: він представиться данцем, показавши свої старі данські права мотоцикліста. А там вже веселіше, потрапивши в посольство, Георгій зможе зв'язатись з Нільсом Бором.

Буря, що почалася негадано, стала на перешкоді планові мандрівників, хвилі наростали, і як не старався Георгій веслувати з Любою, до кривавих мазолів, подорож закінчилася під прибережною кримською скалою.

— Чи ви без розуму в такий час у море? І чого вас понесло? — сварили випадкові рибалки, що допомагали у бурю подружжю вибратись на берег.

— Вгадайте, чого хлопець з дівчиною в море ходить, — відсварився Георгій і цей жарт відвернув увагу від подальших розпитувань люду, що в ті часи серйозно хворів на шпигуноманію.

Вирвати візу Георгію з дружиною допомагають вчені Заходу. Поль Ланжевен, радянський симпатик, просить Бухаріна, той «закидає слово» перед Молотовим. І ось уже поїзд вистукує весело за межею, яку незабаром назвуть «залізною завісою».

Вітер свободи, і свободи наукової діяльності в тім числі, без лякливого озирання чи відповідає Гейзенберг діамату, носить Георгія Європою і Америкою. Він працює в Кембриджі у Резерфорда, потім у Копенгагені в Бора, згодом у США читає лекції в Мічиганському університеті, стає професором університету Джорджа Вашингтона.

А як же повелося іншим з четвірки мушкетерів «джаз-банда»? Димус, себто Дмитро Іваненко, так само стрімко стає знаним в найширших наукових колах. На два тижні раніше Вернера Гейзенберга він публікує роботу про протонно-нейтронну модель атомного ядра, обґрунтовує теорію ядерних сил, розробляє теорію синхронного випромінювання. За подальші розробки обґрунтованого Дмитром Іваненком європейські вчені отримують нобелівські нагороди. Та й самого його вже відверто запитують:

— А коли ж вам присудять Нобелівську премію?

— Терпляче стою у черзі, — віджартовувався вчений.

Насправді Д. Іваненко стояв у черзі в енкаведівські катівні. 1935 року вченого заарештовують без видимої причини, хоча всі знали, що вина його лише одна — ще до більшовицького перевороту батько Іваненка видавав у Полтаві аж ніяк не більшовицьку газету.

— По пояс у воді, з киркою по шістнадцять годин — так працює на каторзі вчений зі світовим ім'ям — лише десь поза приміщенням, на всяк випадок озиратись, перешіптувалися колишні колеги.

Та все ж їх клопотання трішки облегшило долю Іваненка. Його відправляють в політичне заслання у Томськ.

Десять років, які могли б стати найпліднішими, забирає у Димуса каторга і Друга світова війна.

По війні Іваненко продовжує розробляти фундаментальні фізичні проблеми, одночасно очолюючи кафедру в Тімірязівській академії. І тут він знаходить

застосування непересічному науковому баченню. Метод «мічених атомів», розроблений ним, і по сьогодні широко у дослідницькому вжитку.

Зламати дух вченого російським опричникам не вдавалося навіть в часи найбільшого мракобісся. Коли висміювали теорію ймовірності і топталися брудними ногами по імені Ейнштейна, Дмитро Іваненко публічно заявив:

– Якщо Ейнштейн – ідеаліст, то пишіть і мене поряд з ним.

...До Ландау якось звернулись колеги почути думку про шефа Петра Капицю:

– Як думаєш, шеф людина чи скотина?

– Кентавр, – не задумуючись відказав Дау. – Може так вбрикнути, що ого-го!

Відтоді за Петром Капицею, якого і шанували, і боялися за вимогливість, надовго приклеїлося прізвисько «Кентавр».

Мало того, що Дау «охрестив» шефа, ще й зіграв злий жарт з колегами до дня його народження.

– Що б такого подарувати Петру Леонідовичу, аби не було банальним і звичним?

Ландау тихенько щось прошепотів на вухо співробітниці, а та поважно кивнула головою в знак згоди – Дау такий авторитет...

Коли на зборах Петру Капиці урочисто вручили бронзового кентавра на мармуровій підставці, обличчя іменинника враз стало бурячковим, тоді пробурмотів кілька слів, що нагадували відомі вислови, а врешті вибіг з приміщення, голосно хряснувши дверима.

Хтозна, може й за гострий язичок, а швидше із заздрощів до такого талановитого і везучого вченого, тільки Ландау не знаходиться більше місця в Ленінграді, його направляють в тодішню столицю України Харків. То були прекрасні роки для Дау. Він стає керівником теоретичного відділу Українського фізико-технічного інституту, одночасно завідує кафедрами теоретичної фізики в Харківському інженерно-механічному інституті і в Харківському університеті. 1934 року Академія наук присуджує йому вчену ступінь доктора фізико-математичних наук без захисту дисертації, а в наступному році – звання професора. Саме в Харкові Дау публікує роботи, які складуть

йому світову славу — про походження енергії зірок, надпровідність, розсіювання світла, рух потоків електрично заряджених частинок...

Слава не змінює характеру мушкетера з колишнього «джаз-банда»: у розпал психозу шпигуноманії і введення перепусток в науковий заклад, Ландау чіпляє перепустку на спині чи навіть нижче неї, а його колега Трапезникова перепустку вішає на собачий ошийник.

...Заломивши руки, енкаведисти ввіпхнули Дау в «чорний ворон» і зникли в невідомому напрямі — що їм до великого таланту, до долі людини, яка розуміє свою значимість і дозволяє собі — нечувано! — іронічне світосприймання. Ні рідним, ні колегам, де перебуває Ландау, вияснити не вдається. Вирахувала лише мама, притому у досить несподіваний спосіб. За радянськими законами, арештованому дозволялося посилати 50 рублів, то ж мама в усі тюрми розіслала по такому переказу. Поступово гроші почали повертатися адресату, не повернулися тільки з Бутирської і Харківської тюрми. В справі «злочинця», майбутнього Нобелівського лауреата, російські катюги виводи-

На з'їзді фізиків у Польщі. Дні Кракова, червень 1938 р. У першому ряду зліва направо: Г. А. Гамов (2-й) і Л. Розенфельд (4-й). У другому ряду 2-й і 3-я зліва — подружжя Бор. У третьому ряду 2-й зліва — Ч. Дарвін (мол.)

ли на 153 сторінці: «Ландау признався в том, что будучи озлобленным арестом своего отца — Давида Львовича Ландау — инженера, осужденного в 1930 году за вредительство в нефтяной промышленности на десять лет заключения в лагерях (впоследствии был освобожден), в отместку за отца примкнул к антисоветской группе, существовавшей в Харьковском физико-техническом институте».

Немає сумніву, що за антисталінську листівку Ландау чекала б погибель, якби за нього не заступився Капиця у листах до Сталіна, Молотова і Берії.

...З такою ж посмішкою, з якою зустрівач життєві бурі, Георгій Гамов міг для «приколу» збити з пантелику найсерйознішу аудиторію. Публікуючи капітальну працю з фізики, раптом заманулося йому піджартувати над колегами: Георгій посилається на неіснуючу публікацію Ландау в журналі «Червоний гудок». Колеги-фізики тероризують бібліотекарів безуспішними проханнями знайти цей журнал, бібліотекарі собі збилися з ніг, шукаючи видання з такою дивною назвою, аж поки всі разом не здогадалися, що їх «розвели».

Про вдачу Георгія залишилися найрізноманітніші вислови найславетніших сучасників.

«Він любив життя, любив азарт теоретичного пошуку, був невичерпним на вигадку в науці, в жартах і приколах».

«Патріарх сучасної астрофізичної теорії».

Який з цих висловів найближчий до правди?

Обидва.

Принаймні тричі йому б мала бути заслужено присуджена Нобелівська премія.

Ще в 1928 році Гамов публікує статтю про тунелювання альфа-частинки, явище, що лежить в основі термоядерних реакцій та інших процесів. Пройде багато років і коли Гамов відвідає Кавендишську лабораторію, науковець Кокрофт розпитає його про можливості зворотного процесу, чи можуть альфа-частинки проникати в ядро. Георгій на прохання підрахував, що буде, коли направити на ядро велике число альфа-частинок, тобто заклав основи теорії прискорювачів. В 1932-му році такий прискорювач збудували Кокрофт і Уолтом — вони відзначені Нобелівською премією

1951 року, на розрахунки ж Георгія в нобелівських документах посилення чомусь було відсутнє.

Шелестять сторінками підручників з фізики й школярі, де оповідається про Всесвіт і Великий Вибух. Теорія про це Георгія Гамова дозволила розподілити за часом і температурою стадії утворення Всесвіту. Після вибуху має виникнути електромагнітне випромінювання, яке тепер називають реліктовим, до нашого часу воно має відповідати 3–4 градусів Кельвіна, тобто довжина хвиль буде в кілька сантиметрів.

З фантастичної теорії дехто й підсміювався, аж доки в 1965 році А. Пензіас і Р. Вільсон не встановлять це електромагнітне випромінювання в 3 Кельвіна. Шукали вони несправності апаратури, причини сторонніх шумів — і все марно, аж доки теоретики фізики не порадили їм почитати Гамова.

Публікуючи дані про сенсаційний експеримент, звісно, вони забули послатися на працю Георгія. А він відреагував на поважній конференції в своєму стилі.

— Якщо я загубив монетку, а хтось інший знайшов, я не доведу, що вона моя. Але ж я загубив монетку в тому місці, де її знайшли.

А. Пензіас і Р. Вільсон отримали Нобелівську премію в 1978 році. Георгій на той час був уже в кращому світі.

Втретє міг би Гамов стати нобеліантом в несподіваній для себе галузі — генетиці. Ось як він пише про це сам: «В 1954 році я зробив досить екстравагантне відхилення в біологію. То був рік, коли американський біолог Джеймс Уотсон і британський кристалограф Френсіс Крік успішно сконструювали правильну модель ДНК... Прочитавши в Nature в травні 1953 року статтю Уотсона і Кріка, яка пояснювала як спадкова інформація зберігається в молекулах ДНК в формі послідовності чотирьох груп, відомих як «основи»... я зацікавився: а як же ця інформація проводиться в послідовність двадцяти амінокислот, які утворюють молекули протеїну. Проста ідея, яка прийшла в голову, полягала в тому, що можна отримати 20 із «4» підрахунком числа всіх можливих триплетів, що утворюються з чотирьох різних сутностей».

І Георгій Гамов розгадує, як довжелезні молекули ДНК співвідносяться одна з одною, як зберігається

спадкова інформація, як передається нащадкам. Вчений придумує «первинний алфавіт ДНК». Стаття про це обійшла не тільки західні наукові джерела, а дивом небаченим навіть передрукувалася в СРСР.

Трибуквений код ДНК було експериментально підтверджено на початку 60-х і в 1968 році біохіміки США М. Ніфенберг, Р. Холлі та Х. Коран удостоїлись премії Альфреда Нобеля. Втретє Шведська королівська академія «не помітила» Гамова.

...Відшуміли роки, і дуже добре, що одесити пам'ятають і шанують свого земляка. Георгій Гамов також не цурався своїх пракоренів. Аби не звинувачували в суб'єктивізмі, доречніше буде послатися на інші, неукраїнські джерела. Цікава стаття є в журналі «Вестник. On Line» (№6) «Три его открытия были достойны Нобелевской премии». Ось що пишуть автори Мирон Амусья і Марк Перельман (Ізраїль): «Георгій Гамов родився в Одессе. Отец его преподавал русский язык и литературу в гимназии, среди его учеников был Троцкий, помянувший об этом в автобиографии. По происхождении Гамовы были запорожскими казаками, так что Г. А., неисправимый шутник, включил в автобиографию репродукцию с известной картины Репина». В ґрунтовному матеріалі докторів фізико-математичних наук В. Френкеля і А. Черніна «Возвращается Г. А. Гамов» («Природа» 1989, № 9) зустрічаємо також чимало цікавих деталей. Дід по батькові Георгія був командувачем Кишинівського округу, мамин батько — митрополит і настоятель Одеського кафедрального собору. В тому числі є тут рядки: «Семейные предания восходят по временам Запорожской Сечи — недаром репродукция с известной картины Репина включена Гаммовым в автобиографическую книгу».

А ще участь Георгія поряд з угорцем Тейлором і поляком Ухамом в розробці водневої бомби (до атомної не допустили перестрахані американці — формально він по військовому квитку вважався командиром Червоної армії, бо читав колись лекції на артилерійських курсах), а ще прекрасні книги з популяризації науки...

Ми так мало знаємо про цю людину і її поважну сім'ю, життя в Одесі, ще менше про працю в Харкові,

у знаменитому фізико-математичному інституті. А дарма.

В російських журналах в свій час на групових фотографіях світових знаменитостях Гамова замальовували, робили подобу чорного якогось стовпа. Сьогодні ж ці та подібні журнали «приватизують» Георгія Антоновича, проводячи паралель із ставленням італійців до Растреллі, Россі чи Кварнегі. Не будемо їм заважати. Справді, якщо Фредерик Шопен виїхав у двадцятилітньому віці із Польщі і не повернувся, але навіки залишився польським митцем, Олександр Герцен, процитувавши на кордоні «Прощай, немытая Россия» осів назавжди в Лондоні та залишився російським письменником, скитальця Джорджа Байрона не відцуралася Англія, то чому має українська земля відцуратися імені Георгія Гамова?

А пліткували ж про нього (публічно! у пресі!) на тій землі де чорною тушшю, замальовували навіть обличчя.

— Погнався за американськими долями...

— Покинув сліпого і безпомічного престарілого батька.

Насправді ж частенько Антон Гамов чимчикував на пошту в найлютіші й найголодніші 1933–1937 роки, де одержував, як свідчили енкавеесівські доноси, «багаті продуктові посилки» — може, тільки вони й продовжили трішки його життя. А ділитися ними старий Гамов починав тут же, з поштового відділення — він не міг пересилити той стражденний погляд очей службовців, що бачили з документів вміст посилок — погляд несміливий, соромливий і водночас прохальний, погляд очей, що єдині тримали висхле тіло, аби його вітер десь не поніс, погляд з висохлого лица, де пожовкла шкіра обтягувала немов гіпсовий анатомічний череп, очей, що благами малоздійсненого — милосердя.

Георгій Гамов

ЗУСТРІЧ У ШВЕЙЦАРІЇ

Георгій Шарпан,
фізик

На бенкеті в готелі «Метрополь» Іван Васильович Чувило так вже пригощав ікрою швейцарських колег, так вже пригощав, що аж друзі тихенько смикали за рукав:

— Та облиш ту ікру, а то ще подумують, що ми самі її ніколи не бачили...

— Для нас вона теж не картопля. Але ви на власні очі пересвідчилися, чого та ікра мені вартувала? — не погоджувався Іван Васильович, замилювано зирячи на апетитні чорні ікринки, що вилискували на фоні білого фарфору.

До делегації радянських фізиків швейцарські митники поставилися досить-таки пильно. Йшов 1959 рік, і це була перша делегація в Європейський центр ядерних досліджень в околицях Женеві, на кордоні з Францією. Однак в розпал «холодної війни» митників заінтригувала не зброя або інше з криміналу в росіян, про що для годиться перепитали, як велика, на їх думку, кількість горілки, що зрадливо збулькувала в чемоданах, і така ж кількість ікри.

— Чи ви тут торгувати зібрались? — примружив око митник і знизав плечима. — Не належить така кількість.

— Ми не бізнес, ми наука, — захищався гонорово ламаною мовою Чувило, який відповідав у делегації за гостинці.

— Начебто в центрі ядерних досліджень не ікру з горілкою досліджують, — розтягував слова митник, буцімто подумки зважував, чи може спірітус бути предметом наукових досліджень.

— Ми — народ гостинний, — розводив руками Іван Васильович, як рибалка, що показує, яку здобич він вполював.

— Не належить понад норму, — повторював своє митник.

— Зрештою, це дипломатичний вантаж! — вигукнув з серця Чувило.

Певно, «дипломатичний вантаж» добив затятих митників, бо вони, перемигнувшись про щось між

собою, щиросердно розреготалися і пропустили без подальшого догляду такі дорогоцінні для візитерів чеподани.

Несподіванки для Івана Васильовича кордоном не закінчувалися. Спілкуючись із французькими вченими, він помітив на собі зосереджений погляд одного з тутешніх колег.

— Жорж Шарпак, — представився чоловік одного віку з Чувилом — потім з'ясується, що вони й справді ровесники, обоє з 1924-го. — Даруйте за запитання: а звідки ви родом?

— Ворошиловградська область, Луганськ, місто перейменовують, зате річка ймення не міняє — Лугань.

— А я народився на Рівненщині, там є така річка Горинь... Нарекли ж мене насправді Георгієм, — Жорж дивився кудись, примруживши очі, мов погляд сягнути був здатен далеко за стіни банкетної зали, до берегів лагідної Горині, яка навесні розлитись може в безмежжя, зате як зійде та вода геть, ті береги зажовтіють до різи в очах золотими розливами латаття... Так далеко літа, коли він ходив благословенними берегами, так далеко Женева від рівненської Дубровиці.

Зате на банкеті Чувило із Шарпаком могли більше поговорити.

— Ви воювали? — обережно перепитав Шарпак, дивлячись, як вправно Іван Чувило пораяється лівою рукою — замість зап'ястя правої був протез.

— Довелося. — Іван Васильович відповів спокійно, навіть якимось буденно. — Цікаво, що з своїм батьком я був зовсім поряд під Сталінградом, а дізнався про це, як обоє прийшли з війни.

За військовими законами писати в листах про місце дислокації військових частин і місце боїв, зрозуміло, було заборонено. Батько лиш потім оповів про своє поранення. Він залишився живим тільки тому, що якийсь сержант переніс його з берега ріки в госпітальну баржу, де батькові ампутували ноги. Коли ж одного разу Іван Васильович запросив у гості до себе кількох колег і став знайомити з батьком в інвалідному візку, один з них сказав, що вони знайомі — то був сержант, рятівник батька.

— Унікальні інколи доля дарує зустрічі, як це у нас з вами, — погодився Шарпак. — Я, до речі, теж був

учасником руху Опору, смакував харч концентраційного табору Дахау, і ось уже багато літ життя пов'язав із Францією.

Їм обом лише по тридцять п'ять, але скільки життєвих доріг пройдено, не квітами всипаних із далекого дитинства, а болем і стражданнями. Про Івана Васильовича напишуть: «Видатний російський фізик, один із засновників Лабораторії високих енергій (в Підмосковній Дубні), лауреат Державної премії, директор Московського інституту теоретичної та експериментальної фізики, він вніс надзвичайний вклад в міжнародну співпрацю фізиків багатьох наукових центрів світу». Ще більша слава заслужено випаде Георгію. «Жорж Шарпак, видатний французький фізик, який народився у Польщі» — читаємо в сотнях довідників. В 1992 році йому вручать Нобелівську премію за розробку детектора елементарних часток, створення багатопровідникової пропорційної камери. Обійде світ його книга (в Росії вона вийшла під назвою «Жизнь, как связующая нить», в Україні перекладу досі немає), де оповідається про дитинство і юність, шлях у велику фізику, зустрічі з людьми зі світовими іменами. А ще в його домі знаходитимуть прихисток відомі вчені і радянські дисиденти. Ось як згадуватиме про це знаний фізик і радянський політ'язень, сподвижник Сахарова, Юрій Орлов: «Десять лет заключения сделали меня теперь арестантом времени: слишком мало лет осталось на науку, слишком мало часов в сутках на исследования... Мне поэтому не удалось по-настоящему разглядеть изумительные швейцарские горы... Зато дружеская теплота, окружавшая нас, компенсировала все эти потери... Жорж Шарпак, знаменитый изобретатель проволочных камер для регистрации элементарных частиц, нередко привозил нас с женой на своей говорящей по-французски машине к себе домой, где можно было расслабиться и выпить вина на выбор: заложенного ли в год моего ареста, или в год моего суда, или в год моего освобождения». Дещо по-різному жилося вченим в Росії та Женеві...

— Я навіть не знаю, чи досі зберігся наш родинний будинок в Дубровиці, — з сумом говорив Жорж Шарпак Іванові Васильовичу. — Зате певен, що бага-

то домівок з батьківської цегли ще довго служитимуть моїм землякам.

Батько Георгія володів підприємством із виробництва цегли, що прислужилося вельми в прямому розумінні у розбудові поліських сіл та містечок.

— Я теж рідко навідуюся в рідні краї. Таку вже собі ми вибрали долю, — зітхнув Іван Васильович.

...В банкетному залі гамір і шум наростав, бо таки не пропали марно митні старання Чувила, люди з вельми різних країн з перекладачами й без них знаходили спільну мову, але Чувило з Шарпаком на це мало зважали — їм було про що переговорити, людям з берегів різних річок, але які течуть по одній землі, ймення якій Україна.

Жорж
Шарпак

НА ФРАНЦУЗЬКІЙ ЗЕМЛІ

Віктор Петі,
командир 2-го
Українського
Батальйону

Полковник Легарде вийшов на середину площі й повільним поглядом окинув стрій. Півтисячі стрільців вишикувалися сотнями, по троє в колоні, поперед них — кулемети, міномети й гармати, а за спинами розмістилася обозна господарка з кіньми й возами. В пообідній порі спека спала, подих юної осені вже відчувався в повітрі, і вітер лиш злегка ворухив український прапор над площею — не бачений досі французьким полковником, але такий щемкий для стрільців своїми кольорами пшениці і неба, вельми далекої від французьких гір України.

Наступала урочиста мить, і з одного боку від Легарде виструнчився майор Віктор Петі, капітан Лекрерк, а з іншого — американський льотчик, англійський лейтенант Тома Гарвель та польський лейтенант Паолі. Розкотисто над площею лунає команда «Курінь на — струнко!»

Курінний Негребецький, муштрований в армії Української Народної Республіки та німецькій армії, карбуючи крок, проходить понад строем і зупиняється для доповіді полковнику Легарде.

— Український курінь імені Тараса Шевченка повністю готовий боротися за волю Франції та славу України!

На хвильку після слів перекладача зависла тиша, сторожка і вичікувальна, а тоді Легарде вдихнув на повні груди:

— Спасибі за допомогу бідній поневоленій Франції! Хай живе Україна!

Після трикратного «Слава! Слава! Слава!» розпочалася церемонія призначення майора Віктора Петі командантом куреня та видача пов'язок з французьким триколомом й українською символікою. В історії півтисячного загону українських вояків у Другій світовій війні розпочалася нова сторінка, писана на французьких полях, горах і перелісах.

Гарчали вівчарки, рвучи повідки білими, як з нержавійки, зубами, з одних вагонів в інші переваджували ще безвусих юнаків, яких планували везти

десь у німецькі каменоломні нацистські рабовласники. Так само з інших вагонів вивантажували радянських військовополонених, українських юнаків, що нерідко від виснаження і незагоєних ран хилилися від одного лиш вітру. Так в 1942 році окупаційний режим в Києві формував «шудманшафт» — батальйони. Вони мали охороняти об'єкти і битися з радянською партизанкою, українці мали воювати з українцями. Частина їх, кому пощастило, відразу втікали до повстанців у волинські ліси, когось розстрілювали перед строем, просто на подвір'ї казарми, аж доки гітлерівці не втямили: близькість українського підпілля робить такі батальйони для них вельми непевними. Батальйони перекидають у Білорусію з тією ж метою. Через багато літ совість білоруського народу, народний письменник Василь Биков, напише про ті часи: «Боротьба білорусів проти німецьких загарбників була використана більшовиками у політичних цілях. Партизанський рух з початку викликався і контролювався партійними органами, засланими через фронт чекістами, які продовжували звичну довоєнну діяльність. Білорусія в цій війні опинилася між вогнем і полум'ям: з одного боку жорстокість окупаційної влади, з іншого — не менша жорстокість «народних месників» стосовно всіх, хто не з ними. Національна воля білорусів до власного самовизначення і самовираження до уваги не бралися; війна з обох боків велася безжальними методами середньовіччя без всякого милосердя до мирних жителів». Позаду тяжкі бої з радянськими партизанами, дезертирство у зовсім близькі волинські ліси до українських повстанців.

Ні в кого найменших сумнівів не було, що війну розв'язали спільно фашизм німецький і фашизм російський, бо давно вже відомими стали слова «прем'єра» Молотова, мовлені ним 31 жовтня 1939 року на сесії Верховної Ради СРСР: «Не тільки безглуздо, а й злочинно вести війну за «знищення гітлеризму», прикриту фальшивим прапором «боротьби за демократію». Німеччина одержала в Радянському Заполяр'ї базу, що забезпечувала дії підводних човнів проти британських кораблів. Усі німецькі потреби в марганці, без якого неможливо виплавити панцирну сталь, покривав Радянський Союз. А ще ж збіжжя,

нафта, алюміній і транзитом з Японії — каучук. Усе для Вермахту, усе для перемоги!»

Не знаючи, звісно, що напише письменник-фронтвик Василь Биков, один з українських старшин Орест Білак зазначить в унісон: «А що ми були на Білорусії і боролися проти червоних банд, то це цілком нормально, бо білоруси — це наші брати-слов'яни від Володимира Великого. Червоні москалі вкрали їм щастя організувати свою власну національну партизанку, та до того ж їх грабували і часто палили їх села». Коли ж прийшов наказ підпорядкувати батальйони, де переважали українці, штабові Російської визвольної армії генерала Власова, в один дух всі почали говорити про перехід в Повстанчу армію на Волинь. Та німецьке командування, обізнане в настроях, випередило: потяг з українцями рушає на Захід, 18 серпня 1944 року перетинає Рейн і прибуває у французьке місто Страсбург для боротьби з Французьким Рухом Опору. Страсбург, Мюльгауз, Бельфорт, Безансон, Вольдаган, ще 21 серпня німці встигають призначити своє командування і розмістити стрільців у казармах. Лише десять днів знадобилося в незнайомій країні, щоб налагодити з Рухом Опору контакт і вишикуватись на площі під французьким і українським прапорами.

І ось полковник Легарде вітає українців зі вступом у французький Опір, а вже наступної ночі, з 31 серпня на 1 вересня, перший бій.

Ледве засутиєно, автомобільні фари машин, що наближалися, обережно промацували небо, наче чатуючи на небезпеку там, а не на землі, нервово буркали двигуни, у такий спосіб проявляючи своє невдоволення вельми нерівною дорогою — колона машин та мотоциклів майже порівнялася із засідкою.

— Увага! — передає по ланцюжку курінний. — Бити насамперед по голові колони і хвостові!

— У хвіст і в гриву! — засміявся стрілець поруч.

Довгі гаркітливі черги кулеметів, коротко і знервовано, як сорока, що зачула небезпеку, стрекотнув автомат, за ним другий і третій, зненацька заскочена колона огризнулася безладною стріляниною. Та ось вибухнула перша вантажна автомашинка, клуби полум'я знялися над колоною, фотографічними жовточервоними блищами вихоплюючи на мить метушливі

фігури німців, що враз ставали мішенями. Оговтавшись від несподіваного нападу, гітлерівці відповіли доволі щільним вогнем, але той вогонь, як і полум'я палаючої автомашини, потрохи рідшав, спадав і на решті настала тиша. Лише фари кількох мотоциклів поблимвали вдалині, щасливим випадком уникаючи куль навздогін. Командант Віктор Петі занотує: «Ця сотня атакує несподівано німецький відділ, вбиває вісім німців (в тому числі капітана, шістьох підстаршин і шофера), здобуває дві автомашини «Татра» і один сід-кар. Одна «Татра» і багато сід-карів знищені, залишаються на побоїщі. Здобуто різну зброю і амуніцію».

Особливо знадобився в подальшому захоплений архів німецького штабу.

А далі потягнулися дні за днями, бої за боями, інколи і по кілька військових операцій за день. В наступі на місто Понтарліє сперш свічками запалали три німецькі автомашини, чорний дим, кіптява і запах паленої гуми, від якого забивало дихання; наступ спотикнувся на заставі ля Мен-Горгон, яка контролювала перехрестя доріг. Лише вибивши з натугою гітлерівців з ретельно облаштованого ними укріплення, вдалося з'єднатися з марокканською кавалерією та іншими французькими частинами. Вони разом з ними ввійшли в місто, а також з альпійськими стрільцями, і в міру того як курінь крокував вулицями над будинками піднімалися французькі прапори, у вітринах виставлялись портрети де Голя — хоча подекуди ще на вулицях чулася віддалена стрілянина. В боях за місто склав голову Броніслав Козинський, поранили Лукинюка і Токаря.

Ще не вистигли цівки зброї, як дві сотні з українського куреня перекидають на допомогу частинам в Шо-ле-Пассаван, де блокувався відхід гітлерівців.

Раптом з'являються танки з французькими прапорами, двоє з куреня встають і з французьким триколом ідуть назустріч. Та вмить на танку прапор зникає, натомість гаркнула кулеметна черга і зацьвохкали кулі під ногами, знімаючи легку куряву — підступна хитрість могла б коштувати багатьом життя. І все ж полягло шестеро з українських стрільців, багатьох поранили, а Степан Кириляк нарахував у своєму одязі п'ятнадцять дірок від куль.

Підступом вирізнялись не тільки гітлерівці. Вже 9 вересня український курінь відвідала радянська делегація, втім числі підполковник Федоров і кореспондент «Правди».

— Радянська армія жене німця все далі на захід, — оповідали гості. — До перемоги не так вже далеко. Вам треба вертатися додому.

Стрільці слухали мовчки, подумки зважуючи кожне слово: за час німецької окупації стало широко відомо, скільки люду і в яких містах вигубили при відступі Червоної армії в сорок першому, скільки в Сибір народу втрапило зі стражденної Західної України.

— Так коли ж ви вернетесь на батьківщину? — допитувалися відвідувачі.

— Вернемося, — відповів за всіх лейтенант Мекешко. — Але на танках.

Тим часом набігали нові надії, і не всі вони були однозначні. Радість і сум водночас, коли команданта українського куреня Віктора Петі французьке керівництво забрало на підвищення — керівником третього відділу підокруги F. F. I. D 2. Восьмеро стрільців отримали державні нагороди іменем Франції. Лише через роки буде опубліковано похідний журнал Віктора Петі.

*«Французькі сили Спротиву,
Підокруга Д 2
Кордонна Група Департаменту Ду,
2-ий Український Курінь*

ПОХІДНИЙ ЖУРНАЛ
нотував майор Віктор Петі

Другий Український курінь в склад 30-ї піхотної дивізії СС приїжджає коло 15 серпня 1944 до Франції.

25 серпня — Курінь зі своїм полком на постою в Коші у Вальдагоні.

27 серпня — Розправа з німцями в казармах у Вальдагоні. Посуваючись на схід від Вальдагону, курінь знаходить зв'язок з Ф. Ф. І. — відтинку Леклерка.

29 серпня — Постій у П'єрфонтен.

30 серпня — Петі перебирає команду над куренем.

31 серпня — Наказ операцій на Вальдагон — як наслідок втеча поручника Гаврилишина, що повернувся

назад до Коша у Вальдагоні під претекстом забрати звіти священника, лікаря, машиністок і вбити поручника Сандула, який під час розправи з німцями залишився в Коші у Вальдагоні.

Відкликання наказу капітаном Шевріє. До одної сотні, однак, відкликання наказу не доходить. Ця сотня, підходячи на позицію, атакує несподівано німецький відділ, вбиває вісім німців (в тому числі капітана, шістьох підстаршин і шофера), здобуває дві автомашини «Татра» і один сіг-кар. Одна «Татра» і багато сіг-карів знищені, залишаються на побоєвищі.

Здобуто різну зброю й амуніцію. На вбитому капітані Тео Фішбах знайдено рапорт про відхід 2-го Українського Куреня й доказ зради поручника Гаврилишина, а також наказ походу для 2-го московського полку.

4 вересня — Наскок одної чоти українців на роздоріжжі Ля Мен Ст. Горгон. Три німецькі вози, що їхали до Понтарліє, знищено, а залогу вбито. Кінцева кооперація з легкими французькими частинами.

5 вересня — Здобуття Понтарліє. Одна сотня українців у сполученні з батальйоном Валянтена з 3-го полку альпійських стрільців. — Один вбитий, два ранені. Захоплено багато полонених (Майор Петі — поручник Федорів).

Бій у Шо-ле-Пассаван.

Дві сотні українців атакують німецькі панцерники. Шість українців вбитих. Один вбитий француз (сержант Без з П'єрфонтен).

6 вересня — Наступаючи з Валльон під наказами полковника Гілебо з 4-го полку 11, курінь здобуває Дамблен. — Один вбитий від гарматного стрільна.

10 вересня — Здобуття місцевості Гу.

Ударна патруля, зложена з 5 чоловік (з яких три будуть ранені і один вбитий), проти танків. Взято в полон кілька німців.

11 вересня — Стежа до Гран-Буа. Доброволець, цивільний провідник Морель з Мошан, ранений. Запеклий бій одної сотні, перекиненої опісля до Гран-Буа.

Ніч з 11 на 12 вересня — сім українців і один ФФІ Мажжі ранені гарматним вистрілом.

13 вересня — Наказ відтягти дорогу на північ від Пон-де-Руаде.

Один км на північ від цього міста для підтримки наступу з півдня. Одне сотня стрільців, команда куреня й третя сотня (Федорова) попадають в оточення внаслідок німецького протинаступу з флянгу поляни, протинаступу з панцирною зброєю, що відтяв ці частини від решти куреня.

Ще на самому початку французька гармата 57, що мала нас супроводжувати, наскочила на 3 німецькі міни, дві наступні 57 не змогли через це піти вперед і таким чином згадані вище одиниці відтяті від зв'язку з Мошан.

Поручник Паолі вбитий, один українець ранений – в намаганні знайти цей зв'язок.

Наші одиниці оточені ворогом, в частині лісу, що межує з роздоріжжям біля ферми Монтпурон.

Німецькі танки патрулюють довкола наших позицій.

Німці копають свої становища довкола нас, особливо вночі.

14 вересня – Вириваємось з оточення. Відступ на Мошан-Нефшатель.

15 вересня – Дамблен (стан на 15 вересня 1944).

10 українців убитих. 2 французу убиті.

11 українців ранених. 2 французу ранені.

Курінь відходить на відпочинок до Епенуа, чекаючи на своє влиття в Іноземний легіон.

Майор Віктор Петі переведений до Штабу Підоокругу Ф. Ф. I. – Д 2, де виконує обов'язки Шефа 3-го Бюра.

Віктор Петі».

Тим часом курінь опинився без фінансування: ввійти в регулярну армію, за законом, українські стрільці як іноземці не могли, а під статус військовополонених не підпадали. А тут ще й тиск радянської дипломатії. Якийсь час перебивалися, продаючи вози, коні та інше з майна.

Коли прийшов наказ про розформування, стрільці без розмов склали зброю, але зажадали розписки:

– Як буде Україна самостійною, Франція має повернути зброю українському уряду.

Стрільців куреня повантажили на військові автомашини і повезли на станцію Моншард. Прощальні

помахи хустинок з вікон і церковний передзвін, спеціально яким проводжали французи бойових побратимів: той подзвін знімався над вуличками і будинками, подзвін прощання і благословення.

І знову вистукують на рейках вагони з українськими стрільцями, через Лонг-ле-Сеньє, Бург, Шамбрі, Гренобль іде ешелон на південь Франції і 2 жовтня прибуває до Марселя. 8 жовтня новий командант куреня капітан Вірвіль шикуює стрільців.

— Хто хоче їхати в СРСР — крок вперед!

Кладовищна тиша зависла над шеренгами, надмогилям каменем придавила душі людей, яким належало зробити невідворотний вибір: іти чи залишатися?

І ось перший стрілець робить крок уперед, другий, третій, двадцятий. Сто шістнадцять вояків вийшли вперед, не в змозі подолати глибинної туги, сильнішої страху за ймовірні наслідки.

А ще через кілька днів на вимогу Кремля прийшло розпорядження заборонити українцям вступати до французького іноземного легіону, решту ж вояків відправити в радянський табір. Їх посадили на машини і рушили до радянської місії. Та раптом просто у полі, не доїжджаючи місії, колона спинилася.

— Хлопці, я порушую наказ, — сказав французький офіцер. — Але я не можу забрати у вас права останнього вибору — куди йти.

Вояки зрозуміли і оцінили цей благородний вчинок. Ще раніше, потай від радянських військовиків, їм видали посвідки про участь у французькому Рухові Опору, які дозволяли записуватися в іноземний легіон.

Вони прощалися так, як прощаються назавжди, вони не говорили багато слів, але знали напевне, що більше ніколи їм не зустрітися. І пішли вони в різні боки під насупленими осінніми хмарами Франції — одні в Алжир та Індокитай воювати за чужий інтерес, а інші пішли дорогою, що не мала перехрестя і узбіччя, дорогою, з якої неможливо уже звернути і яка вела прямісінько в радянські концтабори.

ЛИСТ ЗЕМЛЯКА

Того спекотного серпневого дня в Ігоря Сікорського було таки чимало заморочки, то ж до пошти руки дійшли тільки пізно ввечері. Ігор Іванович завіттив настільну лампу і почав розрізати конверти. Серед ділової кореспонденції один лист був досить несподіваним. Писав Василь Галич, викладач тутешнього американського університету: він просив розповісти про родовід Сікорських, над чим зараз особисто працює, бо Галичу це потрібно як науковцю, що досліджує українську діаспору.

«Ти ба, — усміхнувся Ігор Іванович, відкладаючи листа. — Мав би я надмірно загострене честолюбство, то й запишатися можна — мені лише сорок два, а за дослідження життєвого шляху вже беруться науковці».

Він встав, пройшовся кімнатою, з подивом глипнув на сніжно-білий прямокутник паперу під яскравим світлом лампи. На просте, як табличка множення, запитання, виявляється, не так просто відповісти. Він уродженець Києва, тут же минули прекрасні студентські роки у Київській політехніці, де спроектував перші літальні апарати. Отож, начебто, з України, але такої держави немає на жодній карті, її загарбали більшовики. Діяльні роки в Петербурзі, створення літаків «Гранд» та «Ілля Муромець», переліт Петербург — Київ, що побив усі мислимі тоді світові рекорди.

Сікорський опустився на стілець і почав швидко писати: «Мій рід, який походить із села на Київщині, де мій дід і прадід були священиками, є чисто українського походження. Однак ми вважаємо себе росіянами з причини, що це була частина Росії і український нарід був інтегрований частиною Росії так, як Техас чи Луїзіана є інтегрованою частиною Сполучених Штатів».

Він інженер, людина звична до точності, і має такої ж точності дотримуватися скрізь, в тому числі в адміністративному поділі. Це вже інша справа, що більшовицька Росія віддячила молодому вченому, льотчику і конструктору, в своєрідний спосіб, занісши його ім'я

в «ліквідаційні списки». Ігор Іванович сумнівався, що прізвище Сікорського якимось чином проминуть у цих чекістських «списках», тож після жовтневого перевороту 1917-го через Францію рятувався еміграцією в Сполучені Штати. Хоч як тяжко починати з нуля, маючи у кишені лише кількасот доларів, тут він вже в 1923 році засновує авіаційну фірму «Sikorsky Aero Engineering Corporation». Вдячна російська преса посилає йому навздогін одбірну лайку за те, що посмів zorganizувати «гнездо авиационной белогвардейщины».

Справді, хто він, якого роду? Ігор Іванович з дитинства пам'ятав дискусії з колегами батька, професора Київського університету, чи є різниця між росіянами та українцями та про заборону української мови. Особливо навідав один колега на працю Івана Олексійовича Сікорського «Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении», що вийшла в Києві ще 1904 року. Там старший Сікорський писав: «Тип малоруса і великоруса різняться між собою в тому відношенні, що у малоруса меншою мірою створилися ті нові риси, набуті від фінів, і більше зберігся природний слов'янський розум і почуття». Батько тільки одного разу розсердився:

— Ви неправильно тлумачите думку — я говорю про «більш слов'янський», акцентую на «слов'янський»... А не так як Віссаріон Белінський: «Здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и по-

На лєтовиці

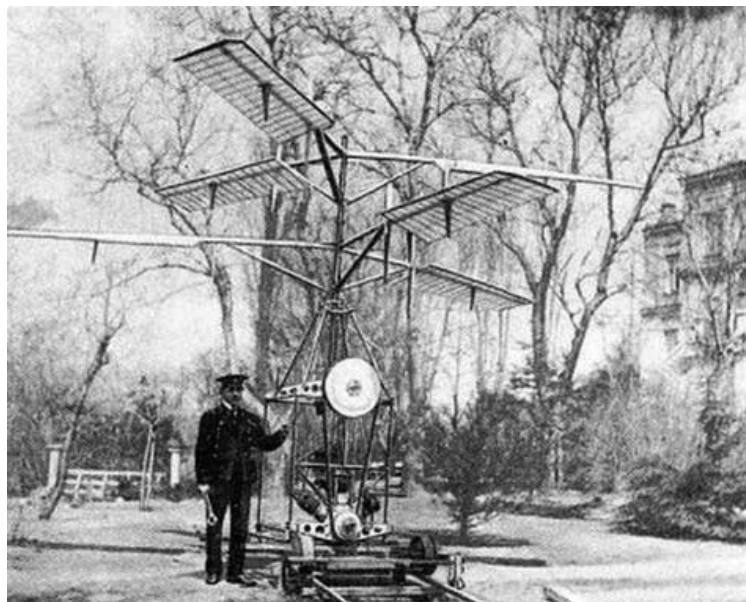
Перший гелікоптер
Ігоря Сікорського

шлеца... Ох, эти мне хохлы. Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом!»

Ігор Сікорський міг би, звичайно, свої задуми здійснювати і в Росії. Але там уже господарювали інші. Версальська мирна угода забороняла Німеччині ряд нових видів техніки, в тім числі військові літаки. Обійти договір допомогла радянська Росія. За Рапальською угодою німецькій авіаційній фірмі «Юнкерс» здаються в оренду виробничі приміщення колишнього «Автобалта». Доставивши з Німеччини потрібні верстати й обладнання, німці швидко освоїли великосерійний випуск літаків і розробку експериментальних бойових машин. Цехи, де могли б монтувати літаки Сікорського, тепер монтують «Юнкерси», в тім числі бомбардувальники, літаки-розвідники і винищувачі. А для зручності «Юнкерсу» алюмінієвий завод в Кольчугіно під Москвою має забезпечувати німців потрібним прокатом.

Згодом спохватяться в Росії, виїде «Юнкерс», та військова машина для Адольфа Гітлера вже відновлена... для Європи, світу і себе.

Він, звичайно, мав свою думку про те, що відбувається в Росії. Мине час, і конструктор літаків та ге-

лікоптерів зовсім не несподівано, а радше за логікою життя глибоко віруючої людини, напише працю про головну християнську молитву «Отче наш» і подасть своє бачення молитви як науковець. І там буде таке посилення: «Талантливый современный русский автор Иван Лукаш, потрясенный ужасными деяниями безбожных коммунистов, пишет: «Дьявол — это убийца, истребитель духа и мысли, змея, жалящая живое... О, я понимаю. Я вижу дьявола в моей России и во всем мире, пыль земная, удушающая дух, извращенная мысль...»

Ігор Сікорський знав про голодомор на Україні і Поволжі, про це кричав весь пресовий світ. Але йому не хотілося навіть думками вертатися в Росію, назад у своє минуле, надто багато цікавого і захопливого у нього є тут сьогодні, є мрії, які так хочеться втілити у свої металеві птахи, що зблискуватимуть супроти сонця срібними крилами. Ігор Іванович навіть мав нагоду поділитися з найширшим людом своїми мріями, своїм баченням майбутнього. Газета «Нью-Йорк телеграф» затіяла вигадливу штуку: вона вибрала дванадцять «найбільш мислячих жителів міста», в тому числі Сікорського, попросивши поділитися своїм баченням прийдешнього півстоліття. Ігор Іванович не відмовив газетярам.

Як авіаконструктор, оповідав в інтерв'ю, він вірить, що швидкість літаків може сягнути 1300 кілометрів за годину, океан долатимуть лайнери отак годин за п'ять, Нью-Йорк стане унікальним континентальним аеропортом, з американського континенту стартуватимуть літаки через Північний полюс на Берлін і Москву, місцеві авіалінії обслуговуватимуть гелікоптери, а ще будуть герметичні літаки, в яких люди через стратосферу літатимуть в будь-яку точку землі без будь-якого дискомфорту... Ще сміливіші мрії Сікорський висловить згодом, як візьметься за гелікоптери. Ось як він напише в книзі «Грядущий вік повітря»: «Уявіть, як ваша дружина бере вертоліт і відправляється на ньому до подруги. Вона відчиняє двері вертольотного ангару, який лиш трішки більший за старий сімейний гараж на дві машини. Дружина сідає в двомісну кабінку і заводить двигун, переключає енергію на шасі і вирулює... Потім ваша дружина злітає на чо-

*І. Сікорський
в екіпуванні
пілота-авіатора.
1911 р.*

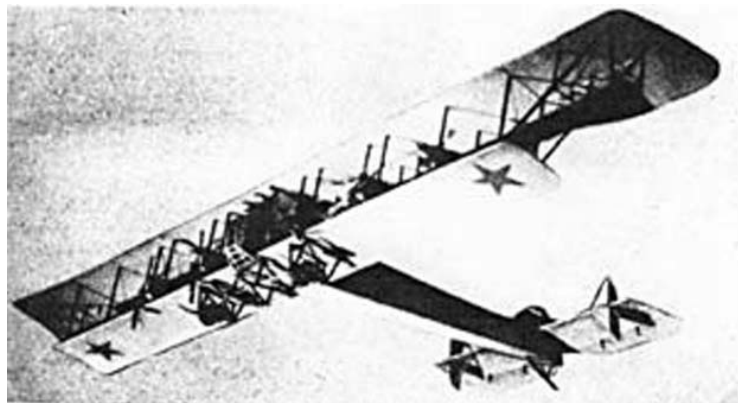
тириста метрів, виходить на спеціально відведену повітряну трасу, і через тридцять хвилин вже гомонить собі із подружкою».

...Ігор Іванович писав листа невідомому землякові Василю Галичу швидко, розмашисто, за чотирнадцять років свого життя у Сполучених Штатах він не тільки вільно розмовляв англійською. Він уже й думав нею. І так само раптово Ігор Іванович відкинув ручку.

Може, до стриманого листа невідомій людині додати щось з пережитого, що зарубинами на серце лягає? Він зараз працює над літаком, на якого покладає великі надії, і якби Всевишній допоміг їх здійснити, то було б новим словом в авіації. (Надії Сікорського справдяться — цей літак відкриє пасажирську повітряну лінію через Тихий океан, прокладе транспортну повітряну лінію). Але це все так тяжко дається... Скільки разів сам на власноруч змонтованих літаках падав, чудом залишався живим, і знову не відступався від мрії. До смерті, певно, снитиметься випадок з літаком S-35, який мав стати новою сторінкою в літописові авіації.

Французький льотчик Рене Фонк, відчайдуха і непосида, готуючись до першого в історії перельоту через Атлантику, поміж різних варіантів літальних апаратів вибрав машину Сікорського. Справжній ас Першої світової війни прагнув виграти приз в 25 000 доларів — серйозні гроші на ті роки. Загорівшись ідеєю, Фонк весь час підганяв Сікорського, Ігор Іванович в свою чергу клопотався з

Влітку
1914 року на «Іллі
Муромцеві» №2
Сікорський
з трьома членами
екіпажу вирушив
у переліт
Петербург — Київ.

колективом, просив пришвидшити роботу, хоча люди над вдосконаленням літака і без того працювали на межі можливого. А Рене Фонк насідав, він не тільки боявся втратити оголошений приз: літо закінчувалося, насувалася осінь, а для такого перельоту потрібна хороша погода. Нарешті все готове, серія випробувальних польотів дала хороші результати. Він робить переліт у Вашингтон, де в присутності офіційних осіб проводяться технічні заміри.

20 вересня 1926 року екіпаж зайняв місце для польоту. Тисячі людей юрмилися навколо, вони приїхали з усіх усюд подивитися на історичне диво. Літак повільно рушає, набирає швидкості поміж вузького коридору людського юрмища, що аплодує і захопленими криками проводить екіпаж, ось машина вже пододала половину злітної смуги... Раптом Сікорський побачив, що швидкість падає, за літаком знімаються клуби куряви. «Скид не спрацював, допоміжне шасі влючиться», — холодна, тривожна вжалила думка. А далі був вибух, двоє льотчиків вирвалися з вируючого пекла, а радисту й механіку не пощастило... На очах у завмерлого натовпу палахкотіли і дужчали стовпи злого і немилосердного полум'я, в якому живцем горіли двоє колег, здіймався і плив над велелюдним зібранням чорний дим, а з тим димом злітали надії Сікорського вписати нову сторінку в освоєння неба.

Але Ігор Іванович, тяжко переживши трагедію, не здається. На подив, не хоче капітулювати і Рене Фонк, бо замовляє знову літак. Знову напружена робота. Надлюдські зусилля, літак майже готовий, кожна найменша дрібничка перевірена десятком разів і...

— Чарльз Ліндберг підкорив Атлантику! — вибухнув світ новиною, ім'я незнаного пілота дзвінко вигукують хлопчачки, продаючи газети з фотографіями чужого, не Сікорського, літака. Мрію Ігоря Івановича продають компанії і та мрія возитиме звичайнісінькі вантажі в Південну Америку.

...Він молився і просив неба стійкості. Пізнього вечора, коли сім'я давно відпочивала, він стояв біля вікна і читав молитву, дивлячись на безкрає небо, під яким земні рукотворні вогники втомлено згасали один за одним, зате вгорі, в темно-синьому, аж фіолетовому небі, спалахували та набирали сили зорі, що

Гелікоптер
SIKORSKI S-67
«BLACKHAWK»
(США), що розвивав
рекордну швидкість
355,37 км/год

ковзаючись та переломлюючись через віконні шиби, переливалися і обнадійливо змигували. Доля дарувала йому неабияку амбітність та витримку, мало того, ця витримка «прищеплювалася» колегам. Коли чергова модель була майже готова, Ігор Іванович прийшов до безперечної впевненості: успіх гарантований, якщо... Якщо поставити на літак більш потужний двигун за 2500 доларів. А їх в Сікорського не було. Він збирає колег, десь чоловік до півсотні, зачинає за собою двері і ключ ховає в кишеню:

— Маємо знайти ці гроші, маємо скинутись, — пояснює ситуацію, намагаючись поглядом зустрітись з кожним.

— Ми й так уже кілька місяців без платні, — не лукавлять колеги, хоч і не дорікають за нечуване в американському житті.

— Маємо знайти, — стоїть на своєму Сікорський.

Хтось кривиться, мов кислцію ковтнув, хтось крекче, але починають шелестіти асигнаціями, подумки прикидаючи, що лишиться на сім'ю. Ось уже й чималенька купка грошей...

— Дві тисячі, — підраховує касир.

— Ми вкладаємо у своє майбутнє, — Сікорському говорити важко, бо тут відвага потрібна навіть більша, аніж сісти в невипробуваний літак. — Зрештою, не тільки своє.

Знову шелестить казначейський папір, кучка грошей зростає і нарешті звучить:

— Потрібна сума є!

Ігор Іванович мовчки вклонився колегам. Двигун було куплено, літак дає прекрасні результати.

Історики науки стверджують, що до 1931 року жодна країна в світі не мала пасажирських літаків, які могли б на регулярних лініях перевозити до 40 чоловік на віддаль принаймні у кількисот кілометрів. Це могли робити тільки машини Ігоря Сікорського.

Успіх літаків С-38 дав підстави компанії «Пан Америкен Ейруейз» зробити замовлення на літака-амфібію для транспортування сорока чоловік на великій віддалі. Аналітики компанії, що на той час була найбільшою в світі і її машини вже ходили аж до Південної Америки, пророкували подібному проекту велике майбутнє. І Сікорський створює такий літак.

Знову недоспані ночі — від конструкції крила до комерційної віддачі, аби при менших витратах дійшов найбільший вантаж на найбільшу віддаль.

Напередодні офіційного випробування нового літака С-42 в компанію Ігоря Сікорського надійшов лист від президента Національної аеронавтичної асоціації. Президент просив звернути увагу на моделі літаків, які здатні встановлювати світові рекорди, бо ж Сполучені Штати по цьому відстають далеко від Франції.

1 серпня 1934 року прискіпливі спортивні комісари опломбували паливні баки, звірили на вагу вантаж і літак-амфібія, ревучи потужними двигунами, рвонувся з блакитної водної гладіні у блакить небесну. Радість з тривогою навпіл екіпажу у складі Б. Сергієвського, С. Музики (чи не правда, американські прізвища?) та вже згаданого Ч. Ліндберга тривала вісім годин, аж доки після приземлення залишилася тільки тиха радість.

Схидно посміхаючись, відписували президенту Національної асоціації аеронавтики: так і так, мовляв, отримавши вашого листа, ми встановили сьогодні вісім світових рекордів — Сполучені Штати тепер мають їх сімнадцять, а нахабна досі Франція вже відстала, бо має на один менше, отож компанія охоче і швидко відгукнулася на заклик. Літак небавом відкрив лінію США — Аргентина.

Після тріумфу посипалися замовлення. Майже два десятки літаків купили американські військово-морські сили, понад півтора десятка «Пан Американ» і два — Радянський Союз.

Нова і не менш яскрава сторінка — гелікоптери. Пристрасне захоплення молодості, ще з київських часів, що на три десятки літ відійшло начебто на другий план.

Саме з гелікоптерів, зі здійснення мрії Леонардо да Вінчі, почав свій конструкторський шлях в авіацію. Перед цим на три місяці з'їздив у Париж, познайомився з тодішніми французькими авіаторами, ба, навіть навчався в авіаційній школі знаменитого Фарбера. І ось він з двома двигунами «Анзані» знову в Києві, в батьківському домі. В їхньому саду був невеличкий будиночок, якому судилося стати першим

авіаційним цехом. Тут і виготовляв свій перший вертоліт Сікорський.

Перша машина вперто не хотіла підніматися, натомість «танцювала» на землі. Настирлива праця виявила причини, то ж Ігор Іванович змінює програму досліджень, працює над другим варіантом. Журнал «Всемирное техническое обозрение» відгукнувся на ці сміливі спроби: «Студент Політехнічного Київського інституту І. І. Сікорський винайшов апарат, який складається з клітки, в якій двигун та обладнання, передачі й місця пілота... Гвинти рухаються в 10 разів повільніше двигуна, тобто роблять 160 обертів за хвилину. Цими гвинтами винахідник сподівається підняти апарат. Та досі тяга гвинтів сягає $9 \frac{1}{3}$ пуда, коли апарат важить $12 \frac{1}{2}$ пуда... В майбутньому п. Сікорський хоче зменшити вагу гелікоптера до 10 пудів, а крила збільшити, досягнувши підйомної сили 14 – 15 пудів».

Яблуні у батьківському саду доцвітатимуть, опалі пелюстки, видаватиметься Ігореві, місячним сяйвом світитимуться навкруги кожного дерева, як він візьметься за новий проект.

Досвід конструювання гелікоптера десь відкладений собі в пам'яті, бо зарано напевне, натомість з друзями збудує два літаки. В статті за 8 число 1910 року «Воздухоплавание в Киеве» (журнал «Воздухоплаватель») писатиметься, що апарати Сікорського вдалі, стійкі та міцні, і успішними є «досліди з апаратами на заливних луках Куренівки». Це були літаки С-1 і С-2, що дадуть початок всесвітньовідомій серії.

Багато книг написано і сотні їх ще можна написати про подвижницький труд Сікорського над гелікоптерами. Вони вийдуть у великий світ, отримають загальне визнання.

— Я буду надалі користуватися лише вашими вертольотами, — скаже президент США Ейзенхауер після польоту на машині Ігоря Івановича.

Всі наступні президенти не змінять започаткованої ним традиції. На гелікоптері Сікорського залюбки покатає американський президент свого гостя Микиту Хрущова. Зате інший «Літаючий човен» Ігоря Івановича, знятий у фільмі «Волга-Волга», безцеремонно видаватимуть за «советский, русский».

— Головними для батька на шляху в авіацію, — оповідає син Сергій Ігорович Сікорський, віддавши Київ уже в лютому 2007 року, — стали дві книги, прочитані ним ще в шістнадцять літ. Перша — сьогодні мені відома книга Жюль Верна «Робур-завойовник». А друга — праця Леонардо да Вінчі. В Англії знайшли престару книгу, де був його «Кодекс Атлантикус». Серед малюнків різних пристроїв — знаменитий малюнок гелікоптера. Задумку генія втілив Ігор Сікорський.

...Ніч вступила в права, коли Сікорський дописав листа Василю Галичу, знаному досліднику української діаспори, в майбутньому професорові Північно-Мічиганського університету. За вікном над вогнями міста зійшов місяць, такий блідий і кумедний, мов домальований до різнобарв'я індустріальних міських вогнів. Ігор Іванович розмашисто підписався і поставив дату: «30 серпня 1933 року».

Збіжать роки і до редакції тижневика «Свобода» надійде кореспонденція від професора Дарії Маркусь, доктора історії освіти і співавтора американського тому «Енциклопедії української діаспори». Професор Д. Маркусь напише: «Шукаючи за іншою інформацією, я випадково натрапила на надзвичайно цікавий лист Ігоря Сікорського до Василя Галича, в якому знаменитий винахідник просто і ясно заявляє про своє українське походження. Це, мабуть, єдиний документ з підписом І. Сікорського, який визначає

Ігор Іванович Сікорський в останні роки життя

його етнічність. Сікорський завжди був дуже чутливий щодо того, щоб його не визначали поляком, і це було причиною, чому він досліджує свій родовід... Добре було б підтримати акцію, метою якої є назвати летовище в Борисполі іменем великого піонера летунства Ігоря Сікорського».

Слушність думки пані професорки важко переоцінити. Петербург, сором'язливо заплющивши очі на «ліквідаційні списки» (розстріляли б напевне Ігоря Івановича, як розстріляли його керівника Шидловського разом із сином, багатьох інших сподвижників) вже назвав одну з площ іменем великого конструктора Сікорського. Як на те пішло, в Петербурзі Ігор Іванович провів найменшу частину життя. То чого ж ми так цураємось?

...Над Борисполем гудуть літаки, весело змигуючи вогнями, злітають і прибувають з усіх кінців світу. У вигинах крил, у класичних лініях металевих їх тіл є й лінії, виведені рукою уродженця Київської землі.

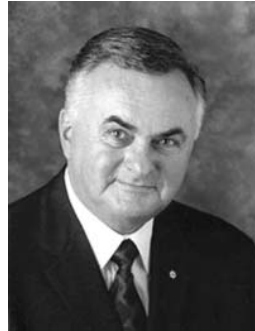
НЕПОСИЛЬНА ЗАГАДКА РАМОНА

Він рубав це дерево уже другу годину і біла, смолиста й клейка ялинова стружка вистелила, мов снігом, навкруг чітке півколо; сорочка давно просякла потом до останнього рубчика і вилискувала сіллю, що виступила, а шкіра на долонях від топорища стала твердою, наче підошва старого, порепаного і напівстоптаного чобота і давно втратила відчуття болю. На якусь хвилю він опустив сокиру, бо не так вона видавалася важкою, як важкими чулися від щоденної натути руки, довші начебто від своєї природної величини, з товстими вигадливими покрученими венами, що аж горбилися і випирали. Згадалась недавня мова зі знайомим, також прибулим сюди в Канаду, досить приязним і відвертим чехом:

— Не розумію українців, — крутив головою чех. — Італієць, чех чи словак, одержуючи канадську землю, докладає зусиль, аби наміряли незалісненої, аби менше мозолів до засіву нажити... А ви наче навмисне клопоту собі додаєте.

— Певне, українець без лісу знудьгується, — тільки й віджартувався Гнатишин. А що мав казати... Прибулі з багатьох країн емігранти, маючи гроші, справді таки вибирали землю без лісу. А тому, хто переплив океан з одною лише душею, без якогось грошового запасу, тільки й скарбу, що дітлашні (найменшенький двомісячний Іванко попискує і сонно прицмокує у колиці) ліс дасть і товар на продаж, і збудуватися є з чого, і взимку буде чим протопити — до мозолів же йому не звикати.

...Рамон Гнатишин стояв на трибуні Верховної Ради України і доки оголошували про його виступ та лунали вітальні оплески, пригадав родинний переказ про перші роки дідового життя у Канаді. А пригадав тому, що вельми наслухався ойкання та бідкання, як важко будувати українську незалежну державність. «Треба б сказати, чи легко велося дідовому поколінню...»

Рамон
Гнатишин

Тим часом у залі вже слова головуючого.

— Дозвольте за вашим дорученням привітати Його Високоповажність Вельмишановного пана Рамона Джона Гнатишина, Генерал-губернатора Канади, а також пані Герду Гнатишину та осіб, які супроводжують їх під час офіційного візиту в Україну.

А як стихли оплески, що котилися хвилиною залом і, добігши одного краю, немов відбилися від стіни та знову вертались рядами, високий гість заговорив розмірено й стримано, як звик за чималеньке життя на вершинах канадійського політичного олімпу.

— Для мене, як першого Генерал-губернатора Канади, що відвідує Україну, як канадця українського походження велика честь звернутися зі словом до вас у парламенті України.

Для Рамона Гнатишина вимовлене ним було неспівмірно більшим простої данини протоколу, то було чистим зерном, відвіяним від дипломатичної лушпини, в якій часто-густо губиться саме зерня. Як шкода, думалося Рамону, що такої можливості не мав його батько, син простого фермера-переселенця з України, що став знаним парламентарем найвищого канадійського законодавчого органу — батько приїжджав у Київ ще року 1972, та не тільки виступити перед колегами, хай і людом не обраними, а начальниками призначеними, йому не дали навіть рідне село Вашківці відвідати — КДБ не дозволило.

Член Парламенту
Рамон Гнатишин
і Міністр
Національної
Оборони Джилл
Ламонтень
на презентації
після параду
107-го
Королівського
Канадського
Повітряного
Кадетського
Ескадрону
в Саскатуні,
приблизно 1980 р.

— У час відродження незалежної України я почувався щасливим бути одним із перших державних гостей, які запрошені до України — держави, яка будить могутній відгомін у житті Канади і в моєму власному житті... Канада стала першою західною державою, що визнала незалежність України всього через кілька годин після того, як стали відомі результати референдуму, проведеного в грудні минулого року...

Хоч наші офіційні зв'язки недавні, канадці та українці дуже добре знають один одного. Адже Канада відзначає сторіччя приїзду перших переселенців-українців у нашу країну. Майже мільйон канадців гордиться своїм українським корінням і тим внеском, який вони роблять у всі сфери життя нашого суспільства. Але значення присутності українців у Канаді полягає не стільки у здобутках, яких вони добилися там. Воно виражене радше історичною спадщиною українців, якої зберігається в багатьох місцях нашої країни, зокрема, на заході Канади. Перед лицем великих соціальних та фізичних труднощів вони виявили свою волю та мужність...

Рамон Гнатишин на якусь хвилюку призупинився, мов перевести дух, хоча насправді на те мав іншу притичину, йому тут знову хотілося відійти від заготовленого тексту. Як патрон кафедри українських студій при Оттавському університеті, він досконало знав передісторію української еміграції і на власні очі бачив не один вельми цікавий документ. Офіційне відзначення ювілею приїзду перших українських переселенців ще не означало, що першими на канадський берег з його прабатьківської землі ступили саме Іван Пилипів та Василь Єлиняк з села Небилова Калуського повіту — 7 вересня 1891 року вони зійшли з корабля «СС Оріон» на землю кленового листя. Чимало документів свідчили, що і до того наші земляки діставались Канади, аби мати омріяних 160 акрів, себто близько шістдесяти чотирьох гектарів. Ще з капітаном Джоном Смітом, який заснував першу англійську колонію в Джеймстауні, а перед тим 1603 року подорожував Україною, ще з тим капітаном приїхали до Америки перші українці. Ряд високоставлених військових старшин штабу Джорджа Вашингтона мала прізвища Немирич, Садовський,

Грабовський... Такі і подібні прізвища та імена рясно зустрічаються в дослідженнях 1812 – 1814 років, але хто тоді розрізняв рутенське, писалося, що прибули з Австрії, Польщі, Росії. Українсько-канадський письменник, поет, драматург та історик не на домислах ґрунтувався, коли твердив: «В середньовіччя, як і в давнину, українські землі утримували з Англією взаємини. Чи тільки з Англією? Більш як певно, що і з американським континентом. Є правдоподібності, що давні українці не раз перепливали Атлантик з норманами...» Найновіший дослідник перших відвідин вихідцями з України американського континенту веде хронологію з 1608 року...

Ні, думав Гнатишин, не варто відступати від заготовленого в історичні мандрівки, як і не варто дорікати парламентарям молодій держави на неочікувані та негадані труднощі. Вони їх самі переселять, як здолало дідове покоління тяготи і небезпеки освоєння предковічних канадських пралісів, навіть принизливе несприйняття на початках осілими вже громадами українських прибульців. Він тримав у руках той вересневий номер 1897 року вінніпезької газети «Дейлі Нор-Вестер», що в редакційній статті скрушно журилася: «Навала цих брудних, зубожілих і темних іноземців на прогресивні і освічені громади є важким випробуванням для таких громад. Ці люди не мають достатньо капіталу, щоб витримати труднощі зими... Вони принесли з собою хвороби у повному наборі... Будучи бідними і непрогресивними, вони замість сприяння прогресові гальмують його».

Ні, думав Рамон Гнатишин, він буде говорити про інше, про це він має право сказати, як керівник однієї з найпотужніших світових держав, про те, що загальноновизнане усім суспільством. Саме ці українці, про яких знаходились охочі говорити «неосвічені і смердять часником», саме вони розумом і мозолями довели, як прекрасно може родити канадська земля.

– Значення присутності українців у Канаді полягає не стільки у здобутках, яких вони добилися там. Воно виражене радше історичною спадщиною українців, якої зберігається в багатьох місцях нашої країни, зокрема на заході Канади. Перед лицем великих соціальних та фізичних труднощів вони виявили

свою волю та мужність, щоб добитися успіхів у сільському господарстві. І тепер нащадки українських переселенців дуже багато роблять для того, щоб зміцнити аграрний комплекс країни.

Ні, він не дорікатиме молодим парламентарям за бідкання на неочікувані труднощі, бо взагалі не любив дорікати чи підсміхати — єдиним, над ким він дозволяв собі кепкувати, був він сам. Рамон Гнатишин знайде інший спосіб сказати про це, інтелігентний і делікатний, коли відкриватиме в Чернівцях музей буковинської діаспори.

— Цей музей — пам'ятник відважним піонерам і невгамовним шукачам кращої долі, — скаже він. — Я горджуся тим, що можу їх вшанувати...

А як виїжджав Іван Гнатишин з Вашківців, де народився батько, то побачив уже з вікна автомашини високо, ледве не під кошлатими хмарами, буслиний ключ, що прямував у вирій своєю небесною многотрудною дорогою. «А може, то душі, знудьговані й зболені, — подумав він, — прилітали відвідати рідні прадавні гніздовища». Може, десь і тепліше, і харчу більше, та однак загадкова, неймовірна і непізнана сила чомусь тягне сюди: через тисячі верст, крізь заліті сонцем небесні обшири чи грозові хмари, в які не раз доведеться зайти ключеві, набурмосені хмари, де живуть блискавиці, що, тішачись волею, зблискують грізно, схрещуються і ламаються; скільки то разів за тисячі верст треба змахнути натомленими крилами, наче веслами, у тугому й пружному повітрі, щоб відшукати в безмежних просторах, без компасів чи комп'ютерів, дорогу до прабатьківського гнізда; усі небезпеки та злигодні треба здолати, бо є велика і нерозгадана, таємнича і млосно заманлива, непосильна і незбагненна для практичного розуму загадка — рідна земля.

Замість приміток

**НАША МИНУВШИНА
ОЧИМА РІЗНОГО ЛЮДУ**

ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ РУСІ: ХОЛОДНИЙ РОЗРАХУНОК ВОЛОДАРЯ ЧИ ОСЯЯННЯ ДУШІ?

ЦЕСАРІВНА АННА: ЖЕРТВА ЧИ ПОДВИЖНИЦЯ?

Багато цікавих деталей можна знайти в зарубіжній літературі про вінчання князя русичів з візантійською царівною. Інколи «гуляють» дати, навіть значиться різна кількість попередніх Володимирових дружин, по-різному трактуються окремі факти в авторів різних країн і різних часів. Інколи трапляється доволі несподіване тлумачення місії царівни Анни, бачення проблематики самим князем Володимиром. Але попри якісь розбіжності, усі автори сходяться на одному – то була епохальна подія. Зрештою, читач нехай сам оцінить таке розмаїття з поданих уривків праць. (Це стосується також інших постатей нашої історії, відгуки про яких подаватимуться далі). Йдеться-бо про землю, по якій, як свідчать давні перекази і легенди, ступала нога Апостола Андрія Першопокликаного (Первозванного).

[1] http://molokane.org/molokan/History/Russians_Secret/index.htm

«By the time Cyril and Methodius died, a large number of Western Slavs knew of Christ and the Scriptures. Many had got baptised. But few Eastern Slavs (Russians) heard about Christ until Basil II, the «Christian» emperor of Byzantium, asked Prince Volodymyr to help him fight the Bulgars.

Russians and Byzantines, fighting together, won the battle. They celebrated their victory and were happy together until the emperor learned what Prince Volodymyr wanted for his wife Basil's sister Anna in marriage!

Basil and his sister were shocked. Volodymyr already had seven wives. Anna was an educated Byzantine woman and a «Christian». To think of her living in pagan Russia filled them with horror. But Volodymyr would not change his mind. When Anna refused to come to Kyiv, he called his troops together and overran the Crimean peninsula (Byzantine territory), taking the city of Khersonesees and all its people as hostages.

Then Basil made a proposition: If Prince Volodymyr and the Russians would convert to Christianity, Anna would come. Volodymyr happily agreed. Anna packed her belongings and landed a short time later still apprehensive on the Crimean shore.

Volodymyr called his troops together for a great feast and wedding celebration. A Greek priest a pope, as they would have called him in Byzantium, baptised him by immersion and united him to Anna in marriage. Then the Russians hurried back the Dnipro to Kyiv. Everywhere Volodymyr shouted: «We are Christians now! Out with the false gods!»

The Russians' Secret by Peter Hoover with Serguei V. Petrov. – Shippensburg, PA: Benchmark Press, 1999.

[1] «До смерті Кирила та Мефодія велика кількість західних слов'ян (Русів) вже знала про Христа та Святе Письмо. Багато з них були хрещеними. Але дуже мало східних слов'ян чуло про Христа доти, доки «християнський» імператор Візантії Василь II попросив князя Володимира допомогти йому у війні проти болгар.

Руси та візантійці, б'ючись разом, отримали перемогу. Вони святкували вікторію та були разом щасливі, аж доки імператор зрозумів, чого хотів за свою поміч Володимир: одруження із його сестрою Анною!

Василь та його сестра були шоковані. Володимир вже мав сім дружин. Анна була освіченою візантійською жінкою та християнкою. Обоє лякала можливість її життя в язичницькій Русі. Але Володимир не виношував наміру змінити свою думку. Коли Анна відмовилася приїхати до Києва, він зібрав військо та увійшов у Крим (Візантійську територію), захопивши місто Херсонес та взявши його жителів у заручники.

Тоді Василь запропонував: якщо князь Володимир та Руси перейдуть в християнство, то Анна приїде. Володимир радо погодився. Анна склала речі та через деякий час, все ще зі страхом, зійшла на берег Криму.

Володимир зібрав військо для величезного святкування та весілля. Грецький священник – як вони його називають у Візантії, папа – охрестив його зануренням у воду та об'єднав його в шлюб з Анною. Потім руси поспішили Дніпром назад у Київ. Скрізь Володимир кричав: «Ми тепер християни! Геть цих фальшивих богів!»

Хувер Пітер, Петров Сергій. Тасмниця русів. – Шінненсбург, штат Пенсильванія: Бенчмарк Пресс, 1999.

[2] <http://www.dosoca.org/article.php?id=54>

«After receiving the report of the envoys, Volodymyr went to war with the Byzantine Empire and laid siege to the Greek city of Khersonesees. He promised to accept Christianity if he was successful in this campaign and after the capture of the city, he did, in fact, embrace Orthodoxy and was given in marriage Anna, the sister of the Byzantine Emperors Basil and Constantine. Returning to his capital of Kyiv, Volodymyr ordered that all pagan idols be destroyed».

Excerpt taken from «These Truths We Hold – The Holy Orthodox Church: Her Life and Teachings». Compiled and Edited by A Monk of St. Tikhon's Monastery. Copyright 1986 by the St. Tikhon's Seminary Press, South Canaan, Pennsylvania 18459.

[2] «Після отримання новин від посланців Володимир пішов війною на Візантійську Імперію та взяв в облогу грецьке місто Херсонес. Він пообіцяв прийняти християнство, якщо цей похід буде успішним. Після захоплення міста він справді прийняв православ'я й отримав дозвіл на одруження із Анною, сестрою візантійських імператорів Василя та Костянтина. Повертаючись до столиці, до Києва, він наказав зруйнувати всі язичницькі ідоли».

Уривок взятий із видання «Цих істин ми дотримуємося – Свята Православна Церква: її існування та вчення». Укладено та видано Монахом Св. Тихонського монастиря. Авторське право 1986 р. належить Сент. Тихонс Семінарі Прес, Південний Ханаан, Пенсильванія 18459.

[3] <http://viktorian.fortunecity.com/wooton/34/halecki/4.htm>

«But notwithstanding occasional relations with Rome and the Western Empire which appear in Volodymyr's policy even after his turn toward Byzantium, that policy was now

dominated by the necessity of settling the various problems raised by his cooperation with Basil II, the powerful Greek emperor whose sister he received in marriage a year after being baptized in Kyiv. The agreement was completed in Kheronesees, an old Greek colony in the Crimea which Volodymyr besieged and conquered in 989. When the pressure which he thus exercised upon the emperor proved successful and the wedding with Princess Anna had taken place, Volodymyr returned the city to Basil II».

Oscar Halecki «History of East Central Europe: PART II – THE MEDIEVAL TRADITION», New York: The Ronald Press Company, 1952.

[3] «Але, незважаючи на непостійні стосунки із Римом та Західною Імперією, які були частиною політики Володимира навіть після його повернення до Візантії, у тій політиці тепер домінувала необхідність розв'язання різних проблем. Вони виникли з його співпраці із Василем II, великим грецьким імператором, з сестрою якого він одружився через рік після того, як був охрещений в Києві. Угода було укладено в Херсонесі, у старій грецькій колонії в Криму, яку Володимир взяв в облогу та завойовував 989 року. Коли його тиск на імператора приніс успіх і відбулося його весілля із Анною, Володимир повернув місто Василю II».

Халекі Оскар. Історія Центрально-Східної Європи: Частина II – середньовічна традиція. – Нью-Йорк: Роналд Прес Компані, 1952.

[4] <http://home.catholicweb.com/StMaryApopka/index.cfm/NewsItem?ID=116422&From=Home>

Сайт St. Mary, Protectress Ukrainian Catholic Church, Апопка (Orlando area), FL (Св. Марії, Української Католицької Церкви Захисниці, Апопка (територія Орlando), штат Флориди):

«Thus, Volodymyr had his answer. Rus' would become a Christian nation, and he set out to achieve this in true barbarian fashion. With his armies, he besieged and captured Kheronesees in the Crimea, the last city of his realm still under imperial control. He then threatened to march on Constantinople if the emperor would not give his sister, Anna, to him in marriage. Being beset with problems elsewhere, the emperor reluctantly consented to this. Volodymyr was baptized at Kheronesees (now Kheronese), and received Princess Anna in Christian marriage. Returning to Kyiv, he dismissed his five pagan wives and initiated his campaign of Christianization».

[4] «Таким чином Володимир отримав відповідь. Русь стане християнською нацією, і він досягне цього по-варварськи. З військом він узяв в облогу та захопив кримське місто Херсонес, єдине місто на цій території, що ще й досі було під владою імперії. Потім він погрожував піти на Константинополь, якщо його імператор не віддасть своєї сестри Анни Володимирі в жони. Маючи багато інших проблем, імператор неохоче погодився. Князь Володимир був охрещений в Херсонесі та уклав із Анною християнський шлюб. Повертаючись до Києва, він розлучився із п'ятьма своїми дружинами та зініціював християнізацію».

[5] <http://www.geocities.com/Athens/9529/ruschron.htm>

«The second item in the chronological entries that requires discussion is the depiction of Volodymyr's conversion to Christianity. Volodymyr needs to incur three different reasons to be baptized before he actually does it. First, there is the compelling argument of the envoy from Greece, the reason of the mind. Second, there is the battlefield promise in Khersonesees, the reason of the spirit. Third, there is the promise of marriage to Anna, the reason of the body. And indeed, directly after the baptism of Volodymyr, Nestor launches into the defense of the Holy Trinity. Volodymyr is, of course, important to the Christian themes as he subsequently directs the conversion of the entire country, and thus directly connects the state with its divine purpose as set out in St. Andrew's prophecy. There are however many subtle themes of secular, religious and indeed pagan values in the depiction of Volodymyr's conversion».

«It was necessary in the text to show Anna's reluctance to marry Volodymyr, in order to show that Anna too was a martyr, yet the Varangians were spiritual martyrs but Anna was a secular martyr for the Greeks. We also have symmetric pairings between Volodymyr's all-consuming lust for women and the all-consuming thirst for the Holy Trinity».

«EVALUATION OF THE PRIMARY CHRONICLE: AN ANALYSIS OF NATIONAL CHARACTER THEMES» by Hugh R. Whinfrey.

[5] «Другим пунктом в хронологічних статтях, що вимагає обговорення, є зображення переходу Володимира в християнство. Володимирі треба було зважити на три різні причини для охрещення, перш ніж це зробити. По-перше, є вагомий доказ посланця з Греції – причина розуму. По-друге, є обіцянка на полі бою в Херсонесі – причина духу. По-третє, є обіцянка одружитися з Анною – причина тіла. А насправді відразу після хрещення Володимира Нестор стає на захист Святої Трійці. Володимир, звичайно, є важливою особою для тем християнства, оскільки він пізніше провдить християнізацію всієї країни й таким чином прямо пов'язує державу із божественною метою, (як це було сказано у пророцтві Св. Андрія). Однак є багато делікатних тем про мирські, релігійні та насправді язичницькі цінності у зображенні хрещення Володимира».

«Обов'язковим в тексті було показати вагання Анни при одруженні з Володимиром для того, щоб зобразити Анну у вигляді мучениці. Хоча варяги були духовними мучениками, Анна в очах греків вважалася мирською (мученицею). Ми також маємо симетричне розміщення пар між всепоглинаючою пристрастю Володимира до жінок та всепоглинаючою жагою до Святої Трійці».

Вінфрі Х'ю, «Оцінка Раннього Літопису: аналіз тем про національних осіб»

[6] <http://www.catholicism.org/russia-conversion.html>

«In 988, he besieged and conquered the city of Khersonese on the Crimean peninsula, a territory belonging to the Eastern Empire. Thereupon he sent envoys to Emperor Basil II asking for Basil's sister, Anna, in marriage. If this request were not granted, the envoys said, Volodymyr would march on Constantinople. Basil answered that a Christian could not marry a pagan, but if Volodymyr were baptized the proposed alliance could take place. Volodymyr replied that he had been studying Christian teachings and was ready for baptism.

Some Russian historians speculate that Volodymyr was already determined to become a Christian, but hesitated on account of the «scandal» his conversion might provoke among some of his pagan subjects. It is supposed that if his conversion appeared to be for reasons of state, it would be more acceptable. In any event, Basil sent his sister to Khersonese, Volodymyr was baptized, and the couple wedded.

Legend has it that Volodymyr was struck by a mysterious blindness before Anna's arrival, and that his vision was restored by the water of his baptism. Whether or not this really happened, unauthenticated as it is by historical documents, the story does point up the truth that all men live in the darkness of original sin until the water of baptism makes shine on them the Light of the World.

What is for sure is that Volodymyr's conversion was real. Once baptized, he became a radically different man and ruler. He gave Khersonese back to the Byzantines, put aside his pagan wives and, upon returning to Kyiv with Anna, proceeded to tear down all the pagan statues and shrines he had erected. The statue of the chief god, Perun, he had dragged through the mud and thrown into the Dnieper».

The Conversion of Russia By Gary Potter

[6] «988 року він взяв в облогу та захопив місто Херсонес на Кримському півострові – територію, яка належала Східній Імперії. З приводу цього він відправив посланців до імператора Василя II, просячи руки сестри Василя Анни. Посланці сказали, що якщо імператор не задовольнить цю просьбу, то Володимир піде на Костантинополь. Василь відповів, що християнка не може одружитися з язичником, але якщо Володимир прийме хрещення, то він віддасть сестру за нього. Володимир відповів, що він вивчав християнські вчення і може бути охрещеним.

Деякі російські історики вважають, що Володимир вже мав намір стати християнином, але вагався через «скандал», що його може спровокувати цей перехід в іншу віру між деякими з його язичницьких підданих. Припускається, що такий перехід був би більш прийнятним, якби його причиною була держава. Так чи так, Василь відіслав сестру до Херсонеса, Володимир був охрещений і пара одружилися.

Згідно з легендою, перед приїздом Анни Володимира вдарила містична сліпота, і його зір було відновлено водою, в якій він охрещувався. Було таке чи ні (історичні документи не є повністю достовірні), історія таки надає гостроти тій правді, що всі люди живуть у темряві первинного гріха, доки вода хрещення кине на них Світло Світу.

В чому можна бути впевненим, так це в тому, що хрещення Володимира було реальним. Після хрещення він став радикально іншою людиною та правителем. Він повернув Херсон Візантії, розлучився із язичницькими дружинами й після повернення із Анною до Києва й далі скидав усі язичницькі статуї та храми, що їх сам колись побудував. Статую головного бога Перуна він вивалював у грязюці та викинув у Дніпро».

Поттер Г., «Хрещення Русі»

[7] <http://www.mainlesson.com/display.php?author=bergen&book=russia&story=Volodymyr>

«He might have been baptized by the bishop of Kyiv; or, if he had applied at Constantinople, the emperor would gladly have sent him a high prelate to perform the service. Instead of this, Volodymyr collected an army and marched against Khersonese,

— the last city in Russia held by the Byzantine. It was taken by means of treachery, and from this city Volodymyr sent to Constantinople to demand in marriage the sister of the two emperors Basil and Constantine. Although the emperors did not like the proposed connection, they consented because they feared an invasion, but made it a condition that Volodymyr should be baptized. The ceremony was performed at Kheronese; soon after the bride arrived and the marriage took place in the same city. When he returned to Kyiv, he carried with him the priests and sacred ornaments taken from the churches of Kheronese».

The story of Russia by Robert van Bergen, New York, American Book Company, 1905.

[7] «Він міг бути хрещений київським єпископом, або, якби звернувся в Константинополь, то імператор радо послав би йому для цього вищого прелата. Володимир зібрав армію та пішов на Херсонес – останнє місто в Русі, що було під владою Візантії. Його взяли зрадницьким шляхом, і з цього міста Володимир послав у Константинополь вимогу руки сестри імператорів Василя та Костянтина. Хоча імператорам не сподобались такі вимоги, вони погодились, адже дуже боялися вторгнення. Однак вони поставили перед Володимиром умову – він мусить прийняти хрещення. Церемонію провели в Херсонесі: згодом після того, як припливла наречена, в тому ж місті відбулось весілля. Повертаючись до Києва, Володимир віз із собою священників та священні орнаменти із херсонеських церков».

Берген Роберт ван. Історія Русі. – Нью-Йорк: Американ Бук Компані, 1905.

[8] <http://www.mainlesson.com/display.php?author=morris&book=russian&story=Volodymyr>

«Since the days of Olga Kyiv had possessed Christian churches and priests, and Volodymyr might easily have been baptized without leaving home. But this was far too simple a process for a prince of his dignity. He must be baptized by a bishop of the parent Church, and the missionaries who were to convert his people must come from the central home of the faith.

Should he ask the emperor for the rite of baptism? Not he; it would be too much like rendering homage to a prince no greater than himself. The haughty barbarian found himself in a quandary; but soon he discovered a promising way out of it. He would make war on Greece, conquer priests and churches, and by force of arms obtain instruction and baptism in the new faith. Surely never before or since was a war waged with the object of winning a new religion.

Gathering a large army, Volodymyr marched to the Crimea, where stood the rich and powerful Greek city of Kheronese. The ruins of this city may still be seen near the modern Sevastopol. To it he laid siege, warning the inhabitants that it would be wise in them to yield, for he was prepared to remain three years before their walls.

The Kheroneseites proved obstinate, and for six months he besieged them closely. But no progress was made, and it began to look as if Volodymyr would never become a Christian in his chosen mode. A traitor within the walls, however, solved the difficulty. He shot from the ramparts an arrow to which a letter was attached, in which the Russians were

told that the city obtained all its fresh water from a spring near their camp, to which ran underground pipes. Volodymyr cut the pipes, and the city, in peril of the horrors of thirst, was forced to yield.

Baptism was now to be had from the parent source, but Volodymyr was still not content. He demanded to be united by ties of blood to the emperors of the southern realm, asking for the hand of Anna, the emperor's sister, and threatening to take Constantinople if his proposal were rejected.

Never before had a convert come with such conditions. The princess Anna had no desire for marriage with this haughty barbarian, but reasons of state were stronger than questions of taste, and the emperors (there were two of them at that time) yielded. Volodymyr, having been baptized under the name of Basil, married the princess Anna, and the city he had taken as a token of his pious zeal was restored to his new kinsmen. All that he took back to Russia with him were a Christian wife, some bishops and priests, sacred vessels and books, images of saints, and a number of consecrated relics».

MORRIS, CHARLES, *Historical Tales. The Romance of Reality. Russian (Volume VIII). Philadelphia, Pa: J.B. Lippincott Company, 1908.*

[8] «З часів Ольги Київ мав християнські церкви та священників, тож Володимир легко міг бути охрещеним без потреби покидати батьківщину. Але для такого гордого князя це було надто просто. Його має охрестити єпископ покровительської церкви, і місіонери, які мали б його охрестити, мають прийти із головного дому віри.

Чи повинен він просити у імператора право на хрещення? Хто завгодно, але не Володимир: це було б як віддача пошани князеві, який не є кращим за нього самого. Примхливий варвар потрапив у складне становище, але вже скоро він знайшов з нього багатообіцяючий вихід. Він розпочне війну з Грецією, захопить священників та церкви й силою візьме вчення та хрещення в нову віру. Звичайно, ніколи до і після того метою війни не було прийняття нової релігії.

Збираючи велику армію, Володимир пішов у Крим, де стояло багате та могутнє грецьке місто Херсонес. Його руїни можна ще й досі побачити біля сучасного Севастополя. Володимир взяв місто в облогу, попередив жителів, що їм краще здатися, оскільки він мав намір залишитися біля мурів Херсонеса протягом трьох років.

Мешканці міста були невіддатливими, і він тісно тримав його в облозі протягом шести місяців. Але нічого не відбувалося й почало здаватися, що Володимир ніколи не стане християнином так, як він того хоче. Однак зрадник на території міста розв'язав проблему. Він випустив із валу стрілу з прикріпленим листом, де русам повідомлялося про те, що місто отримувало всю свіжу воду через підземні труби, проведені до джерела біля їхнього табору. Володимир перекрив труби і місто, жахаючись спраги, було змушене здатися.

Тепер Володимир міг отримати хрещення із покровительського джерела, але він однаково був незадоволений. Він почав вимагати кровного єднання з імператорами південних територій, просячи руки Анни, сестри імператора, та погрожував піти на Константинополь, якщо йому відмовлять.

Ніколи раніше перехід у нову релігію не відбувався за таких умов. Анна не мала бажання одружуватися із цим зарозумілим варваром, але інтереси держави були сильнішими за питання смаку, то ж імператори (тоді їх було двоє) здалися.

Володимир, охрестившись під іменем Василя, одружився з Анною, і місто, взяте як символ його релігійних поривань, було повернене новим родичам Володимира. Все, що він брав з собою на Русь, то були його християнська дружина, кілька єпископів та священників, священний посуд та книги, зображення святих і деякі священні моці».

Морріс Чарльз. Історичні розповіді: Руська (том 8). – Філадельфія, штат Пенсильванія: Джей Бі Ліннінкот Компані, 1908.

[9] http://www.catholicity.com/encyclopedia/v/Volodymyr_great,saint.html

«The next year (988) he besieged Khersonese in the Crimea, a city within the borders of the eastern Roman Empire, and finally took it by cutting off its water supply. He then sent envoys to Emperor Basil II at Constantinople to ask for his sister Anna in marriage, adding a threat to march on Constantinople in case of refusal. The emperor replied that a Christian might not marry a heathen, but if Volodymyr were a Christian prince he would sanction the alliance. To this Volodymyr replied that he had already examined the doctrines of the Christians, was inclined towards them, and was ready to be baptized. Basil II sent this sister with a retinue of officials and clergy to Khersonese, and there Volodymyr was baptized, in the same year, by the Metropolitan Michael and took also the baptismal name of Basil».

ANDREW J. SHIPMAN St. Volodymyr the Great. From the Catholic Encyclopedia

The Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company, 1910.

[9] «Наступного року він взяв в облогу кримський Херсонес, місто в межах східної Римської імперії, і врешті захопив його, відрізавши постачання води. Потім він відправив посланців у Константинополь до імператора Василя II, щоб попросити дозволу одружитися із його сестрою Анною, погрожуючи піти на Константинополь у разі відмови. Імператор відповів, що християнка не може одружитися з язичником, але він схвалив би шлюб, якби князь був християнином. На це Володимир відповів, що він вже вивчив християнські віровчення, був прихильним до них і готовий до хрещення. Василь II відслав Анну зі свитою посадових осіб та духовенства до Херсонеса, і там того ж року Володимир був охрещений митрополитом Михайлом та взяв християнське ім'я Василь».

Ендрю Шіпман «Св. Володимир Великий». Статтю взято з «Католицької Енциклопедії»

Католицька Енциклопедія. – Нью-Йорк: Роберт Еплтон Кампані, 1910.

[10] <http://www.uoregon.edu/~kimball/Xtxion.Olga.Anna.htm>

«They often describe the wedding of Anna and Volodymyr as if Anna were little more than moveable property, offered in a gentleman's agreement between the Byzantine emperors and the barbarian Prince Volodymyr. In some accounts Anna remains unnamed, as if to suggest that this was a simple two-way conversation between the emperors and Volodymyr. Evidence suggests that this was not the case at all.

In a bold military move, Kyivan Prince Volodymyr had just taken from Byzantium the Black Sea coastal city Khersonese. He opened negotiations with the Byzantine emperors with an eye to withdrawal from this strategic city if arrangements could be made which were favorable to him. A marriage alliance was part of the discussion, but Anna resisted the simple exchange... «I'm being sent as nothing other than a hostage», she is reported to have said.

Between the lines one might read that Volodymyr had surprised and shaken Anna's brothers. From Khersonese he was a real threat to Constantinople. Volodymyr sought by swift and unexpected military victory to pressure Constantinople into a hasty and one-sided alliance sealed by marriage. While Basil and Constantine were inclined to accept Volodymyr's terms, Anna balked.

She apparently took the position that, rather than wed a heathen prince simply to gain a moment's advantage, «it would be better to stay here and die». Anna apparently sought a third alternative, and in this she appears to have been guided by a strategic grasp of the situation which was superior to that of her brothers. For one thing, she insisted on Volodymyr's personal conversion to Christianity. She was also attracted to the possibility that her efforts might bring the whole heathen nation to repentance [pokaiane], i.e., that she might become the agent of Christianization in these northern regions beyond the coastal city Khersonese, a vast region even more vital to the strategic position of Byzantium. She was eventually convinced that she could avoid either of the two prospects presented by her brothers. She could do more than serve as hostage to the pagan prince or remain in Constantinople and die. Instead she left for Khersonese to meet her groom, with some prospect of a vast and visionary third alternative in mind.

There is more than a suggestion here that Volodymyr sought something like the opposite of Olga's objectives thirty years earlier. Olga embraced Byzantine Christianity but resisted a marriage alliance with Byzantium. Volodymyr sought a marriage alliance, but does not appear to have had a natural inclination toward Christianity. That was before Anna's intervention. Anna put her foot down. Gibbon has it just about right: «the conversion of Wolodomir was determined, or hastened, by his desire of a Roman bride».

We can add much to the old Gibbon's account, but we should probably heed Gibbon's Enlightenment skepticism about the causal power of divine agencies. In Khersonese – so say the chroniclers – Anna found Prince Volodymyr stricken blind. Anna warned him that his sight would not return if he did not immediately accept baptism. He consented, and, as the story goes, his sight returned immediately. He was convinced beyond any doubt of the wisdom of accepting Christianity. Anna persuaded or compelled Volodymyr to become Christian; then she accepted him as a husband. That was step one in her ambitious plan: personal conversion of the prince.

Step two was the conversion of all Rus', and that was a more complex and less documented episode. It did not happen immediately, though we sometimes conflate the personal conversion of Kyiv with the national conversion that followed. Volodymyr's personal conversion might have ended the religious story right there in Khersonese for the time being. But after returning to Kyiv, some time after the personal baptism and wedding, Volodymyr embarked on the Christianization of all Rus'. (Ibn al-Athir says that Anna refused the wedding alliance until and unless the Rus' king converted to Christianity. This story is suggested in the Russian chronicles and is corroborated in the sources cited in William E. Watson, «Arabic Perceptions of Russia's Christian Conversion», in *Millennium*: 33–40.) What was first a family drama became a national drama when

Volodymyr forced all of Rus' to undergo baptism. Anna was the sixth wife of Volodymyr. He had about a dozen children by the earlier marriages. One of Anna's first jobs back in Kyiv was to convert Volodymyr's children. And she continued the effort beyond the walls of the princely domicile, outward to all Russia. A contemporary of these events, Ditmar von Walbeck [Thietmar, Bishop of Merseburg], stated explicitly that Anna was responsible for the Christianization of Russia. Ditmar doesn't grant much to Volodymyr; he had views on the Rus Prince, labeling him nothing more than a «fornicator immensus».

Alan Kimball, «Introduction» [on the role of women (Olga and Anna) in the Christianisation of Rus], Crestwood NY, Saint Volodymyr's Press. Pages I–II, 1990.

[10] «Часто весілля Анни та Володимира описують так, наче вона була лише рухомою власністю, яку запропонували в джентельменській угоді між візантійськими імператорами та варварським князем Володимиром. В деяких джерелах ім'я Анни не згадують, начебто це було просто двостороннє спілкування між імператорами та Володимиром. Докази кажуть, що це було не так.

У хороброму воєнному просуванні князь Київської Русі Володимир відібрав у Візантії місто Херсонес, що на березі Чорного моря. Він розпочав переговори з візантійськими імператорами, обіцяючи покинути це стратегічне місто, якщо вони зроблять все так, як він того хоче. Шлюб був частиною обговорення, але Анна протистояла простому обміну... «Мене відсилають в ролі не більше ніж заручника», – кажуть, що це її слова.

Між рядками можна прочитати, що Володимир здивував та приголомшив імператорів. Із Херсонеса він був справжньою загрозою для Константинополя. Володимир досягнув швидкої та неочікуваної воєнної перемоги заради тиску на Константинополь, результатом якого став швидкий шлюб. В той же час Василь та Костянтин були схильні до того, щоби прийняти умови Володимира. Анна все вагалася.

У неї, очевидно, була така позиція, що «ліпше залишитись там і померти», аніж заради миттєвої вигоди одружитися з язичником. В Анни, очевидно, була альтернатива, і в цьому вона керувалася стратегічним контролем, що мав перевагу над планами її братів. По-перше, вона настояла на переході Володимира в християнство. Її також приваблювала можливість того, що її зусилля приведуть весь язичницький народ до покаяння, що вона може стати діячем християнізації в цих північних регіонах над набережним містом Херсонес – великій території, що була особливо важливою для стратегічної позиції Візантії. Врешті, вона була переконана в тому, що могла б уникнути будь-якої із цих перспектив, поданих її братами. Царівна могла б бути більше, ніж заручницею язичницького князя або залишитися в Константинополі і померти. Натомість вона поїхала в Херсонес, щоб зустрітися зі своїм нареченим, з перспективою широкої та уявної альтернативи на думці.

Припускається, що те, чого досягнув Володимир, було протилежним цілям Ольги тридцять років до того. Ольга прийняла візантійське християнство, але протистояла шлюбу із Візантією. Володимир уклав шлюб, але не справив враження людини, що має природню схильність до християнства. Так було до втручання Анни. Анна зайняла стійку позицію. Гіббон був правий, стверджуючи, що «перехід Володимира в іншу віру – визначене, або прикорене його бажанням мати римську наречену» (Гіббон Едвард. Запад і падіння Римської Імперії. – Нью-Йорк: Сучасна Бібліотека, б/р. – Том 3. – С. 341).

Можна багато чого додати до старої думки Гіббона, Але, можливо, ми повинні обережніше ставитися до його просвітницького скептицизму щодо причинної могутності божественних діянь. В Херсонесі, згідно з літописами, Анна зустрілася із засліпленим Володимиром. Анна попередила князя, що його зір не повернеться, якщо він негайно не прийме хрещення. Він погодився, і, як каже історія, його зір відразу відновився. Він був готовий поза всяким сумнівом прийняти християнство. Анна запевнила чи змусила Володимира прийняти християнство, потім вона прийняла його як чоловіка.

Другим кроком було хрещення всієї Русі, й це був складніший і менш підтверджений документами епізод в історії. Воно не відбулося одразу, хоча ми інколи плутаємо особисте хрещення Володимира із національним хрещенням, яке було після того. На той час хрещення Володимира могло б покласти край релігійній історії вже там, у Херсонесі. Але після повернення в Київ, через деякий час після хрещення та весілля, Володимир розпочав християнізацію всієї Русі. (Ібн аль-Атір каже, що Анна відмовила у шлюбі, допоки князь Русі не перейде в християнство. Про це йдеться в літописах Русі, це підтверджують джерела, процитовані в праці Вільяма Е. Ватсона «Арабське сприйняття переходу Русі в християнство» в Мілленніумі: 33–40.) Те, що спочатку було сімейною драмою, стало національною драмою, коли Володимир змусив усю Русь прийняти хрещення. Анна стала шостою дружиною Володимира. Одним з її основних завдань в Києві було охрестити дітей князя. І вона далі охрещувала за мурами князівського місця проживання – по всій Русі. Сучасник цих подій Дітмар фон Вальбек (Тітмар, Єпископ Мерсебурга) недвозначно стверджував, що Анна була відповідальна за християнізацію Русі. Дітмар не віддає належне заслугам Володимира, стосовно якого він має власні думки, які визначали князя не більше як «*fornicator immensus*».

Кімбал Алан. Передмова [про роль жінок (Ольги та Анни) в християнізації Русі]. – Крествуд, штат Нью-Йорк: Сейнт Владімірс Прес, 1990. – С. 1–11.

[11] http://www.standrewuoc.org/christianity_in_ukr_.htm

Сайт українського кафедрального собору Св. Андрія, Вашингтон, федеральний округ Колумбія

Уривок зі статті під назвою «Православне Християнство в Україні»:

«Volodymyr decided to take orthodoxy from the Greeks by power... His motives to capture Korsun were these: to force Byzantine Emperors Constantine and Basil to give their sister Anna in marriage and to get from them superior Church Hierarchy for the nation of Kyivan-Rus.

Having agreed with all of that, Byzantine Emperors gave their sister Anna in marriage, following Volodymyr's Baptism in Korsun... Several priests were taken there with him. They brought with them relics of Saints Clement and Thebes, icons, and books from Korsun».

[11] «Володимир вирішив силою взяти у Греції православ'я... При захопленні Херсонесу він керувався такими мотивами: змусити візантійських імператорів Василя та Костянтина віддати йому в жони сестру Анну та отримати від них вищу Церковну Ієрархію для народу Київської Русі.

Погодившись з цим, візантійські імператори після Володимирового хрещення в Херсонесі віддали свою сестру... Володимир забрав з собою (в Київ) кілька священників. Вони перевезли мощі Св. Климента та Тебеса, ікони та книжки з Херсонеса».

[12] <http://ocafs.oca.org/FeastSaintsLife.asp?FSID=103450>

Сайт Православної Церкви в Америці:

«After the Descent of the Holy Spirit upon the Apostles, St Andrew went to the Eastern lands preaching the Word of God. He went through Asia Minor, Thrace, Macedonia, he reached the River Danube, went along the coast of the Black Sea, through Crimea, the Black Sea region and along the River Dnypro he climbed to the place where the city of Kyiv now stands.

He stopped overnight on the hills of Kyiv. Rising in the morning, he said to those disciples that were with him: «See these hills? Upon these hills shall shine forth the beneficence of God, and there will be a great city here, and God shall raise up many churches». The apostle went up around the hills, blessed them and set up a cross. Having prayed, he went up even further along the Dniepr and reached a settlement of the Slavs, where Novgorod was built».

[12] «Після Сходження Святого Духа на Апостолів, Святий Андрій пішов на Східні землі, пророкуючи Слово Боже. Він пішов через Малу Азію, Фракію, Македонію, дійшов до річки Дунай, пішов вздовж берега Чорного моря, через Крим, район Чорного моря та вздовж Дніпра він зійшов на місце, де нині стоїть місто Київ.

Він зупинився на ніч на Київських пагорбах. Прокинувшись зранку, сказав учням, що були з ним: «Бачите ці пагорби? Ці пагорби будуть освітлені милістю Божою, і тут буде величне місто, і Бог побудує тут багато церков». Апостол піднявся на пагорби, освятив їх та поставив там хрест. Помолившись, він пішов далі вздовж Дніпра та наблизився до поселення слов'ян, де був побудований Новгород».

[13] <http://www.domestic-church.com/CONTENT.DCC/19981101/SAINTS/standrew.htm>,

Saint Andrew the Apostle by Catherine Fournier

© Copyright 1997-2005 Domestic Church Communications Ltd.

«Two countries have chosen St. Andrew as their patron – Russia and Scotland. His patronage of Russia is based on a tradition that in his missionary journeys he reached the city of Kyiv in what is now the Ukraine, possibly laying the groundwork for the conversion of Russia in the eleventh century which originated from Kyiv».

Фурнієр Кетрін, «Апостол Св Андрій»

© Авторське право 1997–2005 рр. Доместік Чарч Комюнікейшнс Лтд.

[13] «Дві країни обрали своїм покровителем Святого Андрія – Росія та Шотландія. Покровительство Росії базується на переказах про те, що в місіонерській мандрівці він дійшов до міста Києва, яке нині є столицею України, можливо, разом закладаючи фундамент для хрещення Русі в XI столітті, витоки якого ідуть із Києва».

[14] <http://orthodoxengland.org.uk/isles.htm>,

THE HOLY ISLES: FOUR NATIONAL SAINTS

Introduction: Christ of the Isles

«After Christ's Resurrection and Ascension, the Apostle Andrew preached in many places. Ancient traditions link him with Thrace, where he consecrated Stachys as the first Bishop of the then small town of Byzantium. Then he went on to preach the Gospel in the lands along the Danube and around the Black Sea in the south of what is now the Ukraine, sailing as far as the site of Kyiv and perhaps further still. In Kyiv he raised up a cross and prophesied a Christian future for those lands».

[14] ***СВЯТИ ОСТРОВИ: ЧОТИРИ НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТІ***

Вступ: Христос островів

«Після Воскресіння та Вознесіння Христа Апостол Андрій проповідував у багатьох місцях. Стародавні перекази пов'язують його із Фракією, де благословив Стахиса як першого єпископа тоді малого міста Візантія. Потім він пішов проповідувати Євангеліє вздовж Дунаю та навколо Чорного моря на півдні того, що нині є Україною, допливаючи аж до того місця, де стоїть Київ і, можливо, далі. У Києві він підняв хрест та пророкував цим землям християнське майбутнє».

[15] <http://www.orthodoxphotos.com/readings/LG/schism.shtml>,

«According to tradition, the holy Apostle Andrew the First-called preached the Gospel in Scythia, in the land which later became Russia. Having climbed the Kyivan Mountains, he placed a wooden cross there and prophesied that in this land the true faith of Christ would shine.

The holy Apostle Andrew missioned the future land of Russia from the south to the north, from the Kyivan Mountains to Novgorod, and was even on the island of Valaam. The latest historical evidence testifies to this. Local northern Russian tradition shows that the Apostle Andrew the First-called, enlightener of the Scythians and the Slavs, came from Kyiv to Novgorod. ...

In the ancient manuscript «Opoved» kept in the library of the Valaam monastery, mention of this is made: «St. Andrew of Jerusalem came to Goliad, Kosoch, Roden, Scythe, Scythia, and Slavonia via contiguous meadows (steppes), reached Smolensk and the home guard at Scothe of the Great Slaviansky. Leaving Ladoga, he went by boat over the stormy, turbulent lake to Valaam placing stone crosses and blessing everywhere with the sign of the Cross...»

[15] «Згідно з переказами, Святий Апостол Андрій Первозванний проповідував Євангеліє в Скіфії, на землі, де пізніше утворилася Русь. Піднявши на Київській

пагорби, він поставив там дерев'яний хрест та передбачив, що на цій землі світитиме справжня віра Христова.

Святий апостол вирушив майбутньою руською землею від київських пагорбів до Новгороду й навіть був на острові Валаам. Це засвідчують останні історичні докази. Переказ місцевих північних русів показує, що Апостол Андрій Первозванний, просвітитель Скіфів та Слов'ян, пішов із Києва до Новгороду...

Про це згадується у давньому манускрипті «Оповід», який зберігається в бібліотеці Валаамського монастиря: «Св. Андрій із Єрусалима відвідав Голіад, Козоч, Роден, Скитію, Скіфію та Славонію, проходячи через безмежні луговини (степи), дійшов до Смоленська та місцевої оборони біля Скоту Великого Слав'янську. Покидаючи Ладогу, він поплив човном через штормове, неспокійне озеро до Валааму, розміщаючи кам'яні хрести та освячуючи все знаком хреста...»

[16] http://findarticles.com/p/articles/mi_m1310/is_1988_June/ai_6552806,

A thousand-year heritage – Christianity in Russia

UNESCO Courier, June, 1988 by Metropolitan Juvenaly:

«The first seeds of the faith had, however, begun to sprout from the soil of what was to become the State of Rus' as early as the first century AD, the Age of the Apostles. According to one thesis, St. Andrew, the «first-called», carried out missionary activities in the region. This thesis is confirmed by a tradition related to this saint in the first-to third-century Christian communities of the northern Black Sea coast. Excavations of churches of this period at Chersonesus, Tanais and the ancient city of Aksaiskoe (or Kobyakovoe) have yielded moulds which were used for making communion wafers and which are patterned with the distinctive X-shaped cross of St. Andrew rather than the more familiar upright cross».

[16] *Митрополит Ювеналі «Тисячолітній спадок – Християнство в Росії»*

Кур'єр ЮНЕСКО. – 1988. – Червень:

«Однак перші зерна віри почали проростати із ґрунту того, що пізніше стало державою Русь, в першому столітті нашої ери, у столітті Апостолів. Згідно з однією тезою, Св. Андрій Первозванний на цій території проводив місіонерські діяння. Ця теза підтверджується переказами, пов'язаними з цим Святим в християнських общинах I–III століття, які проживали на північному березі Чорного моря. Розкопки церков цього періоду у Херсонесі, Танаїсі та в древньому місті Акзаїское (чи Кобяковое) виявили форми, які використовували для виготовлення облаток для причастя, і які є розмальовані чітко вирізненим Х-подібним хрестом Андрія Первозванного, а не більш відомим вертикальним хрестом».

[17] <http://www.holytrinity-la.org/eng/pages/general/hist3.html>

History of the Holy Orthodox Church

Part III – Orthodoxy in Europe and America:

«The Apostle Andrew, one of the original twelve disciples of Jesus, preached the gospel of Christianity in Greece and along the northern shores of the Black Sea. He continued

his missionary work northward and visited the area known as Skiphia (now Russia). He journeyed as far north as the city of Novgorod.

Arriving in the region where the city of Kyiv is now located, St. Andrew ascended the hills and planted a cross on the Mountainside. He then made an historic prophecy that from those hills would shine the light of divine grace, that many churches would be built, that a great city would arise and that Christianity would spread throughout the country.

The cross planted by Andrew was later preserved in a beautiful church built on the mountain in the area that bore his name. St. Andrew continued on through the Caucasus to the Southern shores of the Black Sea and then went on to Constantinople. There he ordained priests and deacons and to establish the church hierarchy in Russia».

[17] Історія Святої Православної Церкви

Частина III. Православ'я в Європі та Америці:

«Апостол Андрій, один із дванадцяти учнів Ісуса, проповідував християнське Євангеліє у Греції та вздовж північних берегів Чорного моря. Він продовжив місіонерську роботу, просуваючись на північ та відвідав територію, відому під назвою Скіфія (тепер Росія). Він настільки просунувся в північний бік, що підійшов до міста Новгород.

Прибувши в регіон, де зараз розміщене місто Київ, Св Андрій піднявся по горбах та поставив на пагорбі хрест. Тоді він сказав історичне пророцтво про те, що з тих пагорбів світитиме проміння божественної слави, що буде побудовано багато церков, що з'явиться величне місто, і християнство пошириться по всій країні.

Поставлений Андрієм хрест пізніше був занесений на збереження у гарну церкву, побудовану на горбі в місцевості, яка має його ім'я. Святий Андрій вирушив далі через Кавказ до південних берегів Чорного моря, а потім до Константинополя. Там він посвятив у духовний сан священників та дияконів, щоб встановити церковну ієрархію в Русі».

[18] <http://209.85.129.104/search?q=cache:fa2b6ECgydUJ:el.wikipedia.org/wiki/CE%A3%CF%85%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7:%CE%91%CF%80%CF%8C%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B9+andrew+first+called+Kyiv&hl=ru&ct=clnk&cd=148&gl=ua&client=firefox-a>

The Anchor Bible Dictionary (Freedman, David Noel, ed., [New York: Doubleday] 1997, 1992):

«Sometime in the 8th century, however, Andrew was pressed into service to legitimate Byzantine claims to apostolicity. For centuries, the church in Rome had claimed Peter as its founder. On the other hand, Byzantium, largely the product of Constantine's relocation of the imperial capital to the E, could claim no founding apostle. This was not so problematic when Rome and Byzantium were on good terms, but when the two great ecclesiastical centers parted ways; Byzantium was in desperate need of apostolic pedigree. Andrew was perfectly suited for the purpose. According to the gospel of John, he was the first of the apostles to come to Jesus, and later he brought his brother Peter, Rome's favorite, to the Lord. The Acts of Andrew and traditions derived from it had placed Andrew's ministry in the region of the Black Sea, and if one can trust the epitome of Gregory of Tours, the Acts in fact sent the apostle to Byzantium. Furthermore, from the time of Constantius II, Andrew's relics reposed in Constantinople's Church of the Holy Apostles.

Such long-standing associations between Andrew and the city generated a legend that when Andrew, the Protokletos (First-called), visited Byzantium he appointed as bishop Stachys, who inaugurated an unbroken line of bishops. In the 9th century, soon after the origin of this legend, several versions of his passion appeared along with three different Byzantine «Lives» of Andrew. A monk named Epiphanius, the author of one of these «Lives», claimed that virtually every tribe on the shores of the Black Sea appealed to Andrew as the founder of its church: the Scythians, the Sogdians, the Gorsini, the Iberi, the Sousi, the Phousti, the Alani. Andrew also allegedly visited Amisus, Trapezunta, Iberia, Phrygia, Ephesus, Bithynia, Laodicea, Mysia, Odysopolis, Chalcedon, Heraclea... His reputation in the East now was secure. He remains the patron of Russian Orthodoxy by dint of a legend that he preached as far north as Kyiv».

[18] *Словник Біблії – якора спасіння (Девід Ноель Фрідман, вид., [Нью-Йорк: Даблдей] 1997, 1992):*

«Однак, інколи аж у VIII столітті, Андрія змушували служити законним вимогам Візантії до апостольництва. Протягом століть церква в Римі вважала своїм засновником Петра. З іншого боку, Візантія, головно продукт переміщення Костянтином столиці імперії до Е, взагалі не могла стверджувати, хто був апостолом-засновником. Це було не настільки проблематично, коли відносини між Римом та Візантією були хорошими, але коли ці два церковні центри розпалися, Візантія відчайдушно потребувала апостольського походження. Для цього ідеально підходив Андрій. Як розповідається у Євангелії від Іоана, він був першим з апостолів, який прийшов до Ісуса, а пізніше привів до нього свого брата Петра, улюбленця Риму. Діяння Андрія та традиції, які пішли від них, розмістили пастирство Андрія в районі Чорного моря, і якщо вірити короткому викладу Грегорі Мандрівника, діяння дійсно відіслали апостола до Візантії. Мало того, з часів Костянтина II мощі Андрія спочивають в Константинопольській церкві Святих Апостолів.

Такі асоціації між Андрієм та містом створили легенду про те, що коли Андрій Протоклетос (Первозванний) відвідав Візантію, він призначив єпископом Сташиса, який увів в дію суцільну лінію єпископів. У IX столітті, невдовзі після виникнення цієї легенди, поруч із трьома різними візантійськими «Життями» Андрія з'явилося ще кілька версій його життєвого шляху. Монах на ім'я Епіфаніус, автор одного із трьох «Життів», стверджував, що практично кожне плем'я на берегах Чорного моря вважало Андрія засновником своєї церкви: скіфи, согдіанці, горсіні, ібері, соусі, фоусті, алані. Як стверджують, Андрій також відвідав Амісус, Трапезунт, Іберію, Фригію, Ефесус, Битінію, Лаодикію, Мисію, Одісopolіс, Налцедон, Гераклею... Тепер на Сході в нього була добра репутація. Він залишається покровителем руського православ'я завдяки легенді про те, що проповідував на півночі, де нині стоїть Київ».

[19] <http://www.catholicherald.com/saunders/97ws/ws970925.htm>,

The Eastern Cross: Symbolism and History

Straight Answers by Fr. William Saunders HERALD Columnist

«St. Andrew evangelized the area of Asia Minor. One story recounts that he journeyed up the Dnieper River, planted a cross on a hill, and prophesied that one day there would be a great city, a center of Christianity. This city would one day be Kyiv. Tradition also

records that St. Andrew was martyred on an X-shaped cross on November 30, A.D. 60 during the reign of Emperor Nero at Patrae in Achaia in Greece.

[19] *«Східний хрест: символізм та історія»*

Прямі відповіді від оглядача «Геральд» Вільяма Сандерса

«Святий Андрій євангелізував територію Малої Азії. Згідно з однією історією, він мандрував до річки Дніпра, поставив на пагорбі хреста та передбачив, що одного дня там буде велике місто, центр християнства. Цим містом стане Київ. Перекази також свідчать про те, що Св. Андрій пройшов через великі муки на хресті у формі ікса 30 листопада 60-го року нашої ери під час правління імператора Неро в Патрії (Ахайя, Греція)».

[20] http://209.85.129.104/search?q=cache:1VEG1JsqSqkJ:forerunner.com/forerunner/X0690_Providential_History.html+andrew+first+called+Kyiv&hl=ru&ct=clnk&cd=229&gl=ua&client=firefox-a

A Providential History of Russia By Jay Rogers 8/91:

«An early Christian legend says that it was the Apostle Andrew who first preached in the region of Scythia on a missionary journey. Stopping on his way back on a bend in the River Dnieper, he planted a flag on its shore prophesying that one day a great city would arise in this place. The city of Kyiv arose in this spot as early as the fifth century».

[20] ***Роджерс Джей, «Передбачена історія Русі»:***

«Ранньохристиянська легенда розповідає, що саме апостол Андрій був першим, хто проповідував на території Скіфії під час своєї місіонерської подорожі. Дорогою назад, зупинившись на закруті річки Дніпра, він встановив на його березі хрест, який пророкував, що одного дня на цьому місці постане величне місто. Вже у п'ятому столітті там з'явилося місто Київ».

[21] ***Andrew Wilson. The Ukrainians. Unexpected nation, Yale Nota Bene, Yale University Press, New Heaven and London, 2002.***

Вілсон Ендрю. Українці. Непередбачувана нація. – Нью-Хевен і Лондон: Єль Нота Бене, Єль Юніверсіті Прес, 2002.

«Припускається, що християнство постійно існувало в Україні з часів апостолів. За давньою легендою, перший контакт України з християнством прийшов із місією Святого Андрія Первозванного до Києва у 55 році нашої ери. Важливість Андрія, як можливого засновника церкви, в Константинополі призвела до спірних тверджень, що він також побував у Польщі та Грузії; Розповідь про пережиті роки (A Tale of Vuyone Years) повідує про те, що він відважився піти далі до майбутнього Новгорода, але українські вчені заперечують, що він відвідав ту землю, яка пізніше стала Росією. На жаль, засновані апостолом церкви були зруйновані внаслідок вторгнень варварів у третьому столітті, однак стверджують, що «голова Скіфської Єпархії» був присутній на Першій Всесвітній Раді в Нікеї 325 року н. е. (можливо, насправді, єпископ Кадмус з Босфорського королівства). Міф про місію Андрія до скіфів почав розвиватися в одинадцятому столітті і був поширений у Середньовіччі – Церковний Собор (Рада),

проведений у Києві 1621 року, проголосив його «Апостолом Русі». Церква Святого Андрія, побудована в Києві 1086 року, більше не стоїть, але екстраваганту в стилі бароко XVIII століття з його іменем можна побачити на горбі над Дніпром, де, вважається, Андрій поставив хрест, як показано на одному із головних малюнків у церкві – «Проповідь Апостола до Скіфів», створеному Платоном Бориспільцем. (1847 р.). Міф про те, що Андрій дав своє привілейоване благословіння українській землі, є центральним догматом сучасної української церкви – навіть Папа дав цьому прихильну згадку під час свого візиту 2001 року».

КИЇВСЬКИЙ ЗЯТЬ: «ВІРИВ У СЛАВУ, БАГАТСТВО ТА ВЛАДУ...»

Погляд збоку, сторонній погляд, завжди цікавий. Про київського зятя, майбутнього конунга Норвегії Гарольда збереглося чимало писемних згадок, причому не завжди компліментарних. Певно, був він саме таким – людиною свого часу, воїном і мандрівником, поетом і мисливцем за жіночими серцями та звичайнісінькими земними скарбами... Однак згадки про Ярослава Мудрого, певне, вимагають деякого «коригування», бо точка зору про «новгородського князя» інколи подається з російської дзвіниці. Тому доцільно надалі зіставляти дати, наприклад, з «Вікіпедією», вдавшись до цитування навіть більш просторого уривка:

[22] «Після смерті свого батька Володимира Святославовича в 1015 році Ярослав Мудрий у боротьбі за київський престол розбив війська Святополка біля Любеча і засів на київський княжий престол, але 1018 року під натиском польських військ короля Болеслава I, що їх взяв собі на допомогу Святополк, мусив покинути Київ. Після остаточної перемоги в битві над р. Альтою 1019 року Ярослав Мудрий став київським Великим князем.

Прагнучи об'єднати всі руські землі, Ярослав Володимирович змушений був вести боротьбу проти свого брата Мстислава Володимировича, князя тмутороканського і чернігівського. Після битви під Лиственем біля Чернігова 1024 року Ярослав мусив відступити Мстиславу Чернігівщину і всі землі на схід від Дніпра, крім Переяславщини. Згодом, після укладеного 1026 року в Городку під Києвом миру, почалося порозуміння і співпраця між братами. Ярослав Мудрий допомагав Мстиславу у боротьбі з касогами і ясами 1029 року, розширивши власні володіння до кавказьких гір; а Мстислав – у скріпленні й розширенні держави Ярослава Мудрого на захід від Дніпра. На півночі 1030 року Ярослав зайняв землі між Чудським озером і Балтикою й там заснував м. Юріїв, у 1030–1031 рр. війська Ярослава і Мстислава відвоювали Червенські міста, які 1018 року загарбав Болеслав I. Тоді ж Ярослав здобув від Польщі смугу землі між р. Сяном і Бугом; там збудовано м. Ярослав і Белз. Після смерті Мстислава 1036 року Ярослав об'єднав під своєю владою лівобережні землі, ставши єдиним володарем могутньої Київської держави. У 1038–1042 роках Ярослав вів успішні походи проти литовських племен – ятвягів, проти Мазовії, проти прибалтицько-фінських племен ямь і чудь».

[23] http://www.glasglow.com/e2/ha/Harald_III_of_Norway.html,

«Surnamed Haardraade (English: «Hardraada»), which might be translated «hard reign», he was the son of King Sigurd and of King Olaf the Saint. At the age of fifteen he was obliged to flee from Norway, having taken part in the Battle of Stiklestad [?] (1030), in which King Olaf met his death. He took refuge for a short time with Prince Yaroslav[?] of Novgorod (a Russian kingdom then, now a city, founded by Scandinavians), and thence went to Constantinople, where he took service under the Empress Zoe of Byzantium, whose Varangian guard he led to frequent victory in Italy, Sicily, and North Africa, also to Jerusalem.

In the year 1042 he left Constantinople, supposedly because he was refused the hand

of a princess, and on his way back to his own country he married Ellisif or Elizabeth, daughter of Yaroslav of Novgorod».

Based on an article from 1911 Encyclopedia Britanica

**Editors: Hugh Chisholm in London, Franclin Henry Hooper in New York City
Published: 1910–11.**

[23] «Названий Хардрадою (*по-англійськи* «Hardraada»), що можна перекласти як «жорстке правління», він був сином короля Зігурда та єдинокровним братом короля Олафа Святого. У 15 років, взявши участь в Стіккестадській битві (1030), під час якої помер король Олаф, він був змушений покинути Норвегію. Недовго переховувався у князя Ярослава із Новгороду (в той час королівство в Русі). Звідти пішов до Константинополя, де найнявся до візантійської імператриці Зо і керував її варязькою гвардією, щоб зробити частішими перемоги в Італії, Сицилії та Північній Африці, також пересуваючись до Єрусалиму.

1042 року він покинув Константинополь, ймовірно тому, що йому відмовили у просьбі руки принцеси, і дорогою до рідної країни він одружився із Елісіф або Елізабет, дочкою Ярослава Новгородського».

Уривок базується на статті із 11 видання енциклопедії «Британіка»

Видавці: Х'ю Чішольм в Лондоні та Франклін Генрі Хупер в Нью-Йорку. Рік видання: 1910–11.

[24] http://209.85.135.104/search?q=cache:Jojd-_z-oVwJ:www.ancientworlds.net/aw/Post/284194+harald+hardrada+yaroslav&hl=ru&ct=clnk&cd=31&gl=ua

На форумі цього сайту велася дискусія на наступну тему: «Гарольд Хардрада та візантійська імператриця Зо (та знімок мозаїки варязької гвардії)»

Цей текст було розмішено на сайті учасницею форуму Хіпатією Дідіус (Hypatia Didius) 11 березня 2004 р.:

In a book entitled «WHAT LIFE WAS LIKE WHEN LONGSHIPS SAILED: VIKINGS, A. D. 800–1100», edited by Denise Dersin, Alexandria, Virginia: Time-Life Books, 1998, I ran across some interesting information regarding the Viking warrior Harald Hardrada and the Byzantine empress Zoe on pages 80–86:

«...He charmed the Byzantine empress, Zoe, and those close to her said that she secretly longed to marry him, although she already had a husband and consort, the emperor Michael, and Harald was still pining for that «golden lady in Russia,» Elizabeth, who had not yet been granted to him. Zoe's fond regard for Harald ultimately turned sour, but he was without fault in the eyes of his imperial patrons...»

«...he rose to become head of the Varangian guard...»

«...Even his imperial patrons who did well by his skullduggery, came to resent and distrust him. After many rewarding campaigns, he returned to Constantinople and resigned his command...»

«...But Empress Zoe was unwilling to let Harald slip away. She accused him of withholding from the imperial couple their full share of the plunder and had him imprisoned. Perhaps she still longed for him and wanted to keep him close, but her passion

went unrequited. The only woman who ever came close to rivaling the distant Elizabeth in Harald's affections was Zoe's alluring niece, Maria, and the empress was not about to let Harald have her».

«No prison could hold Harald for long. With help from confederates, he escaped from the dungeon, roused his Varangians, and assailed the emperor and put out his eyes. Then to add insult to injury, he abducted Maria and carried her off in his longship. The great iron chains at the mouth of the Bosphorus blocked his exit, . . . but the ever-resourceful Harald moved his gear sternward to elevate the prow and slipped up and over the chains with a mighty assist from his oarsmen. Once safely free of Zoe's grasp, he put Maria ashore and bade her return to Constantinople and remind the empress how little power she had over him, «for with all her might she could not have prevented him from marrying the girl».

«In truth, Maria was dispensable. On his way back to Norway, Harald stopped off in Russia and renewed his suit for the hand of Elizabeth. Yaroslav could see by all the treasure Harald had accumulated that he was worthy of a princess, and he sanctioned the match. As one poet put it:

«The warlike king of Norway Won the match of his desire, He gained a king's daughter And a hoard of gold as well».

[24] «У книжці під назвою «Яким було життя, коли плавали довгі кораблі: вікінги, 800–1100 рр. н. е., виданій Деніс Дерсін, Олександрія, Вірджинія: Тайм-Лайф Букс, 1998 р., я наштовхнувся(лась) на цікаву інформацію про вікінгського вояку Гарольда Хардрода та візантійську імператрицю Зо (на с. 80–86):

«Він зачарував візантійську імператрицю Зо і ті, що були в її близькому оточенні, казали, що вона таємно дуже хотіла з ним одружитися, хоча вже мала чоловіка, імператора Міхаеля. Гарольд все ще сумував за тією «золотою леді із Русі», Елізабет, яка поки що йому не належала. Добре ставлення Зо до Гарольда зрештою погіршилось, але спочатку він був невинним в очах своїх імператорських покровителів...»

«...він досягнув того, що став керівником гвардії варягів...»

«...Навіть його імператорські покровителі, які не були проти Гарольдового шахрайства, почали обурюватись та не довіряти йому. Після багатьох прибуткових походів він повернувся до Константинополя, де здав своє командування...»

«Але імператриця Зо не хотіла дозволити Гарольду вислизнути. Вона звинуватила його в приховуванні від імператорського подружжя їхньої повної частки здобичі та посадила у в'язницю. Можливо, вона й досі дуже хотіла бути з ним та тримати його біля себе, але її пристрасть не знала взаємності. Єдиною жінкою, яка була близькою до того, щоб стати конкуренткою Елізабет у почуттях Гарольда, була зваблива племінниця Зо – Марія, однак Зо нізащо не дозволила б Гарольду бути з нею».

«В'язниця ненадовго змогла затримати Гарольда. З допомогою співучасників він втік із тюрми, підняв своїх варягів, напав на імператора та виколов йому очі. Потім, щоб підлити масла в вогонь, він викрав Марію та заніс її на свій корабель. Великі залізні ланцюги біля протоки Босфор перекирили йому вихід, але винахідливий Гарольд перетягнув своє спорядження до корми, щоб підняти ніс корабля та прослизнув між ланцюгів із величезною допомогою своїх гребців. Звільнившись від контролю Зо, він висадив Марію на берег та наказав їй повернутися до Константинополя і нагадати імператриці про те, як мало в неї над ним було влади: «Тому що, незважаючи на всю свою могутність, вона не змогла перешкодити йому одружитися із дівчиною».

«Насправді Марія для нього багато не значила. Повертаючись до Норвегії, Гарольд зупинився в Русі та нагадав про свої наміри стосовно Елізабет. Судячи по всьому скарбу, який назбирав Геральд, Ярослав побачив, що той таки вартий руки княжни, та благословив шлюб. Як про це колись написав один поет:

«Войовничий король Норвегії виграв те, про що мріяв, він отримав дочку короля, а також запас золота».

[25] <http://www.kh.semper.pl/summ02.html>

«In one of his works Tjodolf Arnorson, the skald of Magnus the Good, the King of Norway, and then of his successor, Harald Hardrada, mentioned that the second of his lords incurred a crushing defeat on a Slavonic people known as. By resorting to evidence found in the royal sagas and Heimskringla by Snorri Sturluson the author tries to demonstrate that after the defeat suffered by the armies of St. Olaf at Stiklastadir the young Harald escaped from Norway together with other participants of the battle, and in the summer of 1031 found himself in the entourage of Yaroslav, the ruler of Kyiv. Harald was one of the commanders of the great expedition which in the autumn of 1031 attacked Poland from the east. Apparently, the ethnonym «Lesar», used by Tjodolf, refers to the subjects of Mieszko II».

Banaszkiewicz, Jacek: Lestek (Lesir) i Lechici (Lesar) w średnio-wiecznej tradycji skandy-nawskiej, Kwartalnik Historyczny, t. 108 (2001) z. 2, s. 3–23.

[25] «У одній із своїх робіт Тьодольф Арнорсон, скалд Магнуса Доброго, короля Норвегії, а потім його наступника Герольда Хардреди, згадав про те, що другий із його повелителів накликав на слов'ян нищівний розгром, відомий під назвою Лесар. Посилаючись на докази, знайдені в королівських сагах та в «Хаймскрінглі» Снорі Старлусона, автор намагається показати, що після поразки, нанесеної арміям Св. Олафа та Стікластадіра, молодий Гарольд втік із Норвегії разом з іншими учасниками битви і влітку 1031 року потрапив у оточення київського князя Ярослава. Гарольд був одним із керівників великого походу, який восени 1031 року атакував Польщу зі сходу. Очевидно, етнонім «Лесар», використаний Тьодольфом, належить до підданців Межка II».

Банажкевич Яцек «Lestek» (Lesir) та «Lechici» (Lesar) в Середньовічній Скандинавській Традиції // Історичний кварталник. – № 108 (2001). – С. 3–23.

[26] [http://www2.siu.no/pub.nsf/0/3CF2A69C4528634CC125729D005578C7/\\$FILE/SIU_Cooperation_Russia_2002_2006.pdf](http://www2.siu.no/pub.nsf/0/3CF2A69C4528634CC125729D005578C7/$FILE/SIU_Cooperation_Russia_2002_2006.pdf).

Наступна інформація є уривком із статті, знайденої в матеріалі під назвою «Досліджуючи природу та суспільство. Співпраця між Норвегією та Росією у вищій освіті та дослідженнях в 2002–2006 рр». (Exploring Nature and Society. Cooperation in Higher Education and Research between Norway and Russia 2002–2006) (тут ідеться про передумови співпраці, а також подана сама програма співпраці Росії та Норвегії):

«When Harold Hardrada, the future king of Norway, left Kyiv and headed back to his homeland, he brought with him the russian princess Elisaveta and a cargo of gold and

other valuables. In about 1046 he returned to Norway after over 20 years of service to his father-in-law, Yaroslav the Wise and the ruling sovereigns of the Byzantine Empire. And if we believe the sagas, his ships were loaded with so much gold and other valuables that the water reached up to the gunwales».

«Everything Revolves around Knowledge» by Morten Strand

[26] «Коли Гарольд Хардрада, майбутній король Норвегії, покинув Київ та попрямував назад до своєї батьківщини, він привіз із собою княжну Русі Єлизавету та запас золота й інших цінностей. Приблизно 1046 року він повернувся в Норвегію після 20 років служіння своєму тестю Ярославу Мудрому та правителям Візантійської Імперії. І якщо вірити сагам, його кораблі були настільки навантажені золотом та іншими цінними речами, що вода сягала планширя».

Странд Мортен, «Все обертається навколо знань»

[27] <http://www.davidgibbins.com/hARALD%20pAGE.htm>

На сайті розміщено огляд Девідом Гіббінсом власної новели під назвою «Хрестоносець Золото: Герольд Хардрада та битва Стемфорд Брідж».

Поданий нижче текст – опис однієї з ілюстрацій до огляду (зображення Єлизавети Ярославни):

«(Text at the bottom) There are no known portraits of Harald Hardrada, but this one is thought to be his wife Elizabeth. It is in the Church of Santa Sophia in Kyiv, Ukraine, one of an extraordinary group of wall-paintings which I photographed in 2002. The portrait dates back to the 11th century, where three women are depicted and one of the three is probably Elizabeth the rest are her sisters, all the wives of kings. Elizabeth was a daughter of King Yaroslav of Novgorod-Kyiv, and of his wife Ingigerd, the daughter of King Olaf Sköttkonung of Sweden. She wears a gown and cloak of rich materials, but has the plain white headscarf of a Viking woman. According to King Harald's Saga, she accompanied her husband to England in 1066, so this may be the only portrait to survive of anyone from the great Viking 'raiding-army' that met its end that fateful day at Stamford Bridge».

David Gibbins «Crusader Gold», London: Headline, 2006.

[27] «(Внизу) Немає відомих портретів Гарольда Хардради, але вважається, що це його дружина Єлизабет. Це чудове поєднання настінних написів у соборі Св. Софії в Києві (Україна), які я фотографував у 2002 р. Портрет датується XI століттям, і на ньому зображення однієї із трьох жінок, якими, можливо, є Єлизабет та її сестри, всі вони були дружинами королів. Єлизабет була дочкою новгород-київського князя Ярослава та його дружини Інгігерди, дочки короля Олафа Скьотконнунга Швеції. Вона вбрана в плаття та мантию із дорогої тканини, однак на ній також звичайна біла шаль вікінзької жінки. Згідно із сагою про короля Гарольда, 1066 року вона супроводжувала свого чоловіка до Англії, тож це може бути єдиний портрет, що залишився від великої «нападаючої армії» вікінгів, яка зустріла власний кінець того зловісного дня у битві Стемфорд Брідж».

Гіббінс Девід. Хрестоносець Золото. – Лондон: Хедлайн, 2006.

[28] <http://www.answers.com/topic/harald-iii-of-norway>

Без автора:

«Son of King Sigurd and half brother to King Olaf II (the Saint), Harold was severely wounded at Stiklarladir fighting at the age of 15 against the largest army ever assembled in Norway. Leaving his dead half brother, he took refuge in a lonely farmhouse. His health recovered, he crossed into Sweden. From there he went to Novgorod, where he was well received by Prince Yaroslav and in 1032 assisted him in a Polish campaign.

Accompanied by a personal following of 500 warriors, Harold followed the traditional Varangian route to Constantinople. He arrived there in 1035 and until 1042 seems to have been the leader of the Varangian guard of the Empress Zoë. During that period he campaigned in the Greek islands, Asia Minor, the Caucasus, Palestine, Sicily, and Bulgaria. He was resourceful, cunning, resilient, and persevering, and if it suited his purpose, could be treacherous, vengeful, and cruel. As Gwyn Jones (1968) pointed out, he was «the epitome of the Viking who lived by rapine and war, believed in fame, riches and power, and employed fair means and foul». Through his sword and courage, he amassed a fortune; his standard, the famed «Land-waster, « became an object of dread to his foes and of pride and reverence to his followers.

Harold left Constantinople because of a dispute with Zoë over a woman and returned home by way of Novgorod, where he married Elizabeth, the daughter of Yaroslav».

[28] «Син короля Сігурда та кровний брат короля Олафа II (Святого), 15-річний Гарольд був тяжко поранений в битві Стікларсладір проти найбільшої армії, яка коли-небудь збиралась в Норвегії. Залишивши свого мертвого кровного брата, він заховався в покинутому фермерському будинку. Як тільки йому стало краще, він перейшов до Швеції. Звідти попрямував до Новгород, де його добре прийняв князь Ярослав, якому 1032 року він допомагав у поході на Польщу. Із власним супроводом, що налічував 500 воїнів, Гарольд вирушив традиційним варязьким шляхом до Константинополя. Він прибув туди 1035 року і, здається, до 1042 року був там керівником варязької гвардії імператриці Зо. Тоді він ходив походами на Грецькі острови, Малу Азію, Кавказ, Палестину, Сицилію та Болгарію. Гарольд був винахідливим, підступним, життєрадісним та наполегливим і, якщо було потрібно, міг бути зрадницьким, мстивим та жорстоким. Як вказав Гвін Джонс (1968), він був «епітомою вікінга, який жив грабежем та війною, вірив у славу, багатство та владу і застосовував чесні та нечесні способи». Він накопичував багатство власним мечем та сміливістю, його знамено, відомий «Руйнівник земель», стало об'єктом страху для ворогів та гордості й пошани для наступників.

Причиною того, що Гарольд покинув Константинополь, стала сварка із Зо через жінку. Він повертався додому повз Новгород, де одружився із Елізабет, дочкою Ярослава».

У СЛАБКОГО НЕ ШУКАТИМУТЬ ЗАХИСТУ

Винесемо за дужки дискусії істориків про династичні зв'язки Волинсько-Галицької держави й Візантії. Натомість спинимося на доконаному для всіх фахівців історичному фактові: два візантійські імператори, Андроник Комнин та Ісаак II Ангел, у різні часи знаходили порятунок і захист на Русі, у волинсько-галицьких керманичів. Зрозуміло, до слабкого не прийде по захист імператор величезної імперії. А що там діялося у часи Ісаака II Ангела, можна судити навіть з короткому «вікіпедійного» уривка...

[29] <http://www.xenophon-mil.org/rushistory/rulers/romanm.htm>

«Once he even had as his guest the Byzantine Emperor Alexius III Angelus, when the latter had been driven out of Constantinople by the 4th Crusade».

[29] «Одного разу в нього (*Романа Мстиславича*. – *ред.*) навіть був в гостях Імператор Візантії Алексіус III Ангелус, коли останнього вигнали з Константинополя під час 4-го Хрестового походу».

[30] <http://www.guide2womenleaders.com/womeninpower/Womeninpower1150.htm>
http://en.wikipedia.org/wiki/Alexios_III_Angelos

[EDIT] *Fourth Crusade*

«Soon Alexios was threatened by a new and yet more formidable danger. In 1202 the Western princes assembled at Venice launched the Fourth Crusade. Alexios Angelos, the son of the deposed Isaac II, had recently escaped from Constantinople and now appealed to the crusaders, promising to end the schism of East and West, to pay for their transport, and to provide military support to the crusaders if they helped him to depose his uncle and sit on his father's throne.

The crusaders, whose objective had been Egypt, were persuaded to set their course for Constantinople before which they appeared in June 1203, proclaiming Alexios as emperor and inviting the populace of the capital to depose his uncle. Alexios III took no efficient measures to resist, and his attempts to bribe the crusaders failed. His son-in-law, Theodore Laskaris, who was the only one to attempt anything significant, was defeated at Scutari, and the siege of Constantinople began.

On July 17/18 the crusaders, led by the aged Doge Enrico Dandolo, scaled the walls and took the city by storm. During the fighting and carnage that followed Alexios III hid in the palace, and finally, with one of his daughters, Eirene, and such treasures as he could collect, got into a boat and escaped to Develton in Thrace, leaving his wife and his other daughters behind. Isaac II, drawn from his prison and robed once more in the imperial purple, received his son in state».

[30] «Невдовзі Алексіусу почала загрожувати нова, більш масштабна загроза. 1202 року у Венеції Західні князі запустили Четвертий Хрестовий Похід. Алексіус Ангелос, син скинутого Ісаака II, нещодавно втік з Константинополя і тепер звертався

до учасників хрестового походу, обіцяючи їм покінчити з розколом Сходу та Заходу, заплатити за їхні транспортування та надати їм військову підтримку за умови, якщо ті допоможуть йому скинути з престолу дядька та посісти трон батька.

Хрестоносці, метою яких був Єгипет, були такі сповнені рішучості завернути й піти на Константинополь, перед яким вони постали у червні 1203 року, проголошуючи Алексіоса імператором та запрошуючи населення столиці скинути з престолу його дядька. Алексіос III не вжив ніяких дієвих заходів для того, щоб протистояти, і його спроби підкупити хрестоносців не мали успіху. Його зять Теодор Ласкаріс, який був єдиним, хто намагався зробити щось дієве, був розбитий біля Скутарі, і почалася облога Константинополя.

17–18 липня хрестоносці під проводом старого Доджа Енріко Дандоло зруйнували мури та взяли місто штурмом. Під час битви та різні, яка розпочалася після того, Алексіос III заховався у палаці і, зрештою, разом з однією зі своїх дочок, Айрен, та з усім скарбом, який встиг назбирати, сів у човен та втік до Девелтону у Фракії, покинувши дружину та інших дочок. Ісаак II, звільнений із в'язниці та знову вбраний в імператорський одяг, повернув собі сан».

КОРОНА, ЩО САМА НАПРОШУВАЛАСЯ

У жорсткому світі європейського середньовіччя треба було вміти поставити себе і свою державу так, як це вдавалося Данилові Галицькому. Рідкісний випадок, певне, в історії, коли володар сам відмовлявся від престижної корони, і вона гасала за ним неосяжними просторами, незалежно від того, чи зустрічався в Кракові з папськими послами, чи й взагалі зустрітись відмовився – тільки хіба на своїй землі. Аж ніяк не все вдавалося, як видно з наступних рядків, але такий баланс між агресивним Сходом і не менш агресивним та егоїстичним Заходом таки знаходив...

[31] http://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Danylovich

Уривок із електронної енциклопедії «Вікіпедія»:

«In 1252 he was married to Gertrude, Duchess of Austria as her third husband. He, in Western Europe, participated in her attempts to get the power in her, under rivalling claimants. However, already next year they ended up in divorce and Roman returned to Ruthenia where he was 1254–58 Prince of Navahradak»

[31] «1252 року він (Роман Данилович) став третім чоловіком австрійської герцогині Гертруди. У Західній Європі він брав участь у її спробах забрати владу від інших суперників-претендентів на трон. Однак вже наступного року вони розлучилися, і Роман повернувся в Рутенію, де з 1254 по 1258 рік був князем Новгородським».

[32] http://www.genealogie-mittelalter.de/premysliden_herzoege_von_boehmen_maehren/gertrud_von_oesterreich_1288_babenberger_staufer_premysliden/hoensch.html

«Denn die übergangene Herzogin Gertrud, die wieder in ihrer Burg zu Kahlenberg vor Wien residierte, verbündete sich jetzt, nachdem sie von der Kurie fallengelassen worden war, mit dem Ungarn-König, dessen Verwandten Roman von Halic sie im Sommer 1252 in dritter Ehe heiratete. Roman, der Schwager von Belas IV. Tochter Konstanze, schloß mit dem Ungarn-König eine Vereinbarung über militärische Hilfeleistung, wonach die österreichischen Eroberungen gegen nicht näher bekannte Zugeständnisse an Gertrud und ihren Gatten ausgeliefert werden sollten; daß Bela IV. in den Ansprüchen Gertruds nur einen willkommenen Vorwand sah, seine aktive Westpolitik fortzuführen, lag auf der Hand. Premysl Otakar muß trotz dieser bedrohlichen Angriffsaktionen aber in der Lage gewesen sein, in der ersten Jahreshälfte 1253 mit der Einnahme von Kahlenbergdorf seiner Konkurrentin Gertrud einen schweren Schlag beizubringen. Die geringen Chancen, seine Erwartungen auf Österreich durchsetzen zu können, hatten Roman von Halic schon im Sommer 1253 veranlaßt, seine Frau Gertrud und ein gemeinsames Kind zu verlassen und nach Ungarn zurückzukehren».

Hoensch, Jörg K «Premysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König». Graz: Verl. Styria, 1989.

[32] «Герцогиня ж Гертруда, яка знову перебувала в замку на горі Каленберг, біля Відня, після того як курія відмовила їй у підтримці, породичалась із угорським

королем, втретє одружившись влітку 1252 року із його родичем Романом Галицьким. Роман – свояк Констанції, дочки Бели IV, уклав із королем Угорщини договір про воєнну підтримку, згідно з яким австрійські завоювання повинні поширюватися на Гертруду та її чоловіка; ясно, що у вимогах Гертруди Бела IV вбачав лише бажаний привід продовжувати власну західну політику.

Проте Премисль Отакар, незважаючи на ці небезпечні посягання, зміг у першій половині 1253 року взяттям села Каленбергдорф завдати сильного удару конкурентці Гертруді. Незначні шанси на втілення в життя своїх очікувань від Австрії стали причиною того, що вже влітку 1253 року Роман Галицький покинув свою дружину Гертруду та їхню спільну дитину й повернувся в Угорщину».

Хьонш Йорг К. Премисль Отакар II фон Бьомен. Золотий король. – Грац: Стурія, 1989.

[33] http://www.genealogie-mittelalter.de/premysliden_herzoege_von_boehmen_machren/gertrud_von_oesterreich_1288_babenberger_staufer_premysliden/gertrud_von_oesterreich_markgraefin_von_baden+_1288.html

«Außer Kaiser FRIEDRICH II. (13.12.1250) und Gertruds zweitem Gatten, dem Markgrafen Hermann von Baden (4.10.1250), waren daran auch die WITTELSBACHER – Herzog Otto II. von Bayern – und der ungarische König Bela IV. beteiligt. Einer von dessen Verwandten, Fürst Roman von Galizien, hatte die BABENBERGERIN geheiratet, nachdem sie zum zweitenmal verwitwet war».

Kuthan, Jiri «Premysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert». Böhlau Verlag Weimar 1996.

[33] «Окрім Імператора Фрідріха II (13.12.1250) та другого чоловіка Гертруди макграфу Германа фон Бадена (4.10.1250), мали зв'язки з родом Бабенбергів також представники династії Віттельсбахер – герцог Отто II фон Баєрн та угорський король Бела IV. Один з його родичів, князь Роман Галицький, одружився із бабенбергеркою (Гертрудою), після того як та вдруге стала вдовою».

Кутан Їрі. Премисль Оттокар II. Король, розбудовник та меценат. Придворне мистецтво 13 століття. – Веймар: Бьольяу, 1996.

[34] http://www.mittelalter-genealogie.de/mittelalter/koenige/ungarn/bela_4_koenig_von_ungarn_1270.html

«In der Folgezeit verband sich Gertrud von Babenberg mit König Bela IV. von Ungarn, der auch seinerseits seine auf babenbergisches Gebiet noch nicht aufgegeben hatte. Zugleich heiratete sie 1252 den mit König Bela verwandten Fürsten Roman von Halicz. 1253 unternahm Bela, verbündet mit Herzog Otto von Bayern und Herzog Boleslaw von Krakau und mit Roman, einen Angriff auf Mähren und Österreich. Aber die Kämpfe endeten wenig erfolgreich und Roman konnte sich in Österreich nicht durchsetzen».

Lechner, Karl: Die Babenberger Böhlau Verlag Köln 1985 Seite 213, 291, 296, 300.

[34] «Пізніше Гертруда фон Бабенберг породичалася з угорським королем Белою IV, який, зі свого боку, ще не відмовився від власних вимог щодо бабенберзьких володінь. 1252 року вона одружилась із родичем короля Бели князем Романом Галицьким. 1253 року Бела разом із герцогом Отто фон Байєрн, краківським герцогом Болеславом та Романом, здійснив напад на Моравію та Австрію. Але бої були не надто успішними і Роман більше не міг залишатися в Австрії».

Лехнер Карл. Рід Бабенбергерів. – Кьольн: Бьоляу, 1985. – С. 213, 291, 296, 300.

[35] <http://www.umiz.at/geschichte/geschichte3.html>

Текст без автора:

«Der ungarische König Béla IV. hatte ebenfalls die Absicht, einen Teil des Erbes der Babenberger für sich zu gewinnen. Deshalb fiel er einerseits in Österreich und in Ottokars Markgrafschaft Mähren ein, andererseits bewog er die verwitwete Babenbergerin Gertrud, Roman, den Sohn seines Vasallen, des Hlitscher Herzogs Danilo, zu heiraten. Allein, dies führte Béla nicht an sein Ziel, daher griff er nicht nur Ottokars Land an, sondern bat auch den Papst um Hilfe».

[35] «Угорський король Бела IV мав також намір забрати собі частину спадку роду Бабенберґів. Тому, з одного боку, він увірвався в Австрію та в маркграфство Оттокара Моравію і, з іншого боку, схилив овдовілу Гертруду фон Бабенберг до одруження із Романом, сином свого васала галицького князя Данила. Однак це не наблизило Бєлу до бажаної мети, а тому він не лише нападав на землю Оттокара, а й просив також допомоги у Папи».

[36] http://homestayfinder.com/Dictionary.aspx?l=en&q=Daniel_of_Halych

«In 1205, after the death of his father, Roman Mstyslavich, the ruler of Halych-Volynia, the boyars of Galicia forced the four-year-old Danylo into exile with his mother Anna of Byzantium and brother Vasylo. After the boyars proclaimed one of their own as prince in 1213, the Poles and Hungarians invaded the principality, ostensibly to support the claims of young Danylo and Vasylo, and divided it between themselves. In 1219 he renounced his claims to Halych in favour of his father-in-law Mstislav the Bold.

In 1221 Danylo re-established his rule over Volhynia, where the boyars and populace had remained loyal to his dynasty. By 1238, he had defeated the Teutonic Knights, and regained most of Galicia, including the capital at Halych. While the Prussians were under pressure from the Teutonic Order, Daniel attempted to conquer the related Yatvingians.

The following year, Danylo acquired Kyiv, the traditional capital of the defunct state of Kyivan Rus'. Faced with the Mongol menace, he sent his commander Dmytro to defend the city. However, after a long siege its walls were breached and despite fierce fighting within the city, Kyiv fell on December 6 1240 and was largely destroyed. A year later, the Mongols passed through Galicia and Volhynia while campaigning against the Poles and Hungarians, destroying Halych. On 17 August 1245, Danylo defeated a combined force of the Prince of Chernihiv, disaffected boyars, and Hungarian and Polish (see also Order of Dobrin) elements at Yaroslav and finally took the remainder of Galicia, thus reconstituting his father's holdings. He made his brother Vasylo ruler of Volhynia and retained the Galician title for himself, though he continued to exercise real powers in both places».

[36] «У 1205 році, після смерті свого батька, Романа Мстиславовича, правителя Галицько-Волинського князівства, бояри Галичини вислали чотирирічного Данила у заслання разом з його матір'ю Анною Візантійською та його братом Васильком. Після того як у 1213 році бояри проголосили одного з бояр князем, поляки й угри окупували Галицьке князівство, нібито для підтримки прав на правління молодих князів Данила і Василька й поділили князівство між собою. В 1219 році Данило відмовився від своїх прав на правління на користь свого тестя Мстислава Хороброго.

1221 року Данило відновив свої права на княжіння над Волинню, де бояри і населення ставились лояльно до його династії. Уже в 1238 році він розгромив тевтонських рицарів і відновив свою владу у більшій частині Галичини, включаючи столицю Галич. Доки прусси були під владою Тевтонського Ордену, Данило зробив спробу захопити ятвягів, які примикали до Галичини.

Наступного року Данило заволодів Києвом – традиційною столицею вже не існуючої Київської Русі. Зіштовхнувшись з монгольською загрозою, він послав свого воєначальника Дмитра на захист міста. Однак після довгої облоги стіни міста були проломані і, незважаючи на відчайдушну боротьбу в середині міста, Київ здався 6 жовтня 1240 року і був зруйнований вщент. Через рік монголи спустошили набігом Галичину і Волинь, зруйнували Галич, маючи за мету дістатися Польщі й Угорщини.

17 серпня 1245 року розгромив об'єднані сили князя чернігівського, приборкав бояр, поляків та угрів у Ярославі (дивись також Договір в Добрині) і взяв владу над рештою Галичини, відновивши тим самим всі володіння свого батька. Він призначив свого брата Василька правителем Волині, залишивши за собою титул князя галицького, що давало йому можливість вважатися реальним правителем в обох князівствах».

[37] «Danylo's domestic policies focused on stability and economic growth. During his rule, German, Polish, and Ukrainian merchants and artisans were invited into Galicia, and numbers of Armenians and Jews established themselves in the towns and cities. Danylo founded the towns of Lviv (1256) and Kholm (naming the former for his son), and fortified many others. He appointed officials to protect the peasantry from aristocratic exploitation and formed peasant-based heavy infantry units».

[37] «Внутрішня політика Данила зосереджувалася на стабільності та економічному зростанні. Протягом його правління німецькі, польські, українські торговці та ремісники були запрошені в Галичину, і багато вірменів та євреїв оселилося у великих та маленьких містах. Данило заснував місто Львів (1256) та Холм (Львів назвав на честь сина) і укріпив багато інших. Він призначив людей, які мали б захищати селян від аристократичної експлуатації та сформованих великих піхотних об'єднань, що склалися із селян».

[38] «Yet Danylo's successes and his failed defense of Kyiv attracted the further attention of the Mongols. In 1246, he was summoned to the capital of the Golden Horde at Sarai on the Volga River and was forced to accept Mongol overlordship. According to the Ukrainian historian Orest Subtelny, Danylo was handed a cup of fermented mare's milk by the Mongol khan Batu and told to get used to it, as «you are one of ours now».

[38] «Однак успіхи Данила і його невдала оборона Києва постійно привертала увагу монголів. У 1246 році його викликали в столицю Золотої Орди Сарай на Волзі і він змушений був визнати свою підлеглість монголам. За свідченням українського історика Ореста Субтельного, монгольським ханом Батием, Данилові була піднесена чаша з кумисом, який сказав йому звикати до цього напою, позаяк «ти тепер один із нас».

[39] «While formally accepting the Mongols as overlords, and supplying them with soldiers as required, Danylo built a foreign policy around opposition to the Golden Horde. He established cordial relations with the rulers of Poland and Hungary, and requested aid from Pope Innocent IV in the form of a crusade. In return for papal assistance, Danylo offered to place his lands under the ecclesiastical authority of Rome, a pledge never realized. Wooed by the prospect of extending his authority, the pope encouraged Danylo's resistance to the Mongols and his Western orientation, and in 1253, had a papal representative crown Danylo at Dorohochyn on the Bug River. The following year, Danylo repelled Mongol assaults on Poniuzia and Volhynia and dispatched an expedition with the aim of taking Kyiv. Despite initial successes, in 1259, a Mongol force under Burundai entered Galicia and Volhynia and offered an ultimatum: Danylo was to destroy his fortifications or Burundai would assault the towns. Danylo complied and pulled down the city walls».

[39] «Формально сприймаючи монголів як повелителів та, як було домовлено, постачаючи їх солдатами, Данило побудував зовнішню політику на опозиції Золотій Орді. Він налагодив теплі відносини з правителями Польщі та Угорщини, він просив про допомогу в формі хрестового походу у Папи Невинного IV. У відповідь на допомогу Папи він запропонував дати власні землі під церковне володіння Риму, хоча це так і не стало реальністю. Добиваючись можливостей розширення влади, папа заохотив протистояння Данила монголам та його західну орієнтацію, і вже 1253 року представник папи коронував Данила в Дорогочині на річці Буг. Наступного року Данило відбив напади монголів на території Пониззя та Волині й пішов у похід з метою взяти Київ. Незважаючи на початковий успіх, 1259 року монгольські війська Бурундая увійшли в Галичину та Волинь і запропонували ультиматум: Данило був змушений знищити власні укріплення, інакше Бурундай напав би на міста. Данило погодився та зруйнував мури міста».

[40] «In the last years of his reign, Danylo engaged in dynastic politics, marrying a son and a daughter to the offspring of Mindaugas of Lithuania and acquiring territorial concessions in Poland from the latter. He also arranged for the marriage of his son Roman to Gertrude, the Babenberg heiress, but was unsuccessful in his bid to have him placed on the ducal throne of Austria. By his death in 1264, Danylo had reconstructed and expanded the territories held by his father, held off the expansionist threats of Poland and Hungary, minimized Mongol influence on Western Ukraine, and raised the economic and social standards of his domains».

[40] «В останні роки свого правління Данило взявся за власну династичну політику, одруживши сина та дочку із нащадками Міндаугаса Литовського та маючи за те від останнього територіальні уступки в Польщі. Він також організував весілля

свого сина Романа із Гертрудою, Брагденберзькою спадкоємицею... До своєї смерті 1264 року Данило перебудував та розширив території, здобуті його батьком, запобіг загрозам експансії Польщі та Угорщини, мінімізував вплив монголів на Західну Україну, підняв економічні та соціальні стандарти своїх володінь».

НАШИХ ПРАДІДІВ ВЕЛИКИХ...

На превеликий сум, урядування королів України Юрія I та Юрія II зовсім мало досліджене і в нас, і за рубезем. З цитованого нижче уривка Пола Магочі може впливати думка, що то при них почала занепадати Волинсько-Галицька держава. Насправді, попри необхідність боронитися від численних зовнішніх загроз, ці королі вмילו дбали про добробут люду. Інакше звідки в літописах з'явилися б записи «за його влади тішилася українська земля миром і славилася багатством». Обом королям вдавалося відновлювати митрополію, а Юрій II ще й з успіхом запроваджував європейське самоуправління – магдебурзьке право. На жаль, обставини інколи дужчі за людські зусилля, нехай то і зусилля королівські. (Делікатно кажучи, з некоректного твердження про заселення західноукраїнських земель русичами лише в другій половині XIII століття можна хіба всміхнутися...).

Болить інше: а як же ми ставимося до пам'яті цих славних предків? Препогані ми правнуки... На час здачі цієї книги в друк не пошановано пам'яті короля Данила бодай меморіальною дошкою в Холмі, де похований Данило Галицький. Ще гірша справа з могилами королів Юрія I та Юрія II. Журналіст і письменник О. Сінкевич провів газетярське розслідування й опублікував гіркий матеріал «Українські королі творять дива через... 700 років після смерті». Чудодійні діла тут справді давно відбуваються, сюди приходять прочани. А ймовірні могили українських королів знаходяться поміж картопляної гички і по них гребуться кури. На розі Старої і Нової Островецької у Володимирі, просто на городі, стоїть тріснутий від часу і підпертий хрест, на якому ледве видніється надпис польською мовою. І нецікаво владі провести археологічне та історичне дослідження, залучити до цього фахівців та пошанувати пам'ять українських королів у державі на ймення Україна.

[41] <http://www.brozbar18.webpark.pl/slownik/teks/galicja.html>

<http://www.rycerstwopodkarpacia.republika.pl/pulnarowicz/rozd3.htm>

<http://209.85.129.104/search?q=cache:wwFmcnsk7wMJ:www.geocities.com/staszekkos/h1.htm+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=15&gl=ua>

<http://209.85.129.104/search?q=cache:QFrlCRetC0J:www.kki.pl/pioinf/przemysl/dzieje/rus/rus2.html+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=16&gl=ua>

<http://209.85.129.104/search?q=cache:VIhi8HGQKVgJ:www.mors.opus.chelm.pl/wolauhruska/historicalong.htm+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=18&gl=ua>

<http://209.85.129.104/search?q=cache:Nay5EGQHMXwJ:www.lwow.com.pl/grodzisk.html+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=19&gl=ua>

http://209.85.129.104/search?q=cache:cHq1IIIFdVYJ:www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/panstwo/VIII.php+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=33&gl=ua

<http://209.85.129.104/search?q=cache:GuYfnxYboh8J:www.strachocina.przemysl.opoka.org.pl/parafia-kostarowce.html+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=48&gl=ua>

<http://209.85.129.104/search?q=cache:5mRqp1Xve6kJ:www.strachocina.przemysl.opoka.org.pl/historia/dzieje.html+Boles%C5%82aw+Trojdenowicz&hl=uk&ct=clnk&cd=57&gl=ua>

<http://www.strachocina.przemysl.opoka.org.pl/historia/dzieje.html>

Władysław Henryk Piotrowski

Piotrowscy ze Strachociny w Ziemi Sanockiej

«Час панування князів руских то okres nieustannych walk wewnętrznych i zewnętrznych, które pustoszyły kraj i dziesiątkowały ludność. W roku 1323 na tron halicki wstąpił Bolesław, syn Trojdena, księcia mazowieckiego (przyjął on imię Jerzy, Jurij). Był on szwagrem Kazimierza Wielkiego (żoną jego była Eufemia, córka wielkiego księcia litewskiego Giedymina, jej siostra, Aldona, była królową Polski, żoną Kazimierza Wielkiego). Bolesław Jerzy zmarł bezpotomnie, otruty przez bojarów, w 1340 r., zapisując w testamentie swoje księstwo, za zgodą miejscowych bojarów, Kazimierzowi, królowi Polski. Kazimierz, realizując testament, zajął tereny Rusi Halickiej, mimo sprzeciwu Węgier i Litwy, w tym w pierwszej kolejności najdalej na zachód wysuniętą Ziemię Sanocką.

W. Marczak przytacza w swojej książce opinie historyków ukraińskich (Żubrackiego i Ładyżyńskiego), według których ostatni książę halicki Jerzy Trojdenowicz, w obawie o swoje życie (okazało się że słusznie) usunął się ze stołecznego Lwowa i pod koniec życia osiadł w Sanoku. Nadał on prawa miejskie miastu Sanok (w 1339r.) oraz założył kilka wsi, m.in. w dolinie Różowego. Były to Jurowce, które swoją nazwę wzięły od imienia księcia (książę miał tutaj swój dwór myśliwski do którego zjeżdżał na polowania), Czerteż, który swoją nazwę wziął od ruskiego słowa «czerteżnyki» tj. rzemieślnicy (tutaj książę osadził rzemieślników obsługujących dwór książęcy) oraz Kostarowce, które swoją nazwę wzięły od określenia «kostyhrowci» – gracze w kości, komicy, artyści. Trudno powiedzieć na ile są to hipotezy wiarygodne. Opracowania historyków (m.in. A. Fastnachta) określają datę założenia Czerteża na rok 1339, podobnie jak Trepczy (jeszcze za czasów książąt ruskich), pierwsza wzmianka o Kostarowcach pochodzi dopiero z 1390 r., a o Jurowcach z 1420 r.»

[41] *Владислав Генріх Пйотровскі*

Пйотровскі із Страхоціни в Землі Саноцькій

«Час панування руських князів – це період безперервних внутрішніх і зовнішніх воєн, які спустошували країну і винищували населення. 1323 року галицький трон посів Болеслав, син Тройдена, мазовецького князя (прийняв ім'я Єжи, Юрій). Був він свояком Великого Казимира (дружиною його була Евфемія, дочка великого князя литовського Гедиміна, її сестра, Алдона, була королевою Польщі, дружиною Казимира Великого). Юрій Болеслав помер бездітним, отруєний боярами 1340 року, передаючи в заповіті та за згодою місцевих бояр князівство польському королю Казимиру. Казимир, виконуючи заповіт, зайняв землі Галицької Русі всупереч запереченням Угорщини і Литви, простягнувши межі далі на Захід, на землю Саноцьку.

В. Марчак викладає у своїй книжці думки українських істориків (Жубрацького і Ладжинського), згідно з якими останній галицький князь Єжи (Юрій) Тройденевич,

побоюючись за своє життя (виявилось, що слушно) покинув столичний Львів і під кінець життя осів у Санюку. Надав він міські права місту Санок (1339 р.), а також заклав кілька сіл, зокрема в долині Рожевого. Були це Юровці, які свою назву взяли від імені князя (князь мав тут мисливську садибу, куди приїздив на полювання), Чертеж, що походив від російського слова «чертежники», тобто ремісники (тут князь поселив ремісників, які обслуговували княжу садибу), а також Костаровце, які свою назву перейняли від визначення «костихровці» – гравці в кості, коміки, митці. Важко сказати наскільки достовірними є ці гіпотези. Праці істориків (зокрема А. Фастнахта) визначають дату закладення Чертежа 1339 роком, подібно як Трепчи (ще за часів руських князів), перша згадка про Костаровчі датується 1390 роком, а про Юровці – з 1420 року. У деяких працях ці дати подаються як дати заснування села.

[42] http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/panstwo/VIII.php

Feliks Koneczny – «Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej»:

«Po wielkich najazdach tatarskich, za czasów cesarstwa łacińskiego, kiedy nawet niekiedy nie było patriarchy i nikt nie troszczył się o losy cerkiewne Rusi, wtedy reorganizatorem metropolii «Kijowa i wszytkiej Rusi» stał się Cyryl, b., kanclerz Daniela halickiego. Pochodził on z bojarów ziemskich z ziemi «Lachów», a zatem był Lachem prawosławnym. Kiedy zaś potem ziemia ta wraca na stałe do Piastów, pierwszy z nich, Bolesław Trojdenowicz przechodzi na prawosławie, przyjmując imię Jerzego; drugi z kolei Kazimierz Wielki organizuje hierarchie prawosławną, czyniąc to nawet wbrew papieżowi».

[42] ***Конечни Фелікс, «Держава і право в латинській цивілізації»***

«Після великого татарського нашествия, за часів латинського імператорства, коли навіть іноді не було патріарха й ніхто не піклувався про долю церковної Русі, реорганізатором митрополії Київської і всієї Русі став Кирило, канцлер Данила Галицького. Походив він із земських бояр із землі «Ляхів», а отже, був православним ляхом. Коли ж потім цю землю повернули Пястам, перший з них, Болеслав Тройденович перейшов у православ'я, взявши ім'я Юрій; Казимир Великий, у свою чергу, організував православну ієрархію, роблячи це навіть всупереч папі».

[43] <http://www.lwow.com.pl/grodzisk.html>

Copyright © 2001 Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo – Wschodnich. Oddział w Krakowie. Wszystkie prawa zastrzeżone.

Stanisław Grodziski, «Z lwem w herbie»:

«Kiedy w 1335 roku wygasła halicko-włodzimierska linia Rurykowiczów, tron halicki objął książę Bolesław Trojdenowicz. Był to Piast po mieczu, z linii wywodzącej się od Konrada Mazowieckiego, Rurykowicz po kądzieli. Przeszedł wprawdzie na prawosławie, ale czuł się Polakiem i politykę prowadził wcale rozsądną – starał się chronić Ruś zarówno przed Tatarami, jak i przed Węgrami. Nie doczekawszy się potomstwa, pragnął przekazać tron halicki Kazimierzowi Wielkiemu; nim do tego doszło, Bolesław został otruty przez miejscowych bojarów, sprzyjających Tatarom».

[43] Copyright © 2001 Товариство Любителів Львова та Південно-Східних земель. Відділ в Кракові. Всі права захищені.

Гродзкі Станіслав, «З левом на гербі»:

«Коли 1335 року скінчилася галицько-володимирська лінія Рюриковичів, галицький трон посів князь Болеслав Тройденевич. Був це Пяст по мечу, з лінії, що починається із Конрада Мазовецького, Рюрикович по іншій лінії. Прийняв православ'я, але вважав себе поляком і політику вів цілком розсудливу – намагався захищати Русь однаковою мірою як від татар, так і від Угорщини. Не дочекавшись потомства, хотів передати галицький трон Великому Казимиру Великому; перш ніж до того дійшло, Болеслава отруїли місцеві бояри, які сприяли татарам».

[44] <http://www.mors.opus.chelm.pl/wolauhruska/historialong.htm>

«W XIII wieku i później nieco, książęta ruscy władający księstwem halicko-włodzimierskim, w skład którego wchodziły ziemie nadbużańskie, toczyli częste boje z władcami polskimi, co jednak nie przeszkadzało im wchodzić we wzajemne związki małżeńskie. W rezultacie tych powiązań rodzinnych, powstawały też i różnorodne skojarzenia polityczne. Gdy zmarła w roku 1323 męska linia Romanowiczów hlaicko-włodzimierskich, tron książęcy objął po nich w drodze dziedziczenia Bolesław syn księcia mazowieckiego Trojdena i księżniczki ruskiej Marii, córki Jerzego I halickiego. Stosownie do żądań bojarów halickich, Bolesław Trojdenowicz przyjął wiarę prawosławną, obrał sobie ruskie imię Juryj II (Jerzy) i poślubił Eufemię, córkę wielkiego księcia litewskiego Gedymina. Za namową swego powinowatego, króla polskiego Kazimierza Wielkiego, zawarł z nim ugodę o sukcesji, mocą której w wypadku bezpotomnego zgonu któregoś z dwu umawiających się monarchów, pozostały przy życiu miał otrzymać w spadku jego posiadłość. Po upływie 17 lat panowania, Jerzy II został otruty przez bojarów halickich (1240), którzy niezadowoleni byli z prowadzonej przez księcia prokatolickiej i propolskiej polityki. Kazimierz Wielki powołując się na postanowienia ugody, wystąpił z roszczeniami o spadek po nim, spotkał się jednak ze stanowczym sprzeciwem ze strony możnowładców ruskich. Nadto z pretensjami do tronu halickiego wystąpił książę litewski oraz chan tatarski, jako zwierzchnik ziem ruskich. W rezultacie doszło do długotrwałych wzajemnych walk, w których król polski odnosił chwilowe sukcesy, ale też i częste porażki. Kazimierz Wielki nieustępliwie przez lat dwadzieścia dochodził swych praw sukcesorskich. W tym czasie pięciokrotnie wyprawiał się zbrojnie na Ruś, w latach: 1340, 1344, 1349, 1351, aż dopiero skutkiem ostatniej wyprawy w 1366 roku wspierany przez wojska węgierskie, przejął ostatecznie swą sukcesję włączając do Polski księstwo halicko-włodzimierskie wraz z dzielnicą chełmsko-bełzką».

[44] «У XIII столітті й пізніше руські князі, що володіли Галицько-Волинським князівством, до складу якого входили землі над Бугом, вели часті бої з польськими правителями, що, проте, не заважало їм вступати в родинні зв'язки. У результаті цього виникали також різні політичні об'єднання. Коли 1323 року вимерла чоловіча лінія Романовичів галицько-волинських, княжий трон успадкував Болеслав, син мазовецького князя Тройдена і руської княжни Марії, дочки Юрія I Галицького. На вимогу галицьких бояр Болеслав Тройденевич прийняв православну віру, обрав собі ім'я Юрій II (Єжи) і повінчався із Евфемією, дочкою Великого князя литовського

Гедиміна. Підбурений своїм далеким родичем польським королем Казимиром Великим, уклав з ним угоду про успадкування, згідно з яким у випадку бездітної смерті одного з цих двох монархів той, що залишиться живим, отримає всі його володіння. Після 17 років правління Юрій II був отруєний галицькими боярами (1240), які були незадоволені його прокатолицькою та пропольською політикою. Казимир Великий, спираючись на укладену угоду, висунув претензії щодо передачі йому трону, однак наштовхнувся на рішучий спротив з боку руських магнатів. Окрім цього з претензіями на галицький трон виступив литовський князь, а також татарський хан, як начальник руських земель. В результаті, дійшло до тривалих взаємних сварок, у яких польський король мав тимчасові успіхи, але також і часті поразки. Казимир Великий непоступливо протягом 20 років набирав своїх прав спадкоємця. Водночас п'ять разів відправлялися війська на Русь, в роках: 1340, 1344, 1349, 1351, допоки внаслідок останнього походу 1366 року за підтримки угорських військ остаточно отримав свій спадок, приєднавши до Польщі Галицько-волинське князівство разом з холмсько-белзькою територією».

[45] <http://www.kki.pl/pioint/przemysl/dzieje/rus/rus2.html>

STRONA GŁÓWNA

Problem Rusi we wczesnym okresie dziejów Polski

W innym zaś miejscu ten sam autor (Feliks Konieczny) podkreśla dobitnie:

«Tzw. Ruś Czerwona jest ziemią osadniczą dla Rusinów, którzy osiedlać się w niej poczęli dopiero w drugiej połowie XIII wieku (po pierwszym najeździe mongolskim); dla Polaków jest zaś krajem rodzinnym. Świadczy kronika Nestora. A zatem województwo lwowskie jest ziemią «staropiastowską». Ziemia ta była na przemian pod Piastami i Rurykowiczami. Nieprawdą jest, żeby na stałe wróciła była pod Piastów ostatecznie w r. 1340. Poprzednik Kazimierza Wielkiego na grodach Halicza i Lwowa, od 1324 r., Bolesław Trojdenowicz był także Piastem (z książąt mazowieckich, na Sochaczewie).»

ГОЛОВНА СТОРІНКА

Проблема Русі в ранньому періоді історії Польщі

[45] В іншому ж місці той самий автор (Фелікс Конечни) підкреслює наступне:

«Т. зв. Русь Червона є поселенською землею для Русинів, які почали осідати на ній лише в другій половині XIII століття (після першого монгольського нашествия); для поляків же ця земля є рідним краєм. Свідчать записи Нестора. А отже львівське воєводство є землею «старопіастівською». Земля ця була поперемінно під Пястами і Рюриковичами. Неправда, що вона була остаточно передана князівству 1340 року. Попередник Казимира Великого в містах Галич і Львів, з 1324 року Боєслав Тройденовіч, був також Пястом (з мазовецьких князів, на Сохачеві).»

[46] ЮРІЙ II, ЮРІЙ I

Розпад Галицько-Волинського королівства

Але в момент свого, здавалося б, апогею, Галицько-Волинське королівство увійшло в період занепаду, який призвів до повного його розпаду. Останні з Романовичів – Юрій I (правив з 1301 по 1315 рр.) та Лев II (правив з 1315 по 1323 рр.)

– вели антимонгольську політику, яка спровокувала збільшення числа нападів військ хана. Врешті, не маючи наступника чоловічого роду, романо-католицький князь (Болеслав, із жіночої лінії Романовичів) посів трон. Роблячи спроби заспокоїти своїх підданих, він перейшов у християнство та взяв ім'я Юрій II (правив з 1323 по 1340 рр.). Він також намагався відновити міць королівства, запрошуючи до себе іноземних радників, особливо з Німецького Тевтонського Ордену біля Балтійського моря, та вводячи німецьку модель управління в містах. Ця модель була втілена в так званому Магдебурзькому праві, згідно з яким містам дозволялося мати власне законодавство та самоуправління, що захищало їх від втручання князя чи бояр. Встановлення Магдебурзького Права у двох галицьких містах (Санок у 1339 році; Львів у 1356 році) протягом XIV століття мало позитивний вплив на їхню економіку. Однак, за галицькою традицією, досі впливові бояри, які мали землю, обурювалися щодо зовнішньої політики Юрія II та його залежності від іноземних радників. Мало того, вони почали підозрювати його в симпатії до римо-католицизму. 1340 року кілька бояр сформуливали конспірацію та отруїли свого правителя».

Магочі Пол Роберт. Історія України. – Торонто: Юніверсіті Прес, 1996.

«...НЕ РАЗ НАМАГАЛИСЯ ВІДНЯТИ ВІД НАС...»

Важче влучніше й точніше сказати про драматизм становлення першопочатків українського книгодрукування, аніж сказав про це Іван Огієнко...

[47] <http://www.ifla.org/IV/ifla69/papers/193g-Migon.pdf>.

«Noch in der Inkunabelzeit setzte in Krakau der kyrillische Buchdruck ein. Der aus Franken in Deutschland stammende Buchdrucker Schweipolt Fiol hat um 1490 (vermutlich 1490 bis 1492) vier liturgische Bücher in (alt)kirchenslawischer Sprache (paleoslovenice) gedruckt. Die Geburt des (ost)slawischen Druckwesens geschah in der Hauptstadt Polens! Der Vorrang Krakaus vor den politischen und geistigen Zentren der orthodoxen Kirche und des Ostslawentums ist nur auf Grund der für eine solche Tätigkeit günstigen Bedingungen in Polen zu verstehen. Diese bahnbrechende Leistung wurde in Krakau, an einem, was die Verkaufsmöglichkeiten dieser Bücher betrifft, sehr weit entfernten Ort realisiert.

Die Vermutung liegt nahe, dass die Urheber dieses Unternehmens unter den litauisch-ruthenischen Magnaten zu suchen sind, und Fiol, zusammen mit seinem Gönner Jan Turzo, sich davon einen gehörigen Absatz erhoffte. Der russische Forscher E.L. Nemirovskij ist dagegen der Meinung, die Anregung sei aus dem Moskauer Staat gekommen. Die Frage ist also nicht zu Ende diskutiert.

Durch den Druck der orthodoxen Bücher im katholischen Krakau kam aber Fiol in den Verdacht der Häresie. Jan Turzos Bitte an den Gnesner Erzbischof um die Erlaubnis zum Druck und Verkauf der «ruthenischen Bücher» (libri Ruthenici – wie steht in den Quellen), wurde am 12. Januar 1492 abschlägige beschieden. Es ist der erste Fall kirchlicher Zensur gedruckter Bücher in Polen».

World Library and Information Congress: 69th IFLA General Conference and Council

1-9 August 2003, Berlin

Code Number:

193-G

Meeting:

153. Rare Books and Manuscripts

Simultaneous Interpretation:

Der frühe Buchdruck in Polen (XV. –XVII. Jh.) als Spiegel ethnischer, konfessioneller und kultureller Verhältnisse

Krzysztof Migoń

Wrocław (Polen)

[47] «Ще в часи перших друкованих видань започаткувалося в Кракові кириличне книгодрукування. Книгодрукар Швайпольт Фіоль, який походить із німецьких франків, близько 1490 року (імовірно, з 1490 по 1492 рік) надрукував чотири літургійні книги (старо)церковнослов'янською мовою (палеословеніс). Народження (східно)слов'янського друкування відбулось у столиці Польщі! Перевага Кракова над

політичними та церковними центрами православної церкви та східного слова'ства базується лише на тому, що в Польщі для такої діяльності були сприятливі умови. Ці новаторські досягнення були реалізовані в Кракові, що стосовно можливостей продажу такої книжки є дуже віддаленим місцем.

Можна припустити, що ініціаторів цієї справи треба шукати серед литовсько-рутенських магнатів, і Фіоль, разом зі своїм меценатом Яном Турзо, сподівався на належний продаж. Російський дослідник Е. Л. Неміровський суперечить тій думці, що поштовх пішов з Московської держави. Таким чином це питання не до кінця обговорене.

Через друкування православних книжок в католицькому Кракові Фіоля заіпозорили в ересі. Ян Турзо попросив гнєснерського архієпископа дозволу друкувати та продавати «рутенські книги» (*libri Ruthenici* – як написано в першоджерелі), проте 12 січня 1492 року була дана негативна відповідь. Це перший випадок цензурування друкованих книг у Польщі».

Світовий конгрес з питань бібліотеки та інформації:

***69-та Загальна Конференція Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій
1–9 серпня 2003 р, Берлін***

Кодовий номер: 193-G

Зустріч: 153. Рідкісні книги та рукописи

Синхронний переклад:

***Раннє книгодрукування в Польщі (XV–XVII ст.) як дзеркало етнічних,
конфесійних та культурних відносин.***

Кишитоф Мізон

Вроцлав (Польща)

[48] <http://bbf.enssib.fr/sdx/BBF/pdf/bbf-1961-2/bbf-1961-02-0061-001.pdf>.

BULLETIN DE DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

2e PARTIE

ANALYSES

D'OUVRAGES

ET D'ARTICLES

FRANÇAIS

ET ÉTRANGERS

PRÉPARÉES PAR

LA DIRECTION DES BIBLIOTHÈQUES DE FRANCE

I. LES DOCUMENTS

PRODUCTION ET REPRODUCTION

«Alors que l'on connaît bien l'évolution des caractères d'imprimerie d'Europe occidentale, celle des caractères slaves n'est pas encore éclaircie depuis Schweipolt Fiol, le premier imprimeur des peuples slaves de Cracovie, jusqu'à Ivan Fedorov. Quatre livres ont été édités par Fiol avec les caractères exécutés par Rodolphe Borsdorf de Brunswick. Le procédé de composition et la formation des mots avec les lettres sont assez primitifs.

Macaire, le premier imprimeur des Balkans, installé dans le Monténégro puis en Roumanie, est par contre un artisan qui comprend et « sent » son livre. L'Oktoikh1 de

1494, comparé au même livre édité trois' ans plus tôt par Fiol, frappe par sa nouveauté typographique et artistique».

[48] *Бюлетень бібліографічної інформації*

2-га частина

Аналіз французьких та закордонних праць і статей, підготовлених дирекцією бібліотек Франції

I. Документи

Продукція та репродукція

«Отож, під час еволюції шрифтів для книгодрукування в Західній Європі слов'янські шрифти ще не з'являлися до часів Швайпольта Фіоля, першого друкаря слов'янського народу в Кракові, та Івана Федорова. Фіолем було видано чотири книги зі шрифтами, зробленими Рудольфом Борсдорфом із Брюнсвіка. Процедура складання та формування слів із букв була дуже примітивною.

Макаір, перший балканський друкар, який перебував спочатку в Чорногорії, а потім в Румунії, був, однак, ремісником, склав та «відіслав» свою книгу. «Октоїх» 1494 р., порівняно із такою ж книгою, виданою три роки до того Швайпольтом Фіолем, вражає своєю друкарською та артистичною новизною».

[49] «Dans le milieu de l'Eglise Orientale du XV et XVI siècles les livres étaient illustrés aussi des gravures d'origine extérieure. Les premiers livres liturgiques parurent à la fin du XV siècle et la publication la plus ancienne connue est l'Oktoich publié à Cracovie en 1494 dans l'imprimerie de Schweipolt Fiol, dans la rédaction et basée sur des textes manuscrits provenant de la Russie muscovite».

Waldemar Deluga «Sources latines de la gravure orthodoxe du XVI et XVII siècles»

Published by Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, which is part of the Open Society Institute-Budapest.

[49] «У часи Східної церкви XV та XVI століть книжки також ілюстрували гравюри зовнішнього походження. Перші літургійні книги виникли наприкінці XV століття і найпершим відомим виданням є «Октоїх», надрукований 1491 року в Кракові під керівництвом Швайпольта Фіоля та базується на текстах рукописів Московської Русі».

Вальдемар Делуга «Латинські джерела православної гравюри XVI та XVII ст.»

Опубліковано Проектом підтримки досліджень Фондації сприяння Товариству, яке є частиною відкритого товариства Будапешт-інституту.

[50] *Радіо «Свобода», 28.11. 2003. Обговорення історії книгодрукування.*

Василий Калугин, філолог, історик: «Московская Русь познакомилась с церковно-славянской печатной книгой задолго до эпохи Ивана Грозного, поскольку первые православные богослужебные книги стали выходить еще в конце XV века в Кракове. Эти книги выпускал немецкий книгоиздатель видимо, по заказу одного из западнорусских епископов. Он выпустил «Октоих» – богослужебную книгу, певческую книгу, «Триодь», также богослужебную книгу, и «Часослов».

Надо назвать такого выдающегося деятеля культуры первой половины 16 века, гуманиста в настоящем смысле этого слова, доктора медицины, закончившего Падуанский университет – белоруса Франциска Скорину. Франциск Скорина в 1517–1519 годах издал в Праге целый ряд ветхозаветных книг. Причем, интересно, что язык этих книг он пытался приблизить к собственной речи, в нем видны многие особенности старобелорусского языка. А в дальнейшем Франциск Скорина открыл свою книгоиздательскую деятельность в Вильно, и там в 20-е годы выпустил несколько книг. Приблизительно та же тенденция просматривается в это время в России. Архиепископ Геннадий Новгородский в конце XV века делает попытку завести типографию в Новгороде. Из Любека в Новгород прибыл знаменитый немецкий книгоиздатель, типограф, любекский первопечатник Бартоломей Готан. Свидетельства о судьбе Бартоломея Готана на Руси противоречивы. Он какое-то время входил в кружок архиепископа Геннадия Новгородского и, по свидетельству поздней немецкой хроники, Бартоломея Готана сначала приняли в Новгороде с распростертыми объятиями, а потом, якобы, утопили. Это очень позднее свидетельство и, видимо, оно все-таки недостоверно. Но то, что Готан сотрудничал с Геннадием Новгородским и то, что мысль о создании типографии зародилась в Московской Руси в конце XV века – это очевидно».

[51] *Точка зору білорусів:*

«Что касается языка, то Московией он заимствован от русинов = жителей ВКЛ, читай: предков белорусов и украинцев. И книгопечатание заимствовано отсюда же. Первый московский книгопечатник – Иван Федорович (именно так он себя называл, сморите тут: «Шранява») был из древнего шляхетского рода герба Шранява, прославленного когда-то под Грюнвальдом. Скорее всего, этот польский герб достался этому роду после Городельской унии 1413 г., когда шляхта Польского королевства и ВКЛ менялась гербами. Литеры, которыми Иван Федорович печатал свои книги, были привезены им из Вильно. Разумеется, книги он печатал на своем языке – «русском». Родом Иван Федорович был из Петковичей, что на границе современной Минской и Брестской области»

Ігор Литвин. «Участствовали ли литовцы в Грюндвальдской битве, или Почему Витовт писал «по-русски»?»

[52] *М. Грушевський:*

«Мабуть, празьке підприємство Скорини мало за собою якусь більшу і сильнішу групу чи організацію, – можливо, ту саму, яка висунула попереднє видавництво Фіюля. Може бути, що під час студій у Кракові Скорина мав нагоду зв'язатися з ініціаторами Фіолевого підприємства, з тими людьми, які фактично вели цю справу. Були це, мабуть, скоріше українці, ніж білоруси, бо із Західною Україною Краків був тісніш зв'язаний ніж з Білоруссю, та й приписки й пояснення Фіолевих видань скоріше вказують на українські руки [...] На певні зв'язки Скорининою видавництва з Фіолевим вказують і різні технічні подробиці (в друкарських письмі і подібному), і текстуальні запозичення, і весь празький епізод діяльності...»

[53] *Іван Огієнко. Історія українського друкарства:*

«Першими книжками, які видрукував Фіоль, були Октоїх та Часословець, обидві 1491 р.; котра вийшла раніше, тобто котру з них вважати первенцем українського

друку – не відомо, але традиція вважає Октоїха 1491 р. за найпершу слов'янську книжку, друковану кирилицею. Крім цього, надрукував Фіоль ще дві книжки – Тріодь пісну та Тріодь цвітну, але вже без зазначення місця та часу друку. Збереглася звістка, що Фіоль видрукував ще й п'яту книжку – Псалтир, але самої книжки до нашого часу не дійшло.

Для кого друкував Фіоль свої книжки? Тому, що книжки ці – то найперші друковані книжки серед цілого слов'янського світу, честь їх належності нам, українцям, різні вчені не раз намагалися відняти від нас. Але рішає тут мова цих друків: там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковнослов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови».

ГОРДА КНЯЗІВНА РОЗАНДА

Годі малювати шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул в рожевих тонах. Тиміш, попри молодість, жорсткий і талановитий полководець, був гарячим на вдачу, неймовірно ревнував Розанду до турецького візира, міг часом і відлущувати дружину. Любила чи ні Розанда Тимоша – ніхто, звісно, не знає. Але в неї ніхто не має права відібрати істинно князівської гордості, мужності й гідності. Коли помер від смертельної рани Тиміш, вона не покидає вже мертвого чоловіка, вертається у жалобному поході в чужу для неї країну. То ж і під занесеною шаблею польського жовніра, запеклого на той час молдавського ворога, Розанда, ймовірно, не зреклася власного достоїнства.

Водночас можна звернути увагу на політичне хитросплетиво навколо лише одного заміжжя (інколи думається, що тільки сучасна політика така плутана-переплутана). І вже зовсім неможливо обійти звинувачення українців в антисемітизмі й спекуляції на цьому – від часів походів Хмельницького і мало не до наших днів. Аргументована таки відповідь Мирона Куропаса – 0,03 % населення не можуть представляти 99,97 відсотка українського народу.

[54] http://www.search.com/reference/Vasile_Lupu

«Vasile built a strong alliance with Bohdan Khmelnytsky, marrying his daughter Ruxandra to Tymofiy (Tymish) – the hetman's son, who went on to fight alongside Vasile Lupu at Finta».

References: Gheorghe I. Brătianu, Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române, Bucharest, 1995.

[54] «Василь побудував міцний союз із Богданом Хмельницьким, одруживши свою дочку Роксандру із Тимофієм (Тимошем) – сином гетьмана, який разом із Василем Лупулом брав участь у битві біля Фінти»

Посилання: Brătianu Georg I. Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române. – Бухарест, 1995.

[55] <http://resea-ihc.univ-lyon3.fr/publicat/bulletin/2003/lung.pdf>.

Ecaterina LUNG. L'État, l'Église et le contrôle du mariage dans les principautés roumaines (XVIe-XVIIe siècles). Université de Bucarest

Лунг Катерина, «Держава, церква та контроль одруження в румунських князівствах (XVI-XVII ст.)». Університет м. Бухареста

«Les sultans étaient eux aussi préoccupés par les alliances matrimoniales des princes roumains et de leurs enfants, car ils avaient conscience des dangers représentés par l'affermissement de leur pouvoir. Les plus suspects étaient les mariages avec les représentants de l'aristocratie étrangère, et spécialement polonaise, dans le contexte d'affrontement ouvert entre l'Empire ottoman et la Pologne. Les chroniques évoquent les soucis de la cour de Constantinople à l'occasion des mariages des filles du prince de Moldavie, Vasile Lupu»

[55] «Султани також були зацікавленні в укладанні шлюбів між своїми дітьми та румунськими князями, тому що їм було відомо про небезпеку посилення їхньої влади. Більш підозрливими були одруження із представниками іноземної аристократії, а надто польської, в контексті відкритого зближення між Османською імперією та Польшею. Хроніки розповідають про хвилювання константинопольського двору з приводу одруження дочок молдавського князя Василя Лупула»

[56] Maria fut mariée à Janusz Radziwill, un des plus importants nobles polonais, de confession réformée. Ruxandra devint contre sa volonté et d'une certaine façon même contre la volonté de son père, l'épouse de Timushh Chmelnicki le fils du chef ukrainien révolté contre la Pologne, mais qui était redouté aussi par les Turcs. Pensé d'abord comme un moyen de consolider la position de Vasile Lupu, refusé puis et accepté seulement sous menace des armées ukrainiennes, ce mariage contribua probablement à fragiliser la situation du prince moldave vis-à-vis de Turcs.

[56] «Марія одружилася з Янушем Радзивілом, представником дуже знаної польської знаті, змінила віросповідання. Роксандра одружилася проти своєї волі, так само як і проти волі батька, із Тимошем Хмельницьким, сином українського гетьмана, який повставав проти Польщі і якому також чинили опір турки. Спочатку задумане як спосіб зміцнити позицію Василя Лупула, потім відкинута і прийнята лише під загрозою українського війська, це одруження, можливо, сприяло послабленню протистояння між князем Молдови і турками».

Посилання: Miron Costin, Opere, éd. P.P. Panaitescu, Bucuresti, 1958, p. 121.

Костін Мірон. Опер. – Бухарест: видавець П.П. Панайтеску, 1958. – С. 121.

[57] http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_romania/rom1_00141.html

This is a translation from: Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Romania, Volume 1, pages 141-176, published by Yad Vashem, Jerusalem, 1969

Це переклад з «Пінкас Хакехіллот», Енциклопедії єврейських общин, Румунія, том 1, с. 141–176, виданий Ядом Вашем, Єрусалим, 1969.

(Pages 141–176)

English translation researched and edited by Robert S. Sherins, M.D.

Translated by Ziva Yavin, Ph.D. and Rabbi Jack H Bloom, Ph.D.

«In the 17th century, Iasi served as a stopover for immigrants to Eretz Yisrael from central and eastern European countries. At the time of the draconian measures of Poland in 1648–1649 [Cossack Uprising led by Hetman Bogdan Khmelnytsky (RSS)], some Jews escaped from Poland to Iasi and settled there. In the Responsa literature of Polish scholars from that time, it was recorded that the Jews of Iasi redeemed Jewish captives, who were brought to slave markets by the Tatars. However, Iasi Jews also suffered at the same time from persecution and pogroms; in 1650. The Cossacks burned Iasi and massacred Jews, Turks, and Armenians. In 1652, when the Moldavian prince Vasile Lupu was forced to marry off his daughter to Chmelnitzki's son, Timush, Cossacks, who came to the wedding, killed 60 Jews; and others were only able to save themselves by paying them enormous

sums of money. In 1653, Vasile Lupu was forced to give up his rule and his son-in-law, Timush, came to his aid with an army of Cossacks. They tortured the Jews, jailed them in towers, and tormented them to extract more money from them».

[57] (С. 141–176)

*Англійський переклад вивчив та редагував Роберт С. Шерінс
Переклад професорів Зіви Явін та Раббі Джека Х Блума*

«У VII столітті Ясси слугувало дорожньою зупинкою для емігрантів в Єрець (Ізраїль) з центральних та східних європейських країн. В часи жорстоких заходів Польщі в 1648–49 рр. (козацьке повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького) деякі євреї втекли з Польщі до Ясс та оселилися там. У відгуках польських вчених того часу було записано, що євреї Ясс милували єврейських полонених, яких вивозили на рабські ринки татари. Однак водночас євреї Ясс також потерпали від переслідувань та погромів 1650 р. Козаки спалили Ясси та масово вбивали євреїв, турків, вірменів. 1652 року, коли молдавський князь Василь Лупул був змушений видати дочку заміж за сина Хмельницького Тимоша, козаки, які прибули на весілля, вбили 60 євреїв; а інші змогли зберегти собі життя, лише заплативши великі суми грошей. 1653 року Василя Лупула змусили припинити правління, і його зять Тиміш прибув на допомогу із армією козаків. Вони знущалися з євреїв, саджали їх у вежі та мучили, аби отримати більше грошей».

[58] http://209.85.129.104/search?q=cache:j_yS7ILNEDMJ:www.ukrweekly.com/Archive/1997/299711.shtml+jew+in+ukraine+KHMELNYTSKY&hl=uk&ct=clnk&cd=18&gl=ua&client=firefox-a

FACES AND PLACES by Myron B. Kuropas

Press attacks on Ukrainians continue in Chicago

«A few months ago, Chas i Podiyi, (Time and Events), a Chicago-based Ukrainian-language newspaper, published an interview with Yoram Sheftel, Israeli defense attorney for John Demjanjuk, and author of «Defending Ivan the Terrible».

Responding to the interview, a certain Rafael Levchin penned a commentary in My America, a Chicago-based Russian-language newspaper, in which he wrote, among other things, that Mr. Sheftel is a traitor to the Jewish people. «To say Mr. Sheftel sold his soul would be to give him too much honor», wrote Mr. Levchin. «From that kind of soul even Satan would turn away». Ukrainians are infinitely worse than Germans in their treatment of Jews, Mr. Levchin continued. Germans only killed Jews during World War II. Ukrainians have persecuted Jews since the days of Bohdan Khmelnytsky. Ukrainians happily served the Nazi cause by organizing the SS Division Galicia, eight additional German troop divisions, and by orchestrating Babyn Yar, Mr. Levchin concluded. For all those reasons, all Ukrainians are guilty of anti-Semitism and John Demjanjuk is their worthy representative.

Since I am the co-director of the Ukrainian American Justice Committee, the organization that sponsored Mr. Sheftel's appearance before Chicago's Ukrainians, an appearance which led to the original interview in Chas i Podiyi, the editor, himself a Ukrainian American Jew, asked me to reply to Mr. Levchin.

In my response, I suggested, among other things, that Mr. Sheftel was an Israeli patriot who preserved the integrity of the Israeli justice system. Had the innocent John Demjanjuk been hanged following a Soviet-style show trial, the entire free world would have condemned Israel. I also pointed out that Ukrainians never had eight German divisions; that Jews often lived better in Ukraine than Ukrainians, especially in the larger cities; and that it served no useful purpose to hammer away at the guilt of a few Ukrainian criminals. Ukrainians, I pointed out, do not condemn all Jewish people for the crimes of Trotsky, Kameniev, Zinoviev, Sverdlov and Kaganovich.

Mr. Levchin's response to my article recently appeared in *Seven Days*, another Chicago-based Russian-language newspaper. Following a list of potentially libelous insults too banal to mention, he repeats his Ukrainophobic calumny about Khmelnytsky («hundreds of thousands of Jews were killed») Petliura, (a «National Socialist, Nazi») and other Ukrainian leaders as was presented in his first article, demanding again that Ukrainians apologize for their crimes. The only reason Israel freed Mr. Demjanjuk was to preserve good relations with Ukraine, Mr. Levchin concludes.

Mr. Levchin's allegation that Israel freed Mr. Demjanjuk to preserve good relations with Ukraine is absurd. In Israel's view of the world, Ukraine is of little consequence.

There is no denying that Jews were massacred during the 1648-1649 rebellion of Bohdan Khmelnytsky. How many were actually killed during the Kozak rampage? According to Prof. Paul R. Magocsi: «Almost without exception, today's specialists on the period reject what they describe as the grossly exaggerated figures in the [Jewish] chronicles. The Israeli scholars Shmuel Ettinger and Bernard Weinryb speak instead of the 'annihilation of tens of thousands of Jewish lives' and the Ukrainian-American historian Jaroslaw Pelenski narrows the number of Jewish deaths to between 6,000 and 14,000». (Magocsi, «A History of Ukraine», 1996). This is far less than the «hundreds of thousands» of Jews Mr. Levchin believes perished.

Turning to more recent times, it should be remembered that a Ministry of Jewish Affairs was established during the days of the first Ukrainian National Republic, making Ukraine the only state to have such a ministry. (See Solomon I. Goldelman, «Jewish National Autonomy in Ukraine, 1917–1920», 1968; Moses Silberfarb, «The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine, 1918–1919», translated by Rabbi David H. Lincoln, 1993). Anti-Semites don't establish such ministries.

As for Symon Petliura, there is substantial evidence that he was, indeed, a friend of the Jews – and not their enemy. During his leadership of Ukraine, the Ministry of Jewish Affairs was reinstated (see Goldelman) and on August 26, 1919, Petliura issued an order to the troops of the Ukrainian National Republic to «bring the perpetrators [of pogroms] before the courts as enemies of the fatherland» to suffer «the most severe penalties of the law». According to Prof. Taras Hunczak, «the frequently repeated charge that Petliura was anti-Semitic is absurd. Volodymyr Jabotinsky, perhaps one of the greatest Jews of the 20th century – a man well-versed in the problems of East European Jewry – categorically rejected the idea of Petliura's animosity towards the Jews...» (Magocsi, pp. 505–506).

And what about Jewish involvement with Soviet oppression? According to Prof. Leonard Shapiro: «Five of the 21 full-time members of the [Soviet] Central Committee were Jews – among them Trotsky and Sverdlov, the real master of the small but vital secretarial apparatus of the party ... Jews abounded at the lower levels of the party machinery, especially in the Cheka and its successors, the GPU, the OGPU and the NKVD (Shapiro, «The Role of Jews in the Russian Revolutionary Movement», *Slavonic and East European Review*, December 1961).

Were Ukrainians involved in war crimes against innocent Jews during World War II? Tragically, yes. According to the Israeli War Crimes Commission, some 11,000 Ukrainians, out of a population of 36 million, were involved with anti Jewish measures (Stefan T. Possony, «The Ukrainian Jewish Problem: A Historical Perspective», Plural Societies, Winter 1974). How can the involvement of .0003 percent of the Ukrainian population in crimes against Jews warrant the conclusion that all Ukrainians are born anti-Semites?

I believe far more Ukrainians assisted Jews during World War II than killed them. Many of them have been recognized and honored by the Israeli government. Unfortunately, many more of those who helped were killed by the Nazis along with the Jews they helped. Their stories will never be told. Perhaps the greatest assistance came from the Ukrainian Catholic Church under the leadership of Metropolitan Andriy Sheptytsky. This has been documented by Jewish sources.

It is sad that, at a time when Ukrainian-Jewish relations in Ukraine are better than ever, Old World toxins continue to pollute the atmosphere in America».

Copyright © The Ukrainian Weekly, July 20, 1997, No. 29, Vol. LXV

[58] *Куронас Мирон, «ОБЛИЧЧЯ ТА МІСЦЯ»*

У Чикаго тривають прес-атаки на українців

«Кілька місяців тому «Час і Події», україномовна газета в Чикаго, опублікувала інтерв'ю з Йорамом Шефтелем, ізраїльським адвокатом Джона Дем'янюка, автора статті «Захищаючи Івана Жажливого».

Відгукуючись на інтерв'ю, якийсь Рафаель Левчін подав коментар у «Мою Америку» («My America»), російськомовну газету в Чикаго, в якому написав, що Шефтель є зрадником єврейського народу. «Сказати, що містер Шефтель продав власну душу – значить дати йому надто багато шани, – написав містер Левчін. Від такої душі навіть сатана відвернувся б». «Українці значно гірші за німців у ставленні до євреїв, – продовжив містер Левчін. – Німці вбивали євреїв лише під час Другої світової війни. Українці ж вели розправу над євреями із днів Богдана Хмельницького. Українці радо служили справі нацистів, організовуючи СС Дивізію Галичина, вісім додаткових дивізій німецьких загонів та оркеструючи Бабин Яр. Через ці причини всі українці винні у антисемітизмі, а Джон Дем'янюк є їхнім достойним представником», – підсумував Левчін.

Оскільки я є співдиректором Українського Американського Комітету Правосуддя, організації, яка спонсорувала появу містера Шефтеля перед українцями Чикаго, появу, яка призвела до інтерв'ю в газеті «Час і події», видавець, сам український американський єврей, попросив мене відповісти містеру Левчину.

У своїй відповіді я, між іншим, вказав на те, що містер Шефтель був ізраїльським патріотом, який захищав гідність ізраїльської системи правосуддя. Якби невинний Джон Дем'янюк був повішений після показового судового процесу в радянському стилі, то увесь світ засудив би Ізраїль. Я також звернув увагу на те, що в українців ніколи не було вісім німецьких дивізій; що в Україні євреї завжди жили краще, ніж самі українці, особливо у великих містах; і що не безцілї наголошувати на провині кількох українських злочинців. Українці не звинувачують усіх євреїв за злочини Троцького, Каменева, Зінов'єва, Свердловла та Кагановича.

Відгук містера Левчіна на мою статтю нещодавно з'явився у «Семи Днях» («Seven Days»), іншій російськомовній газеті в Чикаго. Перелічуючи потенційно пасквільні образи, які є занадто банальними для того, щоб їх згадувати, він

повторює українофобні звинувачення стосовно Хмельницького («було вбито сотні тисяч євреїв»), Петлюри («національний соціаліст, нацист») та інших українських лідерів, як було згадано в його першій статті, знову вимагаючи того, щоб українці попросили вибачення за злочини. «Єдиною причиною того, що Ізраїль звільнив містера Дем'янюка, було збереження добрих відносин з Україною», – каже містер Левчін.

Заява містера Левіна стосовно того, що Ізраїль звільнив містера Дем'янюка заради збереження добрих відносин з Україною, є абсурдом. У Ізраїлевому баченні світу Україна малозначуща.

Незаперечним є те, що євреїв масово вбивали протягом повстання Богдана Хмельницького в 1648–1649 рр. Скільки ж їх було насправді вбито під час бушувань козаків? Згідно з думкою професора Пола Р. Магочі: «Майже всі без винятку сучасні спеціалісти з цього періоду відкидають те, що вони називають надто перебільшеними даними в [єврейських] хроніках. Ізраїльські вчені Шмюель Еттінгер та Бернард Вайнриб» натомість говорять про «знищення десятків тисяч єврейських життів», а українсько-американський історик Ярослав Пеленскі зменшує число смертей євреїв до 6 000–14 000» (Магочі «Історія України», 1996 р.) це є набагато менше, ніж «сотні тисяч» євреїв, яких, на думку містера Левчіна, було вбито.

Повертаючись до недавніх часів, варто пам'ятати про те, що Міністерство справ євреїв було засноване в дні першої Української Національної Республіки, тим самим роблячи Україну єдиною країною, що мала таке міністерство. (Див. Соломон І. Голдман «Єврейська Національна Автономія в Україні 1917–1920 рр.», 1968 р.; Мозес Зільберфарб «Єврейське Міністерство та Єврейська Національна Автономія в Україні 1918–1919 рр., перекладене Ребі Девід Х. Лінкольном 1993 р.») Антисеміти не відкривають таких міністерств.

Стосовно Симона Петлюри, то є суттєвий доказ того, що насправді він був другом євреїв, а не ворогом. Коли він керував в Україні Міністерством єврейських справ, було перевстановленим (чит. Голдмана) та 26 серпня 1919 року Петлюра видав наказ військам Української Національної Республіки «притягти порушників [що брали участь в погромі] до суду як ворогів батьківщини», щоб їх «найсуворіше покарали за законом». Згідно з твердженням професора Тараса Гунчака, «часто повторювані звинувачення в тому, що Петлюра був антисемітом, є абсурдом. Володимир Жаботинський, можливо, один із найвеличніших євреїв 20 століття – людина добре обізнана в проблемах Східно-Європейського єврейства, категорично відкидав ідею ворожості Петлюри до євреїв...» (Магочі, с. 505–506)

А як щодо участі євреїв у радянському пригнобленні? За Леонардо Шапіро: «П'ять із 21 постійних членів [Радянського] Центрального Комітету були євреями – серед них були Троцький, Свердлов, справжній майстер маленького, але дуже важливого секретарського апарату партії... Євреї, яких було багато на нижчих рівнях машини партії, особливо в Чека та його наступниках, ГПУ, ОГПУ та НКВД» (Шапіро «Роль євреїв в Російському Революційному Русі», Слов'янський та Східно-Європейський огляд, грудень 1961 р.)

Чи брали українці участь у військових злочинах проти невинних євреїв під час II світової війни? Трагічно, але так. Згідно з Ізраїльською Комісією військових злочинів, близько 11 000 українців, із населення в 36 млн, брало участь в антиєврейських заходах. (Стефан Т. Поссоні «Українсько-єврейська проблема: історичне сприйняття», Численні суспільства, Зима 1974 р.) Як може участь 0.0003 % українського населення

у злочинах проти євреїв давати право робити висновки про те, що українці є природженим антисемітами?

Я вірю в те, що набагато більше українців у II світовій війні допомагало євреям, ніж вбивало їх. Багато з них було визнано та вшановано урядом Ізраїлю. На жаль, дуже багато з тих, хто допомагав, було вбито нацистами разом із євреями, яким ті допомагали. Їхні історії ніколи не стануть відомими. Мабуть, найбільша допомога йшла від Української Католицької Церкви під керівництвом Митрополита Андрія Шептицького. Це було зазначено в єврейських джерелах.

Кажуть, що тоді, коли українсько-єврейські відносини в Україні є кращими, ніж будь-коли, сини Старого Світу й далі забруднюють атмосферу в Америці.

Авторське право © «Український Щотижневик» («Ukrainian Weekly»), 20 люня 1997 р., № 29, том LXV

[59] <http://www.jewwatch.com/jew-crime-mob.html>

Friedman interviewed a well-known Jewish gangster in Miami, known to his associates as «Tarzan». His real name is Ludwig Fainberg. He came to the United States from Ukraine, a country whose natives have traditionally hated the Jews, for very good reasons. Fainberg is not a religious Jew, but he certainly is very Jewish, the kind of Jew the real Ukrainians instinctively despise. But was Fainberg persecuted in Ukraine? Hardly. Friedman reports:

«To ... [Fainberg] being Jewish simply meant having certain privileges. 'Jews were the richest people in town,' he told me. 'Jews had cars, Jews had money, Jews lived in nice apartments. We were comfortable. My mother had nice clothes and jewelry. We took a vacation once a year to Odessa, a stunning city with a boardwalk and gorgeous beaches. It was filled with mobsters and entertainers. It was a city with a Jewish flavor.

Fainberg is describing his life as a Jew in Ukraine in the 1960s and 1970s at the height of the supposed persecution of Jews by the communist regime. There was persecution, all right, but it was the Ukrainians who were persecuted by the Jews, not the other way around.

The same story is told by other Jewish gangsters. Marat Balagula, the Jewish godfather of organized crime who succeeded Evsei Agron in New York after the latter was assassinated, also came from Ukraine. He told Friedman:

Jews had some of the best positions in the country, They were the big artists, musicians – they had big money.

The Soviet government did crack down on dissidents of all races, of course, and this included those Jews who tried to undermine the government's policy in the Middle East because they considered it pro-Arab, just as it included Ukrainian nationalists and other ethnic separatist groups. But it did not include members of the Jewish organized crime gangs, who were not dissidents. The Jewish criminals – and the Jews generally – were happy with the situation in the Soviet Union, because it allowed them to exploit the Russians and the Ukrainians. They already were living high on the hog in the Soviet Union when their Jewish kinsmen in the United States opened the border to the Promised Land for them, and they seized the opportunity to live even higher on the hog.

The collapse of communism made things worse for the real Russians and Ukrainians, because it destroyed the order in their countries and allowed the Jews to run wild, plundering

and pillaging at will. But it did not dampen the desire of many of them to come to the United States and plunder and pillage even more. Friedman quotes Boris Urov, formerly the chief investigator of major crimes for the Russian attorney general. Urov said:

It's wonderful that the Iron Curtain is gone, but it was a shield for the West. Now we've opened the gates, and this is very dangerous for the world. America is getting Russian criminals. Nobody will have the resources to stop them. You people in the West don't know our Mafiya yet. You will. You will!»

«The Jewish Mob in America» by Dr. William Pierce

[59] Фрідман взяв інтерв'ю у відомого єврейського гангстера в Майямі, відомого серед товаришів під прізвиськом «Тарзан». Його справжнє ім'я Людвіг Файнберг. Він приїхав до Сполучених Штатів з України – країни, жителі якої традиційно ненавиділи євреїв, і причини для цього були вагомі. Файнберг не є релігійним євреєм, але він, очевидно, є дуже єврейським типом єврея, якого українці інстинктивно зневажають. Але чи переслідували Файнберга в Україні? Навряд. Фрідман повідомляє:

«Для Файнберга бути євреєм просто означало мати певні привілеї. «Євреї були найбагатшими людьми в місті», – сказав він мені. «Євреї мали автомобілі, євреї мали гроші, євреї жили в зручних помешканнях. Нам було зручно. У моєї мами був гарний одяг та коштовності. Раз на рік ми їздили на відпочинок до Одеси, приголомшуючого міста із променадом та розкішними пляжами. Воно було наповнене бандитами та естрадними артистами. Це було місто із єврейським присмаком».

Файнберг описує власне життя як життя єврея в Україні в 1960–70 роках – на піку припущеної розправи над євреями комуністичним режимом. Звичайно, розправа мала місце, але це була розправа євреїв над українцями, а не навпаки.

Таку ж історію розказали інші єврейські гангстери. Марат Балагула, єврейський «хрещений батько» організованої злочинності, який замінив у Нью-Йорку Євсея Агрона, після того як останнього вбили, також походить із України. Він сказав Фрідману:

«Євреї посідали одні із найкращих позицій в країні. Вони були великими артистами, музикантами – вони мали великі гроші».

Звичайно, радянський уряд таки ламав протистояння дисидентів усіх рас, враховуючи й тих євреїв, які намагалися підірвати політику уряду на Середньому Сході, тому що вважали його проарабським, а також беручи до уваги українських націоналістів та представників інших етнічних сепаратистських груп. Але такі дії з боку уряду не були спрямованими на членів єврейських банд організованої злочинності, які не були дисидентами. Єврейські кримінали, та й євреї загалом, були задоволені ситуацією в Радянському Союзі, тому що вона дозволяла їм використовувати росіян та українців. Вони вже жили дуже добре в Радянському Союзі, коли їхній єврейський родич у Сполучених Штатах відкрив кордон до Обіцяної Землі, і вони отримали можливість мати ще вищий рівень життя.

Крах комунізму погіршив становище справжніх українців та росіян, тому що знищив порядок у їхніх країнах та дозволив євреям вийти з-під контролю, вчиняючи грабежі та мародерство, але це не придушило їхнього бажання приїхати до Сполучених Штатів і навіть більше грабувати. Фрідман цитує Бориса Урова, колишнього головного слідчого важливих злочинів для російського головного прокурора. Уров сказав:

«Це дуже добре, що залізна завіса опустилась, але це був щит для Заходу. Тепер ми відкрили ворота, і це є дуже небезпечним для світу. В Америку їдуть російські

кримінали. Ні в кого не стане сили їх зупинити. Ви, люди Заходу, ще не знаєте нашої мафії. Але ви її пізнаєте! Пізнаєте!»

Доктор Вільям Пірс «Єврейський народ в Америці»

[60] <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&docId=58957385>

Publication Information: Book Title: The Cambridge History of Poland: From the Origins to Sobieski (To 1696). Contributors: R. Dyboski – editor, O. Halecki – editor, J. H. Penson – editor, W. F. Reddaway – editor. Publisher: Cambridge University Press. Place of Publication: Cambridge, England. Publication Year: 1950. Page Number: 502.

Інформація про публікацію: Назва книжки: «Кембриджська історія Польщі: Від початків до Собескі (до 1696р.). Редактори: Р. Дибоскі, О. Галекі, Дж. Х. Пенсон, В. Ф. Реддевей. Видавець: Кембридж Юніверсіті Прес. Місце видання: Кембридж, Англія. Рік публікації: 1950. Номер сторінки: 502.

«CHAPTER XXIII (A) THE REIGN OF JOHN CASIMIR: PART I, 1648–54

THE ELECTION

«The death of Ladislas IV took even his nearest family by surprise. His brother John Casimir was just then in Styria on his way to Italy. He immediately turned back, and sought to gain the support of the Emperor Ferdinand III for the succession. But his younger brother Charles Ferdinand, Bishop of Wrocław (Breslau) and Płock, became his impassioned rival. The Interrex, the ruling primate, Matthias Łubieński, was old, sickly and indolent, and the leadership of public affairs remained practically in the hands of the Chancellor Ossoliński. This was highly favourable for John Casimir, as Ossoliński at once took his side and tried to hasten the election in order not to let passions arise through a prolonged agitation. At the beginning of July the Duke of Transylvania, George I Rakoczy, announced the candidature of his younger son, Sigismundus, reckoning on the support of the primate, of the Elector of Brandenburg and of the Queen of Sweden. When the Diet of Convocation met on 16 July 1648, it appeared that Charles Ferdinand numbered many more adherents than did his brother, while the factors on whose support the Duke of Transylvania reckoned showed great reserve towards his son. In view of this Rákóczy turned to dissident spheres in Poland and Lithuania, striving above all to win the favour of their mighty leader, Prince Janusz Radziwiłł. At the same time he tried to enter into relations with the representative of the Greek Orthodox gentry, Adam Kisiel, and with the Hetman of the Ukrainian Cossacks, Bohdan Khmelnytsky, who had already raised an insurrection against Ladislas IV. He succeeded in winning the Moldavian voyvode Lupul, by promising a marriage between Sigismundus and Lupul's daughter Roxanda. But the death of George Rakoczy (11 October) considerably weakened this intrigue».

[60] «РОЗДІЛ ХХІІІ (А) ПРАВЛІННЯ ЯНА КАЗИМИРА: ЧАСТИНА І, 1648–54 рр.

(а) ВИБОРИ

«Смерть Ладислава ІV здивувала навіть його найближчу сім'ю. Його брат Ян Казимир на той час був в Сирії по дорозі до Італії. Він негайно повернувся

й почав шукати підтримку імператора Фердинанда III для успадкування. Але його молодший брат Чарльз Фердинанд, єпископ Вроцлавський та Плоцький, став його суперником. Інтеррекс, правляча верхівка, Матіас Любенські був старим, хворобливим та бездіяльним, і лідерство в громадських справах практично належало Канцлеру Оссолінському. Це було дуже вигідно Яну Казимиру, оскільки Оссолінський відразу перейшов на його бік та намагався пришвидшити вибори, щоб не виникло зайвого збудження в ході довгої агітації. На початку липня герцог Трансильванії Джордж (Юрій) I Ракоці оголосив кандидатуру свого молодшого сина Сигізмунда, розраховуючи на підтримку правителів, Електора Брандебургського та королеви Швеції. Під час конвокації 16 липня 1648 р. виявилось, що у Чарльза Фердинанда нараховувалось набагато більше прихильників, ніж у його брата, тоді як фактори, на чю підтримку розраховував герцог Трансильванії, показали велику стриманість у ставленні до його сина. Беручи це до уваги, Ракоці звернувся до відступницьких сфер в Польщі та Литві, передусім намагаючись заручитися підтримкою їхнього сильного лідера князя Януша Радзивіла. Тоді ж він намагався вступити у відносини з представником грецького православного дворянства Адамом Кисілем та з гетьманом українських козаків Богданом Хмельницьким, який вже підняв повстання проти Ладислава IV. Йому вдалося заручитися підтримкою молдавського воєводи Василя Лупула, пообіцявши одружити сина Сигізмунда із дочкою Лупула Роксандрєю. Але смерть Джорджа (Юрія) Ракоці (11 жовтня) значно послабила цю інтригу».

[61] ВАСИЛЬ ЛУПУЛ

«Козацький гетьман також сподівався переманити суперника Польщі на захід, Брандебург та навіть у Кромвельську протестантську Англію, щоб допомогти йому розставити межі Польсько-Литовського королівства як федерації трьох рівносильних держав – Польщі, Литви та України, якими мав би правити новий король Джордж Ракоці із Трансильванії.

Спочатку ключем до цієї грандіозної схеми було Данубське князівство Молдавії, куди Хмельницький із татарами пішов походом для того, щоб примусити молдавського правителя Василя Лупула віддати дочку в жони синові гетьмана Тимошу. Врешті весілля відбулося 1652 року, але лише після подальшого військового втручання козаків, яке сколихнуло сусідню Валахію і Трансильванію та призвело до війни з цими двома державами, а також до смерті Тимоша 1653 року».

Джерело: Магочі Пол Роберт. Історія України. – Торонто: Юніверсіті Прес, 1996.

«ЛЮДИНА ВЕЛИКОГО ДУХУ»

Кревний обов'язок української науки – дослідити навдивовиж видатну дипломатичну діяльність Петра Сагайдачного, бо ж підтвердження високого міжнародного авторитету гетьмана є не тільки в Грушевського чи Костомарова. А ще талант полководця, блискучого державного організатора, релігійного діяча, мецената і навіть поета. А раптом вдасться ідентифікувати незнану досі похідну козацьку пісню його, пісню, що в час найважчих випробувань кріпила душу людську?

[62] <http://www.speakeasy.invisionzone.com/lofiversion/index.php/t8047.html>

Sorobey, Ronald B. «Cossack Pirates of the Black Sea», *Military History*. June 2003.

Cossack Pirates of the Black Sea

«The daring exploits of the pirate Cossacks of the Black Sea protected Ukrainians from the Turks, helped nation-building efforts and set swashbuckling traditions that still live in the Ukrainian navy.

There were two reasons for the increasing size and boldness of those forays. First, hundreds of Cossacks were returning from Polish service during the Muscovite dynastic war commonly called the «Time of Troubles». With the re-establishment of civil authority under the new Romanov dynasty, those unemployed Cossacks became a large manpower reserve that could be utilized in major campaigns against the Turks.

The second reason was the election of Petro Konashevych Sahaidachny as hetman in 1613. Sahaidachny was a dynamic nobleman from the Halychyna region of the western Ukraine. After studying at the Ostrih Academy, he quickly rose in the ranks and helped lead successful raids against several Turkish strongholds along the western shore of the Black Sea, including Varna (1606), Ochakiv (1607), Perekop (1607 and 1608), Kilia (1609), Ismail (1609) and Akkerman (1609).

Unlike his predecessors, Sahaidachny realized that the Zaporozhian host could be more than just a large band of mercenaries living on the fringes of the Polish Commonwealth. They could also be the potential nucleus of a Ukrainian nation. By attacking Ottoman targets, he hoped to obtain recognition and support from the European states opposing the Turks in the Balkans and Eastern Europe. By 1618, the Zaporozhians were members of the Anti-Turkish League. Sahaidachny even moved the official leader's seat of power to the old Ukrainian capital of Kyiv, and conducted a foreign policy that was nominally under the Polish Crown's authority, but for practical purposes was independent.

The two major campaigns of 1613 took the form of assaults on Kaffa and other Turkish trading centers in the Crimea. After receiving news of the second raid, Sultan Ahmed I dispatched a large fleet of galleys to block the mouth of the Dnieper near Ochakiv. Aware that they would be at great disadvantage in a daytime engagement, the Cossacks kept their chaiky just below the horizon until nightfall. At dusk, the chaiky under Sahaidachny's command advanced from the southwest with their masts lowered, riding only 21½ feet above the water, which made the flotilla virtually invisible to the Turks. With half their crews rowing and the other half forming boarding parties, about 80 to 100 chaiky surrounded the Turkish galleys around midnight. After a bloody but brief hand-to-hand

battle, the Cossacks subdued the Turkish forces, freed the Ukrainian galley slaves and seized any plunder or weapons they could find before firing the Turkish galleys.

[62] *Соробей Рональд Б. Козаки-пірати Чорного моря // Восниа історія. – 2003. – Липень.*

Козаки-пірати Чорного моря

«Козаки-пірати Чорного моря захищали українців від турків, допомагали будувати націю та встановили традиції, що й досі мають місце в українському флоті.

Було дві причини збільшення розміру та активності тих набігів. По-перше, сотні козаків поверталися із польської служби протягом Московитської династичної війни, відомої під назвою «Часи безладів». Із перевстановленням громадської влади під новою династією Романова, ті ненаймані козаки стали великим запасом людської сили, яка могла бути застосована у важливих походах проти турків.

Другою причиною було обрання гетьманом Петра Сагайдачного (1613 р.). Сагайдачний був активним аристократом із Галичини, що на заході України. Після навчання в Острозькій Академії він швидко зростав у рангах та допомагав вести успішні напади на кілька турецьких укріплень вздовж західного узбережжя Чорного моря, зокрема на Варну (1606), Очаків (1607), Перекоп (1607 та 1608), Кілію (1609), Ізмаїл (1609) та Аккерман (1609).

На відміну від попередників, Сагайдачний усвідомлював, що запорізьке військо може бути чимось більшим, ніж просто великою групою найманців на окраїнах Польщі. Вони могли також бути потенційним ядром української нації. Атакуючи османські цілі, він прагнув здобути визнання європейських держав, які вважалися ворогами турків на Балканах та у Східній Європі. До 1618 р. запорожці були членами антитурецького об'єднання. Сагайдачний навіть переніс офіційний осередок влади до старої української столиці Києва й вів іноземну політику, що номінально перебувала під керівництвом Польської Корони, але для практичних потреб була незалежною.

Під час двох основних походів 1613 року козаки напали на Кафу та інші турецькі торгові центри в Криму. Після повідомлення про другий напад Султан Ахмед I відправив велику флотилію галер, щоб заблокувати гирло Дніпра біля Очакова. Розуміючи, що напад вдень не принесе успіху, козаки тримали чайки за горизонтом до настання ночі. У сутінках під керуванням Сагайдачного козацькі судна з опущеними вітрилами виступили з південного заходу, пливучи на відстані лише 21¼ футів над водою, що робило флотилію практично невидимою для турків...»

[63] <http://209.85.129.104/search?q=cache:PjWlit3vtCgJ:en.wikipedia.org/wiki/Khotyn+choty+n+battle+1621&hl=ru&ct=clnk&cd=1&gl=ua&client=firefox-a>

«The battle, described by Waclaw Potocki in his most famous work *Transakcja wojny chocimskiej*, marked the end of the long period of Moldavian Magnate Wars».

[63] «Ця битва, описана Вацлавом Потоцкі в його найвідомішій праці «*Transakcja wojny chocimskiej*», позначила кінець довгого періоду Війн Молдовських Магнатів»

[64] http://www.kismeta.com/diGrasse/chocim_1673.htm,

*Хотинська битва 1673 року**Нарис про польсько-турецькі відносини в середині XVII століття*

«Збереження відповідних стосунків із Туреччиною було фундаментальною метою зовнішньої політики Польського Королівства, а пізніше – Польсько-Литовського Королівства. Від початку XV століття Польща вважала Туреччину загалом дружньою, і плани були спрямовані на встановлення Османсько-Польського Союзу (союз так і не з'явився). Був спільний кордон, інтереси часто збігалися, а жваві торгові контакти підтримували хороші стосунки. Повільні зміни почали відбуватися наприкінці XV століття, коли Туреччина почала контролювати Кримське ханство та берег Чорного моря (з містами Кіліан та Біалогродем).

На Молдавію найбільше вплинула втрата цих міст, і таким чином цю країну втягнули в польсько-турецькі інтереси, агресивні напади татарів (разом із експансією турків у Європу) спричинили те, що Польща відчула загрозу. Це не погіршило загалом добросусідські відносини між обома країнами. Туреччина була заклопотана зміцненням своєї влади та експансії в Азію та Європу, і мала й без того багато ворогів. Своєю чергою Польща не була причетна до «святої війни» проти турків. Очікувалося, що будь-який такий тягар нестимуть поляки, а інші європейські країни схилитимуться до того, щоб запропонувати лише пасивну підтримку. Багато переваг від такої війни мало б бути для Габсбургів, які були прямо задіяні у суперництві з турками через Угорщину. Останні Ягайли також змогли підтримати дружні стосунки. Дружні договори (1533 р., 1553 р.) узгодили те, що вони будуть друзями їхніх друзів та ворогами їхніх ворогів. Тепер часи не збігалися з подіями. Отож, європейці й досі ставили інтереси своєї нації над релігійним фанатизмом.

Період між Люблінською Унією та початком правління обраних королів приніс фундаментальні зміни. Навіть Стефан Баторій, бажаючи звільнити рідну Угорщину від правління турків, був достатньо обережним і створив великий союз європейських наддержав та наполягав на їхній прямій участі в будь-якій війні проти Османської імперії.

Його наступник Сигізмунд III Ваза керував королівством у XVII столітті, намагаючись зберегти відносини зі своїм сильним сусідом. На початку століття він протистояв наміру Міхала Валечна, який хотів зібрати Зідміоргород, Валахію та Молдавію в одну державу. Польща подбала про те, щоб зберегти вплив на цих землях. Туреччина до цього ставилася з повагою, тому не пропонувала нових дій проти цих земель.

Однак надалі відносини погіршилися. Із про-габсбурською політикою Сигізмунда III з одного боку та з відбиванням нападів татарів на польські землі з іншого, а також із козаками, які, нападаючи на турецькі землі, спричинили погіршення відносин. Врешті це призвело до (перед очікуваним вторгненням турків) до попереджувальних походів молдаванина Золкевські (похід закінчився поразкою біля Цецори) і наступного 1621 року із вторгненням турків на територію Польщі. Битва 1621 року під Хотином була, напевне, найбільшою битвою, яка коли-небудь відбувалася в Європі. У ній взяло участь приблизно 170 000 солдатів (разом зі слугами в таборі). Приблизно 55-тисячна сильна польсько-козацька армія майже півтора місяця захищала оточений табір. Після цього османські армії увійшли та затвердили угоди, за якими зберігався «status quo», що вже існував. Найбільш абсурдна війна (загалом спрямована на те, щоб задовольнити

амбіції малолітнього султана Османа II) була начебто «п'янким напоєм» для досі хороших польсько-турецьких відносин. Внаслідок цього відносини між тими країнами погіршилися. Випробовування Туреччиною ситуації після і до смерті Сигізмунда III було особистою ініціативою деяких турецьких чиновників (завдяки військовій готовності королівства, відкритого «для кістки»), а плани погодження Владислава VI та Турецької імперії, які склалися протягом 40 років, і які поляки зустріли із нестримною силою і билися з ворогами доти, доки ті не згоріли, як на сковорідці».

Подгородецькі Лежеск. Хотинська битва 1673 року // Відомі битви поляків. – Мада, 1997.

[65] <http://www.speakeasy.invisionzone.com/lofiversion/index.php/t8047.html>

«In 1621 the Zaporozhian Cossacks applied their martial skills to a strictly land campaign. In April of that year, 16-year-old Sultan Osman II led a large army, conservatively estimated as numbering 100,000 troops with 300 cannons, four elephants as well as horses and camels, into southwestern Ukraine. His objective was to march through Moldavia and destroy Poland. The Polish king, Zygmunt III Wasa, was only able to send a 40,000-man army under the aging Lithuanian hetman Jan Karol Chodkiewicz, and by the time he reached the fortified town of Khotyn (or Chocim) on the right bank of the Dniester, about 5,000 of his troops had deserted. To bolster their forces at that critical time, the Poles asked for Sahaidachny's help, promising the Cossacks broader representation in the Polish legislature, or Sejm, broader rights and protection of their Orthodox religion. Sahaidachny agreed, and in the late summer of 1621 he led a small detachment toward Khotyn from the north, while the main force approached from the east. Along the way, Sahaidachny's column was ambushed and he was among the casualties, dying of his wounds at Kyiv on April 10, 1622. The leader of the eastern Cossack host, Yakiv Borodavko, was ousted in a Cossack revolt and put to death on September 12, 1621. The Turks seized this opportunity to negotiate a separate peace with the Cossacks, but it failed—on September 20, 40,000 Cossacks arrived to assist the Poles besieged at Khotyn.

By then, the Poles had barely been holding their own, thanks to well-prepared trenches and a series of spoiling forays by their infantry and 8,000 husaria, or heavily armored shock cavalry. During one determined assault, the Turks managed to break through the Polish defenses, only to be driven from the fortress by a counterattack by Chodkiewicz at the head of three regiments of husaria and one of light cavalry. In that critical fight, the aged, ailing Chodkiewicz had to transfer command to his lieutenant, Stanislaw Lubomirski. He died soon after, on September 24.

At that point, the Turks were as exhausted as the defenders, while the Cossacks were relatively fresh and full of fight. During one of their reprisal raids they penetrated the Turkish camp, seizing several artillery pieces and other supplies before retiring and settling in on the left flank of the Polish defenses. The Turks launched their final major attack on September 28, and by October 3 Osman II was admitting that his campaign was a failure, having lost 30,000 troops in combat as well as from disease, starvation and desertions. On October 9, he signed a peace agreement with the Poles and withdrew. After returning to Istanbul, Osman II initiated reforms in the Turkish

army that would have included the dissolution of the janissary corps. The janissaries moved first, however, overthrowing the young reformer on May 19, 1622, strangling him in his own dungeon the next day and establishing his uncle, the more traditionalist Mustapha I, as sultan.

Zygmunt did not keep all his promises to the Cossacks. Although 6,000 more of them were registered for representation in the Sejm in 1625, the Poles failed to pay their military expenses and the Treaty of Khotyn's terms prohibited the Cossacks from raiding the Crimean Khanate and the Black Sea coast. In spite of that, following Sahaidachny's death his successors, Olfier Holub and Michael Doroshenko, led further naval campaigns until the end of 1624».

Cossack Pirates of the Black Sea By Ronald B. Sorobey

[65] «1621 року Запорізькі козаки застосували власні мореплавські здібності в суто наземних походах. У квітні того року 16-річний султан Осман II вів на південнозахідну Україну велику армію, яка за консервативними підрахунками налічувала 100 000 війська із 300 гарматами, чотирма слонами, а також кіньми та верблюдами. Його метою було пройти через Молдову та знищити Польщу. Польський король Зигмунд III Ваца міг послати лише сорокатисячну армію під керуванням літнього литовського гетьмана Яна Карола Ходкевича, і до того часу, як він дійшов до укріпленого міста Хотина на правому березі Дністра, втікло 5 000 його війська. Щоб зміцнити військо в той критичний час, поляки попросили допомоги у Сагайдачного. Обіцяючи козакам розширити їхнє представництво у законодавчому органі Польщі, або в Сеймі, більше прав та захист їхньої православної релігії. Сагайдачний погодився та наприкінці літа 1621 року привів із півночі до Хотина невеличкий військовий загін, якраз тоді, коли основне військо наближалося зі сходу.

Дорогою війську Сагайдачного влаштували засідку, його поранили, і гетьман помер від ран у Києві 10 квітня 1622 року. Керівника східного козацького війська під час козацького повстання вигнали і вбили 12 вересня 1621 року. Турки шукали можливість домовитися про мир із козаками, але не змогли – 20 вересня 40 000 козацького війська прибуло до Хотина, щоб допомогти оточеним полякам.

Доти поляки ледве трималися завдяки добре підготовленим ровам та грабіжницьким набігам піхоти та восьмитисячної гусарії – о добре озброєної ударної кавалерії. Протягом однієї атаки турки змогли пробитися через оборону поляків, однак потім їх вигнала з фортеці контратака Ходкевича, який головував над трьома полками гусарії та одним полком легкої кавалерії. У тій критичній битві хворий Ходкевич був змушений передати командування лейтенанту Станіславу Любомирські. Невдовзі, 24 вересня, гетьман помер.

Тоді турки, захищаючись, були виснажені, а козаки були відносно свіжими та готовими до битви. Під час одного із набігів вони проникли всередину турецького табору й забрали дещо з артилерії та іншого оснащення, перед тим як відійти та осісти на лівому фланзі польського захисту. Турки розпочали останню, головну атаку 28 вересня і вже до 3 жовтня Осман II визнав, що його похід був помилкою, внаслідок якої було втрачено 30 000 війська як у битві, так і через хворобу, голод та дезертирство. 9 жовтня він підписав мирну угоду з поляками та відійшов. Після повернення до Стамбула Осман II розпочав реформи в турецькій армії, які мали влючити розпуск військ яничар. Однак яничари 19 травня 1622 року скинули

молодого реформатора, посадили його у власну в'язницю й призначили султаном його дядька, більшого традиціоналіста Мустафу I.

Зигмунд не дотримався всіх обіцянок, що їх дав козакам. Хоча ще 6 000 козаків було зареєстровано для представництва в Сеймі 1625 року, поляки не оплатили військові витрати, а угода, що базувалася на умовах, укладених в Хотині, не дозволяла козакам нападати на Кримське ханство та берег Чорного моря. Незважаючи на це, після смерті Сагайдачного його наступники Олівер Голуб та Михайло Дорошенко керували подальшими навалами до кінця 1624 року».

Соробей Роналд Б., «Козаки-пірати Чорного моря»

[66] <http://www.ukrweekly.com/Arhive/1999/189914.shtml>

Turning the pages back...

May 3, 1653

«From the age of 17, Kysil served in the Polish Commonwealth's military. He fought in battles against the Tatars and Turks, as well as a number against Muscovy and Sweden. He carried particular distinction at the Battle of Khotyn (1621). He witnessed powerful Zaporozhian Kozak armies, led by Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny, fight against Moscow and the Ottomans. Rising quickly through the ranks of the army and into the commonwealth's diplomatic service, Kysil earned a reputation as a skillful negotiator. In 1629 he was sent by King Zygmunt III to the Kyiv Church Synod called to reconcile the Orthodox and Uniate Churches that nonetheless ended in failure».

Source: «Kysil, Adam,» Encyclopedia of Ukraine, Vol. 2 (Toronto: University of Toronto Press, 1988); Frank Sysyn, «Between Poland and the Ukraine, 1600–1653» (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985).

Copyright © The Ukrainian Weekly, May 2, 1999, No. 18, Vol. LXVII

[66] **Гортаючи сторінки назад...**

3 травня 1653 року

«Із 17 років Кисіль служив у війську Польського королівства. Він брав участь у битвах проти татар та турків, а також в деяких битвах проти московитів та шведів. Він особливо відзначився у битві під Хотином (1621 р.), був свідком того, як сильні козацькі війська під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного билися проти московитів та османів».

Джерело: Кисіль Адам // Українська Енциклопедія. – Том 2. – Торонто: Юніверсіті Прес, 1988.

Сисин Френк. Між Польщею та Україною, 1600–1653 рр. – Кембридж, Масс.: Гарвард: Юніверсіті Прес, 1985.

Авторське право © Український тижневик, 2 травня, 1999, No. 18, том. LXVII.

[67] http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3686/is_200012/ai_n8911475/pg_3

«The Cossacks also engineered the restoration of an Orthodox hierarchy in 1620 (pp. 332-41). The king ordered the bishops arrested, but the Cossacks were able to prevent this by delivering the state from near-certain death at the hands of the Turks. A large Turkish invasion threatened to overwhelm the Commonwealth in 1621, but the Cossacks joined

the Polish forces at the last minute and fought valiantly at the Battle of Khotyn, less to save Poland-Lithuania than to protect their Orthodox bishops».

*History of Ukraine Rus', Volume Seven: The Cossack Age to 1625.
Canadian Journal of History, Dec 2000 by John-Paul Himka*

[67] «Козаки також домоглися відновлення православної ієрархії 1620 року (с. 332–41). Король наказав арештувати архієпископів, але козаки змогли завадити цьому, рятуючи державу від безперечної смерті, яку могли заподіяти турки. Велике вторгнення турків становило загрозу повалення Королівства 1621 року, але козаки приєдналися до польських військ в останню хвилину і хоробро воювали під Хотиним, не стільки для того, щоб врятувати Польщу, як заради православних єпископів».

Гімка Джон Пол Історія України-Русі, том 7, період козаків до 1625 р. // Канадський історичний журнал. – 2000. – Грудень.

[68] <http://www.xenophon-mil.org/milhist/modern/cossacks.htm>

«Thus, unless the Cossacks could outnumber and surprise their enemy, they were largely ineffectual in the assault. Even the famed Cossack counterattack at the Battle of Khotyn in 1621 only succeeded with the achievement of tactical surprise over exhausted Turkish troops».

By STEVEN STINEMETZ. THE COSSACK MILITARY SYSTEM AS DESCRIBED BY THE SIEUR DE BEAUPLAN.

[68] «Таким чином, хоча козаки й могли перевищувати кількісно та дивувати ворога, вони були дуже неефективними в нападах. Навіть відома козацька контратака в битві під Хотиним 1621 року мала успіх лише тому, що козаки застосували стосовно виснажених турків тактику несподіванки».

Стінемец Стивен, «Козацька військова система така, якою її описав Сер де Боплан».

[69] <http://www.nybooks.com/articles/2686>

*ARE HETMEN HEROES? By Frank E. Sysyn, Reply by Abraham Brumberg
In response to Not So Free At Last (October 22, 1992)*

To the Editors:

«I think in his zeal to debunk, Mr. Brumberg has gone too far. He does not consider that in the sixteenth to mid-eighteenth centuries much of the Ukrainian territory was a land in which the harsh conditions of East European serfdom had difficulty taking hold. Contrary to his assertion, Cossack led revolts and the formation of the Cossack polities did retard introduction of serfdom, not least because a large part of the population took on Cossack status. Mr. Brumberg also ignores the ways in which the Cossacks did play a positive role in the national-religious life of Ukraine. In the early 1620s, Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny founded a chair at the Orthodox Brotherhood School in Lviv and protected the consecration of a new Orthodox hierarchy by the Patriarch of Jerusalem. The intermixing of Orthodox religious and Ruthenian-Ukrainian national traditions on the borderland of Western and Eastern Christianity makes it difficult to divide religious

from national factors, but this should not surprise, since it remains an aspect of Eastern European life to this day».

Frank E. Sysyn Acting Director Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton, Canada

[69] *Сисин Франк Е., «Чи є гетьмани героями?»*

У відповідь на «Нарешті не бачити» (22 жовтня 1992 р.) Абрагама Брумберга

До видавців:

«Я думаю, що в своїх пориваннях викрити Брумберг зайшов надто далеко. Він не бере до уваги того, що починаючи з XVI й до середини XVIII століття велика частина території України була землею, де жорсткі умови східноєвропейського кріпацтва приживалися важко. На протигагу його твердженню, козаки вели повстання, а формування козацьких загонів таки сповільнювало поширення кріпацтва не найменшою мірою тому, що велика частина населення прийняла статус козацтва. Містер Брумберг також ігнорує те, яким чином козаки відігравали позитивну роль в національно-релігійному житті України. У 1620-х роках гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний створив кафедру в Православній Братській школі у Львові та захищав освячення нової православної ієрархії Єрусалимським патріархом. Змішування православних релігійних та русько-українських національних традицій на прикордонній землі східного та західного християнства ускладнює поділ на релігійні та національні фактори, але це не має дивувати, адже таким є аспект європейського життя і на сьогодні».

Виконувач обов'язків директора:

Канадський інститут українських досліджень

Університет Альберти

Едмонтон, Канада

[70] «By then, the Poles had barely been holding their own, thanks to well-prepared trenches and a series of spoiling forays by their infantry and 8,000 husaria, or heavily armored shock cavalry. During one determined assault, the Turks managed to break through the Polish defenses, only to be driven from the fortress by a counterattack by Chodkeiwicz at the head of three regiments of husaria and one of light cavalry. In that critical fight, the aged, ailing Chodkiewicz had to transfer command to his lieutenant, Stanislaw Lubomirski. He died soon after, on September 24».

[70] До того часу Поляки ледве трималися завдяки добре підготовленим ровам та грабіжницьким набігам піхоти та восьмитисячної гусарії, або добре озброєної ударної кавалерії. Протягом однієї спрямованої атаки турки змогли пробитися через оборону поляків».

[71] http://www.savage-comedy.com/_Petro_Konashevych,

In 1646, John III Sobieski, a monarch of the Polish-Lithuanian Commonwealth, had said the following about Sahaidachny:

«He was a man of great spirit who sought danger, did not care about his own life,

was swift and energetic in battle, cautious, slept little and was sober... was careful at discussions, and non-talkative in conversations».

[71] 1646 р. Джон III Собєскі, монарх Польсько-литовського Обєднання, сказав про Сагайдачного так:

«Це була людина великого духу, він шукав небезпеку, байдуже ставився до власного життя, був швидким та енергійним у битві, обережним, мало спав та був розсудливим... був обережним у дискусіях та неговірким в розмовах».

І ЗРАДНИКИ, І КАР'ЄРИСТИ, І ЄРЕТИКИ...

Новели про І. Богуна та розгром Росії І. Виговським під Конотопом мають спільні посилання на зарубіжних авторів, бо ж одна все-таки епоха. Кинемо іронічним поглядом на бачення Конотопської битви в «Короткій історії Туреччини», звернемо увагу на те, що Виговський, Немирич та ін. виступають винятково як польські або ж литовські феодала. А ще вони разом з І. Богуном, так само як І. Мазепа, постають на чужих сторінках нерідко то російськими, то польськими то ще чиймись зрадниками. Насправді ж польський король достеменно знав І. Богуна, причому на власних від нього поразках, як високоталановитого і авторитетного полководця, то ж звільняв його з неприступної кам'яниці не з якихось альтруїстичних міркувань чи навіть на прохання українського гетьмана, а в надії на діяльну участь у війні з Росією. Богун, своєю чергою, воюючи проти московитів, підтримував зносини з українським людом, бо йому те боліло найперш, за що й суджений як «зрадник» і розстріляний під Новгород-Сіверським.

А про Юрія Немирича чого тільки не начитаєшся... Один з найосвіченіших державних діячів тогочасної Європи, за плечима в якого університети Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа та Парижа, Немирич багато разів обирався в парламент і був одним з головних авторів підписаної у Гадячі знаменитої угоди. Хтозна, якби її дотрималися, то зовсім інший дух запанував би на всіх східноєвропейських землях у те скаженне середньовіччя, сповнене невиситимої жадоби, владолобства та невимірних амбіцій. Юрій Немирич з його тернистими дорогами до України і Божого Храму, віриться, ще знайде достойного його рівня романіста. Бо й кар'єрист Юрій Немирич, і поганой про нього думки російська та польська історіографія, та й взагалі він єретик та безбожник. А той «безбожник», воюючи за справжні українські інтереси, отримує в груди сімдесят (!) ран і помирає з вигуком «Ісусе, спаси мене»...

Зрозуміло, тривала бездержавність України не могла не позначитися на історіографії – хто ж чужий міг захистити наші імена?

Час поступово все розставляє на місця. Вже в епоху дисиденства такі постаті, як Ю. Немирич, починають бачитися в обох країнах істинними прибічниками українсько-польської співпраці. Наближення до істини триває, солідний «Польський біографічний словник» в двадцять другому томі на сторінці 816 поряд з оповіддю про думку опонентів говорить про дослідників, які розглядають Юрія Немирича як вісника сучасних концепцій, «які завжди на перше місце ставили інтереси його української батьківщини».

[72] «On April 1 1657, Karl X Gustav joined Rakoczi and the Ukrainian Cossaks in the village of Cmielow, not far from the the former Arian centre Rakow. Rakoczi led an army of 24,000 Transylvanians. Generals Ferenc Ispan, Peter Huszar and Janos Kemeny headed the divisions. Colonels Anton Zhdanovich and Ivan Fedorovich Bohun comancolonelded the Ukrainian corps of 6,000 Cossac cavalry».

«At last, on October 6 1657, in Korsun, an agreement between Sweeden and the Cossac was signed. Of the three Ukrainian comissars who signed this treaty, two

commanders, Niemirydz and Bohun, headed the pro-swedish party and had personal certificates as evidence of their services to Sweden during the siege of Brest».

Andrej Kotljarchuk, In the shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid- 17th century, Stockholm, 2006.

[72] «1 квітня 1657 року Карл Густав Х приєднався до Ракоці та українських козаків у селі Смелов, неподалік колишнього арійського центру Раков. Ракоці керував армією з 24 000 трансильванців. Генерали Ференк Іспан, Петер Гужар, та Янос Кемельни керували дивізіями. Полковники Антон Жданович та Іван Федорович Богун керували українським військом, що складалося із 6 000 козацької кавалерії».

«Нарешті 6 жовтня 1657 р. в Корсуні було підписано угоду між шведами та козаками. Серед трьох українських комісарів, що підписали угоду, були два командири, Немирич та Богун. Вони очолювали прошведську сторону та мали особисті свідчення як доказ їхньої служби Швеції під час облоги Бреста».

Котлярчук Андрій. В тінях Польщі та Росії: Велике Литовське Королівство та Швеція в Європейській кризі середини 17 століття. – Стокгольм, 2006.

[73] <http://www25.uua.org/uuhs/duub/articles/jerzyniemirydz2.html>

JERZY NIEMIRYDZ

Polish-Lithuanian Soldiers

Jerzy (George) Niemirydz (1612–1659) was an ambitious Arian nobleman and statesman in the Polish-Lithuanian Commonwealth. During his later life the Commonwealth, which included the Ukraine, was nearly destroyed by Cossack revolt and Russian and Swedish invasion (a disastrous period in Polish history known as «The Deluge»). Niemirydz struggled in vain to protect religious liberties within the Commonwealth and to prevent the loss of the Ukraine to Russia. He designed a new Polish union that he hoped might withstand pressure from surrounding states. Because he changed national allegiances several times to further his goals and, in his last year, changed his religious faith for political advantage, he has an equivocal reputation in both Polish and Unitarian history. He is probably the most influential Unitarian in Polish history.

Jerzy was the eldest son of Stefan Niemirydz (d.1630) and Maria Wojnarowska (d.1632), devout Arian nobles living in the southeast region of Poland (now Ukraine). After receiving home tutoring he was enrolled at the Arian Academy of Rakyw (Racovia). Such was his talent for mathematics that one of his tutors, Joachim Stegmann, encouraged him to pursue it further. As the eldest son of a nobleman, however, his future lay in politics.

After completing his studies at the Rakyw Academy, in 1630 he left with a group of Arian nobles to be educated in Western Europe. He first studied at the University of Leiden in the Netherlands. There he met Krzysztof Arciszewski, a fellow Pole employed as a Dutch commander of the West India Company. Arciszewski had grown up Arian but had joined the Reformed Church in the Netherlands, reserving the right to his own opinion on the doctrine of the Trinity. He tried unsuccessfully to persuade Niemirydz and

other Poles to start an Arian colony in Brazil. Niemiryecz toured in France, England, Italy and Switzerland, 1632-33, before returning to Leiden. During his stay abroad he showed a keen interest in global politics, as evidenced by his *Discursus de bello Moscovitico* (Discourse on the Muscovite War), 1632, dedicated to his uncle Roman Hojski. In this he described the geopolitical situation of the current Polish-Muscovy War, 1632-34, fought over possession of the Russian city of Smolensk.

On his return to Poland in 1634, Niemiryecz fought in the victorious campaigns against the Russians and, in 1635, against the Swedes, whose military power had been eroded by the Thirty Years' War. Favorable treaties having been signed with Russia and Sweden, the Polish-Lithuanian Commonwealth entered a short period of peace and prosperity.

With a political career in mind, Niemiryecz started to look for a wife. He considered marriage to a Roman Catholic, but in 1635/36, to the delight of Polish Brethren officials, he married the Calvinist Elzbieta Slupecka, who gave him valuable family connections to Protestant magnate families such as the Leszczynskis, Firleys and Potockis. In 1636 the Kijw nobility elected him a deputy judge to the Polish Supreme Court (Trybunał Koronny) in Lublin, where he presided over an Arian-Roman Catholic theological disputation between Krzysztof Lubieniecki and the Jesuit Kasper Druzbicki. His performance as judge must have pleased the nobility, for in 1637 they elected him member of parliament from that region, a post to which they returned him for many years.

During the first decade of his political career Niemiryecz concentrated on defending the Polish Brethren from growing Catholic intolerance. In 1638 he tried in vain to stop Parliamentary proceedings against the Rakyw Academy. When it was ordered closed he signed a legal protest against the judgment. He was also one of the petitioners of the 1638 Kisielin gathering which wrote to the Calvinist duke Krzysztof II Radziwill, requesting aid and protection for the Polish Brethren.

Polish-Lithuanian Territory in 1648

Niemiryecz maintained the Arian church in Czernichyw founded by his father and grandmother, where the ministers were Piotr Stoinski (1610-1649) and Jerzy Ciachowski (1652-1661/62). He also established and supported an Arian church in Uszomir, where he founded a school and put the Dutch refugee Izaak Volger in charge. In 1643, after acquiring extensive lands south of Kyiv on the eastern bank of the Dnieper River, he installed Andrzej Wiszowaty as minister there, that he «might preach the Gospel to Scythians and other peoples, following Saint Andrew». Niemiryecz employed many Unitarians, encouraged them to settle on his estates, and recommended them to other magnates, including tolerant Roman Catholics. His wealth allowed him to become a patron of the denomination. Numerous books and tracts were dedicated to him. He also enjoyed holding theological disputations among Arians, Catholics, and even the Orthodox.

In the late 1630s and 1640s Niemiryecz enhanced his family fortune, which had the effect of supporting the Polish Brethren. He managed all of the family estates until 1648 when his brothers received their portions. Jerzy chose Horoszki as his seat. Through acquisitions and donations his possessions grew to include 14 cities and 50 villages with 7600 serfs. By 1648 he ruled the second largest domain in the Ukraine. The ways in which he acquired new estates were not always peaceful and legal. For example, in 1640, following the death of his aunt Aleksandra Hojska, he and his brothers raided and pillaged Hoszcza, at the same time reintroducing the Arians expelled from that city earlier. In the next years he attacked the estates of his cousins; in 1650 he was raided in turn by his own brother.

Despite being chosen as a member for nearly every parliament held, Niemiryecz's political fortunes did not prosper. In 1641, when he was chosen chamberlain of Kyiv (podkomorzy kijowski), his Roman Catholic friend and protector Stanislaw Koniecpolski said that he might have been nominated to the Senate «if his faith did not stand in the way». On this occasion, in his Arian pride, Niemiryecz went too far. When about to be installed as chamberlain, he was asked if he was ready to swear by the Trinity. He replied that he would swear not only by a Holy Three, but also, if needed, by Four. This witticism led to a lawsuit for blasphemy that dragged on for years before it was quashed in 1645 by his relative, Andrzej Leszczynski, and the Roman Catholic bishop of Kijyw. This episode did not endear Niemiryecz to the Roman Catholic nobility. In 1646 the Supreme Court ordered him to close down all the Arian churches in his estates, to expel his fellow Brethren, and to pay a fine of 10,000 zlotys. Like other Arians, he ignored the ruling.

Niemiryecz fled his estates in the Ukraine and attended the Diet in Warsaw. King Wladyslaw (Ladislas) IV Vasa had died and the nobles met to choose a successor. Niemiryecz and his Protestant allies campaigned for the Calvinist Sigismund of Transylvania, whom they hoped would grant religious toleration. Initially refused admittance to the Diet because he denied the Trinity, Niemiryecz was let in after he claimed that he came to talk politics and not religion. Although not given permission to speak in the drafting of the articles of confederation, he was nominated to a council to aid the regent. After an ex-Jesuit cardinal was crowned King Jan II Kazimierz Vasa (John Casimir), Niemiryecz began seeking favor and protection at the Transylvanian court. He took part in warfare against the Cossacks, but advised moderation and tried to explore settlement with them.

Niemiryecz returned to his estates in the Ukraine in 1649, but after the Cossacks defeated the Polish army at Batik in 1652, he was forced to resettle in Wolyn (Volhynia). He became disillusioned with the new Polish king, who in 1654 failed to prevent the loss of the Ukraine to Russia. Thus, in 1655, when the Swedes invaded Poland, Niemiryecz threw himself wholeheartedly into the Swedish camp. He led the delegation that petitioned Swedish king Charles X to restore civic and religious liberties to Polish Protestants, including the Polish Brethren. While the king expressed sympathy, he declined to officially endorse toleration for fear of offending the majority Catholic population. This did not dampen Niemiryecz's pro-Swedish enthusiasm. He served in the Swedish army and wrote letters to dignitaries urging them to submit to the Swedish King. These letters, widely circulated in Poland, not only harmed Niemiryecz's reputation, but also incited resentment and retaliation against the Polish Brethren. Catholic resistance to the Swedes made an especial target of Arian nobles and congregations, whose populations were decimated and scattered. The embattled King Jan II Kazimierz, rallying popular support, vowed to banish the Arians from the Commonwealth. In 1657 Niemiryecz, hoping to restore his fortunes and perhaps those of the Brethren, negotiated a treaty to partition Poland among the Cossacks under Chmielnicki, Sweden, and Transylvania. This was regarded as plain treason.

When the Swedish invasion receded, Niemiryecz returned to his estates in the Ukraine, which had been restored to him by Khmelnytsky, and sided there with a Cossack faction opposed to Moscow. He worked tirelessly to design and promote the Union of Hadziac, 1658. Under the terms of this treaty, the Commonwealth of Poland and Lithuania was to be joined by a third entity, the proposed Duchy of Ruthenia (Ukraine and Volhynia). They would have in common a king, a parliament, and a foreign policy. The Duchy would retain its own treasury, courts, and system of education. Its lay senators and Orthodox clergy would sit in the Polish Senate. The Uniate Church (which put Orthodox believers under

the Roman Catholic hierarchy) would be dissolved. In the new duchy, freedom of religion was explicitly granted only to the Orthodox and Catholics.

Since Niemiryecz intended to be the grand chancellor of the new duchy and the position of the Arian community in the Commonwealth was no longer tenable, he officially converted to Orthodoxy that year. In a tract (Skrypt), Exhortation to all Dissidents from the Romish Religion to Take Refuge in the Bosom of the Greek Church, he entreated the Polish Brethren and other Protestants to convert to Orthodoxy. This, he claimed, was the truly apostolic church, whose dogmas are based on the Scripture. He rejected the idea that faith can be based on reason alone, pointing out the internal discords among Polish Arians. He stressed the advantages of belonging to a larger church body. Although no copy of Skrypt survives, its content is preserved in the Latin *Responsio ad scriptum* (Answer to the Skrypt) of Samuel Przykowski. Niemiryecz's conversion shocked the Polish Brethren. None of them followed his lead; most were utterly appalled by it. The conversion was treated with universal skepticism: the papal nuncio said sardonically that for a cardinal's hat Niemiryecz would have become a Catholic. Since he did not close the Arian churches on his estates, the Russians considered Niemiryecz a secret Unitarian.

In 1659 Niemiryecz made a famous speech before the Polish Diet in support of the Hadziacz Union, which the Diet reluctantly ratified. With the prospect of a new and glorious career ahead of him, he returned to his Ukrainian estates, where he tried to crush the Cossacks allied with Moscow. After an initial military success, he was defeated and killed while trying to flee. Reportedly he received over 70 stab wounds in the chest and, just before dying, cried out «Lord Jesus, save me now!» His death exposed a nearly universal hatred of him. At the news Orthodox, Catholics, and Arians all expressed joy. Katarzyna Lubieniecka, mother of the theologian Stanislaw, who might have known Niemiryecz personally, wrote, not without some satisfaction, «The Lord has made quick justice through a peasant's hand... It did not help him, though he became Ruthenian». The provisions of the Hadziacz Union, of which he was the principal architect, were never implemented, and Ukraine was eventually divided by Poland and Russia.

Niemiryecz's negative reputation remained unchanged for three centuries. When the Soviet Union subjugated Poland and Ukraine in the second half of the 20th century, he was rediscovered by Polish and Ukrainian dissidents, who portrayed him as an early proponent of Polish-Ukrainian cooperation in response to the growing threat of Russia. To this day, however, he remains a controversial figure. Perhaps because of his apostasy, his Arian religious affiliation and protection of the Polish Brethren have been largely forgotten.

Jerzy Niemiryecz and his wife, Lady Elzbieta Slupecka (d.1660), had three children. Their son Thomas, while studying in Kisielin, broke his neck and died young. Their daughter Barbara married an Arian nobleman and patron of the Czarkyw church, Hieronim Gratus Moskorzowski (c.1627-c.1660). After his death, she remarried Marcejan Czaplic, who in 1661 converted to Roman Catholicism in order to stay in Poland. It is not clear if Barbara also converted. The second son, Teodor (1648-c.1700), after the death of his parents, was brought up by his uncle as a Unitarian, and left Poland with him in 1664. In 1668 he returned to Poland, and managed what was left of his devastated estates. He was a favorite both of Jan II Kazimierz Vasa and the next king, Michal Korybut Wisniowiecki. Like his father, Teodor was elected a member of parliament many times but did not rise to high office. Upon his return to Poland he officially converted to Orthodoxy. Nevertheless it was rumored that he and his cousin Marianna Niemiryeczyna

met to «exercise together in heresy». They were probably the last Arians in Volhynia. Teodor died leaving two Roman Catholic daughters.

The family documents of the Niemirycz family were destroyed, along with their house in Warsaw, in 1944.

Article by Kazimierz Bem

All material copyright Unitarian Universalist Historical Society (UUHS) 1999–2007.

[73] ЮРІЙ НЕМИРИЧ

Юрій (Джордж) Немирич (1612–1659) був амбітним аріанським дворянином та державним діячем в Польсько-Литовському королівстві. (Аріани – прихильники ранньої християнської течії, які стверджували, що Христос, Син Божий, нижчий за Бога Отця; течія практично повністю зникла в середньовіччя. – *І. К.*). Протягом його пізнішого життя королівство, в яке входила і Україна, було майже знищене козацьким повстанням і російськими та шведськими набігами (катастрофічний період в історії Польщі, відомий під назвою «Потоп»). Немирич марно боровся, захищаючи релігійні свободи в королівстві та прагнучи перешкодити загарбанню України Росією. Він створив новий польський союз, який, згідно з його сподіваннями, міг би протистояти тиску з боку межуючих держав. Через те, що він задля досягнення мети кілька разів змінював національні васальні залежності, а в свій останній рік поміняв віру на політичну вигоду, він має сумнівну репутацію як у польській, так і в російській історії. Він є, напевне, найвпливовішим унітаріном в історії Польщі.

Юрій був найстаршим сином Стефана Немирича (пом. 1630 р.) та Марії Войнарівської (пом. 1632 р.), набожної аріанської знаті, яка жила в південно-східному регіоні Польщі (тепер Україна). Після отримання освіти на дому він вступив до Аріанської Академії в Раківі. Мав такий талант до математики, що один з його викладачів, Йоахім Стегман, захопив Юрія до подальшого вдосконалення знань з цього предмету. Однак, будучи найстаршим сином дворянина, він мав майбутнє, пов'язане з політикою.

1630 року, по закінченні навчання в Раківській Академії, він поїхав з групою аріанських дворян здобувати освіту в Західній Європі. Спочатку навчався в Лейденському університеті в Нідерландах. Там познайомився з Кшиштофом Арціжевські, поляком, якого найняли як данського керівника Західно-Індійської Компанії. Арціжевські, який виріс аріанцем, але пізніше приєднався до Реформаторської церкви в Нідерландах, відстоював право на власну думку щодо доктрини Трійці. Він безуспішно намагався переконати Немирича та інших поляків започаткувати аріанську колонію в Бразилії. У 1632–34 рр., перед тим як повернутися до Лейдена, Немирич обіздив Францію, Англію, Італію та Швейцарію. Протягом свого перебування за кордоном він проявив неабиякий інтерес до глобальної політики, доказом цього є його «Дискурс про війну московитів», написаний 1632 року та присвячений його дядькові Романові Гойському. У цій роботі він описав геополітичну ситуацію польсько-московської війни 1632–34 рр., метою якої було завоювання російського міста Смоленська.

Після повернення до Польщі 1634 року Немирич брав участь у звиятних кампаніях проти росіян та 1635 року – проти шведів, військова влада яких була

послаблена Тридцятирічною війною. Із Росією та Швецією були укладені вигідні договори, Польсько-Литовське королівство увійшло в короткий період миру та процвітання.

З політичною кар'єрою на думці Немирич почав шукати дружину. Він думав про одруження з римо-католичкою, але в 1635-36 роках, на радість службовців Польського братства, він одружився з кальвіністкою Ельжбетой Слупецькою, яка дала йому цінні сімейні зв'язки з сім'ями протестантських магнатів Лежинських, Фірлеїв та Потоцьких. 1636 року київська знать обрала його на посаду помічника судді польського Верховного Суду (Trybunał Koronny) в Любліні, де Немирич головував над аріансько-римо-католицьким теологічним диспутом між Кшиштофом Любінецьким та єзуїтом Каспером Дружбицьким. Напевне, знати сподобалося те, як він виконує обов'язки судді, адже 1637 року вони обрали його членом парламенту з того регіону, на посаду, до якої вони його повертали протягом багатьох років.

Протягом першого десятиліття політичної кар'єри Немирич концентрувався на захисті Польського братства від католицької нетерпимості, що наростала. 1638 року він марно намагався зупинити позов парламенту проти Раківської Академії. Коли судовий процес було завершено, він підписав легельний протест проти рішення. Немирич також був одним із подавачів петиції зібрання Кіселіна 1638 року, що їх написали кальвіністському герцогу Кшиштофу II Радзивілу, просячи про допомогу та захист для Польського братства.

Немирич підтримував аріанську церкву в Черничеві, яка була заснована його батьком та бабусею і де священниками були Пйотр Стоїнський (1610–1649) та Єжи Цяховський (1652–1661/62). Він також встановив та підтримував арійську церкву в Ужомірі, де заснував школу та призначив відповідальним за неї данського біженця Ісака Фольгера. 1643 року, після того як отримав великі землі на південь від Києва на східному боці річки Дніпро, він дав постанову, що священник Анджей Віжовати може проповідувати Євангеліє скіфам та іншим народам, що слідують за Св. Андрієм». Немирич найняв багато унітаріанців, заохотив їх оселитися на його помістях та рекомендував їх іншим магнатам, включаючи толерантних римо-католиків. Багатство дозволило йому бути керівником класу. Йому були присвячені численні книги та трактати. Йому також подобалося вести теологічні диспути між аріанцями, католиками та навіть православними.

В пізніх 1630–40 рр. Немирич збільшив багатство власної сім'ї, що мала вплив на Польське братство і підтримувала його. Він керував усіма сімейними помістями до 1648 року, коли його брати отримали свої частки. За основну садибу Юрій обрав Горожкі. Шляхом придбань та подарунків його власність зросла до 14 міст та 50 сіл із 7600 кріпаків. До 1648 року він керував другим найбільшим маєтком в Україні. Шлях, яким він отримував володіння, не завжди був мирним та законним. Приміром, 1640 року, після смерті тітки Александри Гойської, він та його брати напали та пограбували Гощу, одночасно впустивши туди аріанців, яких раніше вигнали з цього міста. Наступні роки він атакував володіння своїх двоюрідних братів; 1650 року на нього, своєю чергою, напав власний брат.

Незважаючи на те, що Немирича обирали членом майже кожної сесії парламенту, його політичні справи не процвітали. 1641 року, коли його обрали київським скарбником (podkomorzy kijowski), римо-католицький друг та протектор Немирича Станіслав Конєцпольський сказав, що він міг би бути висунутий кандидатом до Сенату, «якби на шляху не стояла його віра». В цьому випадку Немирич зайшов надто

далеко у своїй аріанській гордині. Коли перед тим як прийняти на посаду скарбника, його запитали, чи готовий він поклястися Трійцею, він відповів, що поклявся б не лише Святою Трійцею, а також, якщо треба, Четвіркою. Цей жарт призвів до судової справи за богохульство, яка тривала роками, поки 1645-го року не була скасована його родичем Анджеєм Лежинським та римо-католицьким єпископом із Києва. Цей епізод не збільшив римо-католицькій знаті любові до Немирича. 1646 року Верховний Суд наказав йому закрити аріанські церкви у всіх своїх володіннях, вигнати Братство та заплатити штраф 10 000 злотих. Як і інші аріанці, він проігнорував судові рішення.

1648 року вибух козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького позначив початок кінця Польсько-Литовського Королівства. Козаки, багато з яких походило з людей, які втікали від кріпацтва, підтримали бунт українських кріпаків проти їхніх культивованих Польщею феодальних панів. Це повстання було катастрофічним для населення України загалом, але особливо катастрофічним воно було для євреїв та аріанців, яких сприймали як тих, що мають зв'язок із знатними гнобителями.

Немирич покинув свої володіння в Україні та відвідав Даєт у Варшаві. Король Владислав (Ладіслав) IV Васа помер і знать зібралася, щоб обрати наслідника престолу. Немирич та його союзники-протестанти організували кампанію на підтримку кальвініста Сигізмунда Трансильванського, від якого сподівалися релігійної терпимості. Спочатку Немиричу не дозволили ввійти до Даєта, тому що він відрікся від Трійці, але врешті впустили після того, як він сказав, що прийшов розмовляти з приводу політики, а не релігії. Хоча йому не дали дозволу говорити у зіставленні статтей конфедерації, його обрали до ради допомоги регенту. Після того як колишній кардинал був обраний королем Яном II Казимиром Васа, Немирич почав шукати підтримки та захисту в Трансильванському суді. Він взяв участь у боротьбі проти козаків, але радив помірність та намагався знайти з ними згоду.

Немирич повернувся до своїх маєтків в Україні 1649 року, але після того як 1654 року козаки розгромили польську армію під Батоґом, був змушений переїхати на Волинь. Він розчарувався в новому польському королеві, який 1654 року не зміг запобігти втраті України на користь Росії. Таким чином, 1654-го року, коли шведи захопили Польщу, Немирич сердечно кинувся у шведський табір. Він керував делегацією, яка просила шведського короля Карла X відновити громадянські та релігійні свободи польських протестантів, включаючи Польське братство. Король відкинув офіційне підтвердження, тому що боявся образити більшість католицького населення. Це не послабило про-шведського ентузіазму Немирича. Він служив у шведській армії та писав листи до високопосадовців, переконуючи їх підкоритися шведському королеві. Ці листи, широко повсюджені у Польщі, не лише зашкодили репутації Немирича, а також спровокували обурення та відплату, спрямовану на Польське братство. Католицьке протистояння шведам стало особливою ціллю аріанської знаті та конгрегацій, населення яких було понижене та розкидане. Зміцнений Ян Казимир, спираючись на народну підтримку, поклявся вигнати аріанців із королівства. 1657 року Немирич, сподіваючись відновити власне багатство та статки братства, вів переговори щодо укладання угоди, згідно з якою Польща мала б бути поділена між козаками Хмельницького, Швецією та Трансильванією. Це розглядалося як очевидна зрада.

Коли шведи почали відступати, Немирич повернувся до своїх володінь в Україні, які йому повернув Хмельницький, та залишався там на боці козаків, які протистояли

Москві. Він невтомно працював над плануванням та сприянням укладанню Гадяцької угоди 1658 року. За умовами цієї угоди, Польське королівство та Литва мали б бути приєднані до третього об'єкта, названого Рутенським герцогством (Україна та Волинь). Вони мали б спільного короля, парламент та спільну іноземну політику. Герцогство б утримувало власну скарбницю, суди та систему освіти. Його світські сенатори та православне духовенство засідало б у Польському Сенаті. Уніатська церква (яка підпорядковувала православних віруючих римо-католицькій ієррхії) мала б бути розпущена. В новому герцогстві свободу релігії відкрито надавали лише православним та католикам.

Оскільки Немирич мав намір бути великим канцлером нового герцогства, а позиція аріанської общини вже більше не була сильною, того року він офіційно перейшов у християнство. У трактаті «Заклик до всіх дисидентів із римо-католицької релігії знайти притулок у Грецькій церкві» він вмовляв Польське братство та інших протестантів перейти в православ'я. Це, як він стверджував, була по-справжньому апостольська церква, догмати якої базуються на Святому Письмі. Він відкидав ту ідею, що віра може базуватися лише на причині, вказуючи на внутрішні дискурси між польськими аріанцями. Він наголошував на перевагах приналежності до більшого церковного органу. Хоча не збереглося жодної копії цього трактату, його зміст зберігся в латинській *Responsio ad scriptum* (Відгук на трактат) Самуеля Пржипковського. Перехід Немирича в християнство шокував Польське братство. Ніхто з них не пішов слідом; більшість була абсолютно нажахана таким вчинком. До переходу ставилися із універсальним скептицизмом: папський нунцій сардонічно сказав, що Немирич став би католиком за шапку кардинала. Оскільки Немирич не позакривав арійських церков у своїх володіннях, Росія вважала його таємним українцем.

1659 року перед Польським Даетом Немирич виголосив відому промову на підтримку Гадяцької унії, яку Дает неохоче підтримав. З перспективою нової та славетної кар'єри в майбутньому він повернувся на українські володіння та намагався розбити козаків, що були в союзі з Москвою. Після початкового оєінного успіху, його розгромили та вбили, коли той намагався втекти. Кажуть, що він отримав приблизно 70 поранень в груди, а перед смертю вигукнув: «Господи Ісусе, спаси мене!» Така смерть показала дуже велику в багатьох ненависть до нього. Цій новині всі православні, католики, аріанці зраділи. Катаржина Люб'єнецька, мати богослова Станіслава, яка могла знати Немирича особисто, не без задоволення написала: «Рукою селянина Бог швидко вчинив справедливість... Це йому не допомогло, хоча і став русином». Умови Гадяцької угоди, головним автором яких він був, ніколи так і не набрали чинності, а Україна врешті була поділена між Польщею та Росією.

Негативна репутація Немирича не змінювалася протягом трьох століть. Коли Радянський Союз в другій половині ХХ століття підкорив Польщу та Україну, його особистість переглянули польські та українські дисиденти, котрі показували його як раннього прибічника польсько-української співпраці у відповідь зростаючій загрозі Росії. Однак і по сьогоднішній день він залишається суперечливою особистістю. Можливо, причиною цього му слугує те, що були забутими його відступництво, його аріанське релігійне членство та захист Польського Братства.

Юрій Немирич та його дружина Ельжбета Слупецька (пом. 1660), мали трьох дітей. Їхній син Томас, під час навчання в Кісієліні, зламав карк і помер. Його дочка Барбара одружилася із арійським дворянином та меценатом Чарківської церкви Геронімом Гратусом Москоржовским (1627–1660 рр). Після його смерті вона вдруге

одружилася із Марціяном Чапліч, котрий 1661 року для того, що залишитися в Польщі став римо-католиком. Невідомо чи Барбара також перейшла в цю релігію. Другий син, Теодор (1648–1700), після смерті батьків був вихований дядьком як унітарин, та разом з ним залишив Польщу 1664 року. 1668-го він повернувся до Польщі та керував тим, що залишилося від його спустошених володінь. Він був улюбленцем Яна Казимира Ваза та наступного короля Міхала Корибута Вишневецького. Так як і батько, Теодора багато разів обирали членом парламенту, але це не привело його до високого посту. Повертаючись в Польщу, він офіційно перейшов у православ'я. Однак ходили чутки, що він зустрічався зі своєю двоюрідною сестрою Мар'яною Немиричівною для того, щоб «разом практикуватися у ересі». Можливо, вони були останніми аріанцями на Волині. Теодор помер, залишивши по собі дві дочки, які були римо-католичками.

Документи про сім'ю Немирича були знищені 1944 року разом із його домом у Варшаві.

Стаття Казимира Бема

Авторське право на всі матеріали належить Історичному Товариству унітарних універсалістів (ІТУУ) 1999–2007

«Хоча деякі дослідники вбачають у ньому лише кар'єриста та багаторазового зрадника, який керувався виключно власними класовими інтересами, інші показують Немирича як вісника сучасних федералістичних концепцій, які завжди на перше місце ставили інтереси його української батьківщини».

Польський біографічний словник. – Том 22. – Вроцлав, 1997. – С. 816.

[74] **BOHDAN KHMELNYTSKY**

«In 1648 the outbreak of the Cossack Revolt under Bohdan Khmelnytsky signaled the beginning of the end for the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Cossacks, many of whom descended from people who had fled from serfdom, led a rebellion of Ukrainian serfs against their Polish-cultured feudal overlords. This uprising was catastrophic for the population of the Ukraine generally, but especially disastrous for Jews and Arians, who were viewed as connected with the noble oppressors».

[74] **БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ**

«В 1648 році повстання козаків під орудою Богдана Хмельницького сигналізувало про початок кінця польсько-литовського гніту. Козаки, багато з яких були кріпосними втікачами, очолювали боротьбу українських кріпосних проти їхніх польських власників-феодалів. Повстання мало катастрофічні наслідки для українського населення загалом, але особливо згубним воно стало для євреїв та аріан, яких зараховували до числа тих, хто був зв'язаний зі шляхетськими гнобителями.»

[75] <http://www.answers.com/topic/george-ii-r-k-czi>,

George II Rakoczi

«On ascending the throne (October 1648), his first thought was to realize his father's Polish ambitions. With this object in view, he allied himself, in the beginning of 1649, with

the Cossack hetman, Bohdan Khmelnytsky, and the hospodars of Moldavia and Wallachia (Vasile Lupu and Matei Basarab). It was not, however, until 1657, as the ally of Charles X Gustav, that he led a force of 40,000 men against the Polish king, John Casimir in the third part of Second Northern War (1655-1660), also known as The Deluge.

He took Cracow and entered Warsaw with the Swedes, but the moment his allies withdrew the whole scheme collapsed. In July 1657, his forces were defeated by the Polish army in the battle at Czarny Ostrów, and it was only on the most humiliating terms that the Poles finally allowed him to return to Transylvania».

This article incorporates text from the Encyclopedia Britannica Eleventh Edition Editors: Hugh Chisholm in London, Franklin Henry Hooper in New York City Published: 1910–11.

[75] **Юрій Ракоці**

«Коли вступав на трон (жовтень 1648 р.), його першою думкою було розуміння батькових амбіцій щодо Польщі. Із цим на думці він на початку 1649 року уклав союз із козацьким гетьманом Богданом Хмельницьким і «господарями» Молдавії та Валахії (Василем Лупулом та Матеем Басарабом). Однак нічого не відбулося до 1657 року, коли його союзником став Карл Густав, який під час третьої частини Другої Північної війни (1655–1660 рр.), також відомої під назвою «Потоп», вів проти польського короля Яна Казимира сорокатисячне військо.

Зі шведами він взяв Краків та ввійшов у Варшаву, зазнав краху, коли його союзники відкинули весь план. У липні 1657 року його військо було розгромлене польською армією на території Чорного Острова (Czarny Ostrów), і лише з найбільшим припущенням поляки дозволили йому повернутися до Трансильванії».

*Ця стаття включає текст із 11 видання енциклопедії «Британіка»
Видавці: Х'ю Чішольм в Лондоні та Франклін Генрі Хупер в Нью-Йорку
Рік видання: 1910–11 рр.*

[76] <http://www.malbork.pl/en/index.php?option=content&task=view&id=166&Itemid=0&limit=1&limitstart=3>

Офіційний сайт Мальбурга

«Once again the castle was used as a prison when, during the war with the Cossacks in the mid-17th century, for nearly three years some ... Ivan Bohun had been kept here before he was finally brought to the Polish court martial and was shot for betrayal to enemies».

[76] «Ще раз замок був використаний як в'язниця під час війни з козаками в середині XVII століття, протягом приблизно трьох років тут тримали ... Івана Богуна, перед тим, як його врешті віддали під військовий суд Польщі та розстріляли за зраду».

[77] <http://mek.oszk.hu/02100/02114/html/113.html>

Сайт некомерційної Асоціації Угорської електронної бібліотеки (non-profit Association for the Hungarian Electronic Library). Керівник відділу Іштван Молдован (István Moldován)

Стаття без автора:

«Rákóczi avait eu connaissance, au cours de l'été de 1648, du soulèvement des cosaques de Pologne. Il perçut immédiatement en eux un allié potentiel et, peut-être pour la première fois de sa vie, il prit lui-même l'initiative de contacter le chef des cosaques. Le hetman Bogdan Khmelnytsky – invoquant la mémoire d'Etienne Báthori qu'il adulait – lui promit son aide. Mais Georges Ier Rákóczi ne put lire sa belle lettre car il mourut le 11 octobre 1648. Il laissa à ses fils György et Zsigmond la tâche de réaliser ses projets. L'héritier du trône de Transylvanie fut l'aîné de ses fils, Georges II Rákóczi».

[77] «Влітку 1648 року Ракоці дізнався про повстання польських козаків. Він відразу побачив у них потенційних союзників і, можливо, вперше у житті сам взяв ініціативу сконтактуватися із козацьким гетьманом. Гетьман Богдан Хмельницький – пам'ятаючи про Стефана Баторія, яким на той час захоплювався – пообіцяв допомоги. Але Джордж (Юрій) I Ракоці не зміг прочитати його листа, тому що помер 11 жовтня 1648 року. Завдання здійснити цей план він залишив своїм синам Джорджу (Юрію) та Зигмунду. Трон Трансильванії успадкував старший із його синів Джордж (Юрій) II Ракоці»

[78] http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/histoire-turquie/c_18.htm

«Durant le Grand-Vizirat de Köprülü Mehmed Pacha, le Khan de Crimée, Mehmed Giray infligea, à la bataille de Konotop (12 juillet 1659), une terrible défaite à l'armée russe, commandée par le prince Troubetskoï, qui y perdit la vie ainsi que 120.000 hommes. 50.000 soldats de l'armée russe furent faits prisonniers. A cette époque, deux grands Etats de l'Europe orientale, la Russie et la Pologne versaient un tribut annuel au Khan de Crimée».

Histoire abrégée de la Turquie. Depuis les origins a l'avènement de la République YILMAZ ÖZTUNA/ DIRECTION GENERALE DE LA PRESSE ET DE L'INFORMATION

[78] «Коли Великим візиром був Копрюлю Мехмед Паша, кримський хан Мехмед Гірей у битві під Конотопом (12 липня 1659 року) наніс величезний удар російському війську під командуванням князя Трубецького. який втратив таким чином 120 000 вояків.

50 000 солдатів російської армії було взято в полон. В цей період дві великі країни Східної Європи, Росія та Польща, платили щорічну данину кримському хану».

Уільмаз Остунa «Коротка історія Туреччини. Від початків до постановня республіки», ЗАГАЛЬНА ДИРЕКЦІЯ ПРЕСИ ТА ІНФОРМАЦІЇ

[79] http://www.aboutturkey.com/turkey/history/Ottoman_Sultans/SULTAN_MEHMED_IV.shtml,

«He restored the financial regulations, he recaptured the island of Limni, Bozcaada and Imros from the Venetians in 1657. He defeated the Russian Army in Konotop (1659) and he repressed the revolt of Erdel Prince Rakochi».

***SULTAN MEHMED IV (1648–1687) By Ottoman
Feb 5, 2007, 08:07***

[79] Він відновив фінансове управління, 1657 року відвоював у венеціанців острів Лімні, Бозцаду та Імрос. Він завдав поразки російській армії під Конотопом (1659 р.) і придушив повстання ердельського князя Ракочі.

Оттоман «Султан Мехмед IV (1648–1687)», 5 лютого 2007 р.

[80] http://www.ozturkler.com/data_english/0003/0003_12_11.htm

«The teacher of the Old Köprülü was Murad IV. He tried to imitate that ruler and he imitated him as much the same with all his oppression that he had imposed before. He had shed blood. However, he eradicated the problem of anarchy. He went to Erdel and extirpated the anarchy in this region. Then, he advanced towards the Bandits in the Anatolia. The Crimean Khan Mehmed Giray had won the victory of Konotop in the west of Cernigov. 120.000 Russian soldiers had died in the battlefield and 50.000 Russians were taken prisoners by the Turks. The chief commander, Prince Trubeçkoy and all his retinues were among the dead».

[80] «Вчителем Старого Корпюлю був Мурад IV. Він намагався імітувати того правителя, і робив це дуже добре, з усім своїм гнобленням, яке показував раніше. Він проливав кров. Однак викоринив проблему анархії. Він пішов до Ерделя та знищив анархію в цьому регіоні. Потім рушив на бандитів Анатолії. Кримський хан Мехмед Гірей переміг під Конотопом на захід від Чернігова. 120 000 російських вояків померло на полі бою та 50 000 росіян було взято турками в неволю, головнокомандувач князь Трубецкой та весь його почет були вбиті».

[81] <http://www.oldandsold.com/articles11/slavic-europe-11.shtml>,

«On August 15, Khmelnytsky died, thus removing for a time the Cossack peril. Finally, Brandenburg was detached from the Swedish alliance by the compact of Wilawa, releasing the Elector from the obligation of doing homage to the Polish Crown for East Prussia. The Cossack officers, accustomed to boundless licence under the loose Polish rule, had already begun to chafe at the more stringent discipline of the Moscovites ; and, on the death of Khmelnytsky, they elected as their Hetman a Lithuanian gentleman, Wyhowski, who concluded with the Republic the compact of Hadziacz (Sept. 11, 1658). By this compact, the palatinates of Braclaw, Kyiv and Chernigov were created into a semi-independent principality, under Polish suzerainty, with Wyhowski as its first ruler; a general amnesty was proclaimed ; and the Metropolitan of Kyiv and his diocesans were recognised de jure as Polish senators. But the rank and file of the Cossacks, together with the orthodox clergy, opposed the arrangement; and, though Wyhowski routed them and their Moscovite allies at the bloody battle of Konotop (July 8, 1659), he was ultimately obliged to resign the Hetmanship and retire to Poland».

*John Casimir And The Cossacks, 1648–1669
(Originally Published 1908)*

[81] «15 серпня помер Хмельницький, таким чином відпала на певний час загроза з боку козаків. Бранденбург був від'єднаний від шведського союзу Вілавським пактом, звільняючи Електора від зобов'язання шанувати польську корону за Східну

Прусію. Козацькі ватажки, які звикли до безмежної свободи дій у Польщі, вже почали гніватися на сильнішу дисципліну Московитів та після смерті Хмельницького обрали гетьманом литовського дворянина Виговського, який уклав із республікою Гадяцьку угоду (11 вересня 1658 року). Згідно з цією угодою, палатинати Брацлавіа Києва та Чернігова створили напівнезалежне князівство під польським сюзеренітетом, із Виговським у ролі першого керівника; було проголошено загальну амністію; Митрополит київський та його єпископи були юридично визнані польськими сенаторами. Але ряди та колони козаків разом із православним духовенством були проти умов; хоча Виговський і керував ними та їхніми московітськими союзниками у кривавій битві під Конотопом (8 липня 1659 року), зрештою, він був змушений відмовитися від гетьманської булави та виїхати до Польщі».

«Ян Казимир та козаки, 1648–1669 рр».
Вперше опубліковано 1908 р.

[82] *Магочі Пол. Історія України:*

С. 220–221

«Наступник Хмельницького, гетьман Іван Виговський, обрав польську орієнтацію. Виговський був обраний гетьманом старшиною 1657 року, але йому відразу кинули виклик козаки із Запорозької Січі. Причина була проста. Навіть загальноповажаний Хмельницький отримав свій революційний старт внаслідок того, що пішов на Січ та був обраний його членами на посаду гетьмана. Таким чином, коли Виговський підходив до Січі, маючи справу безпосередньо із старшиною, запорожці повстали. Повстання під проводом Якова Барабаша, що приєдналося до полтавських козаків, ватажком яких був Мартин Пушкар, мало підтримку московитів.

Наприкінці Виговський був здатен придушити заколоти запорожців та їх союзників, хоча і залишився вільним від впливу московського втручання в козацькі справи. Не розриваючи повністю зв'язок із царською владою, в жовтні 1657 року він підписав угоду зі шведами (в Корсуні), яка обіцяла створення незалежної козацької держави, котра включала б в себе Галичину, Волинь та східноукраїнські землі. Коли шведський союз не зміг дати конкретні результати, і коли стало зрозуміло, що Москва надасть свою підтримку козацьким повстанням проти старшини, Виговський, дослухаючись до поради свого відомого радника Юрія Немирича, вирішив знову укласти домовленість з поляками. Немирич був руським магнатом, який перед 1648 роком перейшов у протестанство та став одним із інтелектуальних наставників протестанства в Польщі. В результаті, він служив у Польській армії проти Хмельницького, а потім сприяв виборам протестанського короля на польський трон, із Трансильванії чи Швеції. Зрештою, 1657 року Немирич пішов на службу до гетьмана Виговського, і невдовзі після цього повернувся до православ'я».

С. 224–225

«На жаль, для прибічників плану (Гадяцької угоди – *перекл.*), проблема напівнезалежних запорозьких козаків не була розв'язаною, оскільки в кращому випадку лише декілька представників козацької еліти могли стати дворянами. Набагато важче було побороти успадковану ворожість до Польщі, яка поширилась між великою кількістю українського населення, яке ще досі пам'ятало війни часів

Хмельницького. Зрештою, позбавлені виборчих прав, запорожці втратили довіру до гетьмана Виговського та продовжили дивитись на Москву, яка в будь-якому разі не збиралася приєднатися до Гадяцької конфедерації. Таким чином, Гадяцький Союз помер мертвонародженим.

Незважаючи на поразку, Гадяч заслуговує на увагу через дві причини. Це була перша спроба розв'язати проблему «українець-русин» загалом в рамках Польщі. Мало того, це було використано пізнішими захисниками Польщі як приклад нібито толерантної природи Польщі. Більш важливим є те, що Гадяч показав, наскільки менш зацікавленим був керівний соціальний прошарок України у здобутті незалежності для їхньої батьківщини, ніж в утриманні та розширенні власних соціальних та політичних привілеїв на території держави. Якби їхні власні інтереси не могли просуватися в Польщі, тоді, можливо, пропозиція московитів була б кращою. По суті, весь період Руїни в українській історії можна розглядати як час, коли козацька старшина постійно пересувала васальну залежність від Польщі до Москви, а іноді навіть до Османської імперії в спробах знайти сильного союзника, який гарантував би власну роль лідера в українському суспільстві. Однак у старшини на перешкоді стояло дві сили: 1) уряди Польщі та Москви, кожен з яких мав свої думки на рахунок того, як треба керувати «периферійними» землями на території; 2) запорозькі козаки нижчого ешелону та селяни, які від початку протистояли ідеї заміни правління польською чи полонізованою руською аристократією на правління «власною», але не менш пригноблюючою козацькою аристократією».

Анархія. Руїна та поділ України

Протягом цієї ери безперервної громадянської війни та іноземного втручання козацька старшина мала недостатньо контролю над подіями. Запропонований Гадяцький Союз, приміром, розглядався Москвою як декларація війни, і навесні 1659 року цар Олексій послав на Україну сотисячну армію. Хоча московити й були розбиті під Конотопом (8 липня 1659 р.) об'єднаним польсько-татарсько-козацьким військом, позиція гетьмана Виговського не поліпшилася. Повстання, особливо на Лівому березі та на Запоріжжі, яким керували козаки, незадоволені пропольською орієнтацією старшини, призвели до звільнення Виговського у вересні 1659 року».

Paul Robert Magocsi «A History of Ukraine», University of Toronto Press, Toronto, 1996.

Магочі Пол Роберт. Історія України. – Торонто: Юніверсіті Прес, 1996.

ДОЛІ, ПОВ'ЯЗАНІ З УКРАЇНОЮ

Українець і єврей, білорус і молдаванин, шотландець і росіянин, поляк і німець – доля пов'язала з Україною людей найрізноманітніших національностей. Хтось народився тут, а іншого на нашу землю привели вигадливі й так мало передбачувані життєві стежки. Як для доброї матері й батька дорога кожна дитина, так і держава та народ мають дорожити й пишатися кожним своїм сім'янином. В.Хавкіна і Д. Самойловича об'єднує не тільки народження на українській землі, їх єдне подвижницьке служіння людству.

Важко щось додати до слів знаного француза про Данила Самойловича... Можна лишень уявити, скільки б ще міг зробити для науки і здоров'я людей цей мужній вчений, якби не такі тодішні правителі.

[83] <http://www.asm.org/ASM/files/CCLIBRARYFILES/FILENAME/0000000248/530787p366.pdf>

Лютцкеранд Едіт, Жохнович Кароль, «Вальдемар Хавкін: першовідкривач вакцини проти холери»:

«Більшість американців, які могли б відразу відповісти на запитання, як звати вчених, які поборолі поліомієліт, сказ, які змогли б за кілька секунд пригадати ім'я, аналогічно пов'язане із сифілісом, жовтою гарячкою та малярією, можливо, зайшли б у безвихідь, якби в них запитали про людину, яка винайшла вакцини проти двох із найсмертельніших епідемічних хвороб – холери та бубонної чуми. Це Вальдемар Мордекал Хавкін (1860–1930), якого королева Вікторія назвала кавалером Індійської Імперії за його службу цій країні і якого лорд Джозеф Лістер назвав «рятівником людства». У 1920–30 рр. Синклер Льюїс («Арроусміт») та А. Дж. Кронін («Цитадель») згадували його ім'я. Сьогодні важко знайти в цій країні когось, хто чув про нього.

...Рано зацікавлений в протозоології, він написав студентську роботу для свого викладача та ментора Іллі Мечнікова. У роботі розповідалося про *Astazio ocellata*, і вона була настільки хорошою, що через чотири роки її надрукували в «Аналах» Інституту Пастора».

[84] <http://www.nlm.nih.gov/hmd/manuscripts/ead/haffkine36.html>

***Archives and Modern Manuscripts Program, History of Medicine Division
Processed by John P. Rees; Processing Completed 2005
Encoded by John P. Rees***

Biographical Note:

«The son of a Jewish schoolmaster, W. M. Haffkine (born Volodymyr Aaronovich Havkin) was born in the prosperous Black Sea port of Odessa. He entered the Faculty of Natural Sciences in the University at Odessa and completed his studies in 1882 with a dissertation on Zoology.

He became the curator of the Zoological Museum in Odessa, but was arrested as a member of a Jewish self-defence organisation after the assassination of Tsar Alexander.

Released after a trial, he left for Switzerland in 1888 and worked as an assistant at the Geneva medical school for a year.

In 1889 he moved to Paris and started working at the Pasteur Institute where his initial work focused on producing a cholera inoculation. He produced an attenuated form of the bacterium by exposing it to blasts of hot air. A series of animal trials confirmed the efficacy of the inoculation. In July 1892, Haffkine performed his first human test, on himself. During the Indian cholera epidemic of 1893, he travelled to Calcutta and introduced his new prophylactic inoculation. After initial criticism by the local medical bodies, it was widely accepted.

Haffkine came to Bombay at the outbreak of the plague epidemic in Bombay in October 1896. He improvised a laboratory in the Grant Medical College and set to work on preventive and curative measures. A curative serum was tested in four months, but was found to be unreliable; emphasis moved to a preventive vaccine using dead bacteria. A form useful enough for human trials was ready by January 1897, and tested on volunteers at the Byculla jail the next month. Use of the vaccine in the field started immediately.

Recognition followed quickly. The Aga Khan provided a building to house Haffkine's «Plague Research Laboratory» and other prominent citizens of Bombay supported his researches. However, the medical community was not very sympathetic towards him. In 1902 the vaccine apparently caused nineteen cases of tetanus. An inquiry commission indicted Haffkine, who was relieved of his position as Director of the Plague Laboratory. A review of the commission's report by the Lister Institute in England overturned this decision, putting the blame squarely on the doctor who administered the injections, and exonerated Haffkine.

Haffkine returned to France and settled in Boulogne-sur-Seine, and occasionally wrote for medical journals. In 1925, when the Plague Laboratory in Bombay was renamed the «Haffkine Institute», he wrote that «...the work at Bombay absorbed the best years of my life...». He revisited Odessa in 1927, but could not adapt to the tremendous changes after the revolution. He moved to Lausanne in 1928 and remained there for the last two years of his life».

References:

<http://theory.tifr.res.in/bombay/persons/wm-haffkine.html>

http://encycl.opentopia.com/term/Waldemar_Haffkine Encyclopedia Judaica (1971)

[84] *Архіви та програма Сучасних манускриптів, Історія відділу медицини
Опрацьовано Джемом П. Ріс; Опрацювання завершено 2005 року.
Закодовано Джемом П. Ріс*

Запис із біографії:

«Син єврейського шкільного вчителя, В. М. Хавкін (народж. Володимир Ааронович Хавкін) народився у чорноморському порту Одесі. Він вступив на факультет природничих наук Одеського Університету й закінчив навчання 1882 року з дисертацією із зоології.

Він став куратором Зоологічного музею в Одесі, але після вбивства царя Олександра був заарештований як член єврейської організації самооборони. Звільнений після суду, 1888 року він поїхав у Швейцарію та протягом року працював асистентом у Женевській медичній школі.

1889 р. він переїхав до Парижа й працював у Інституті Пастера, де його початкова робота зосереджувалася на виготовленні щеплення проти холери. Він виготовив

розріджену форму бактерії, піддаючи її подуву сильного вітру. Випробовування на тваринах підтвердили ефективність щеплення. У липні 1892 року Хавкін здійснив свій перший тест на людині – на собі. Під час епідемії холери в Індії у 1893 р. він поїхав до Калькутти та запропонував нове профілактичне щеплення. Спочатку місцеві медичні установи критикували Хавкіна, але потім прийняли це щеплення.

Хавкін приїхав до Бомбея під час вибуху епідемії чуми у жовтні 1896 року. Він організував лабораторію в Грант Медікал Коледж та розпочав роботу над профілактичними та лікувальними засобами. Лікувальну сироватку було протестовано через чотири місяці, але вона виявилася ненадійною; наголос змістився на профілактичну вакцину із використанням мертвої бактерії. Форма, доволі придатна для випробовування на людях, була готова вже до січня 1897 р. Її протестували на добровольцях у в'язниці Байкулла наступного місяця. Використання вакцини розпочалося негайно.

Визнання не забарилося. Ага Кхан надав будинок для розміщення Лабораторії дослідження чуми Хавкіна, а інші видатні жителі Бомбея підтримували його дослідження. Однак товариство медиків йому не дуже симпатизувало. 1920 року вакцина спричинила 19 випадків правцю. Слідча комісія звинуватила Хавкіна, якого звільнили з посади директора Лабораторії з дослідження чуми. В англійському інституті Лістера було переглянуто доповідь комісії й відкинута таке рішення, натомість було звинувачено лікаря, який робив ін'єкції. Хавкіна виправдали.

Він повернувся до Франції, поселився в Болоні-на-Сені та вряди-годи писав для медичних журналів. 1925 року, коли лабораторію з дослідження чуми в Бомбеї було перейменовано на «Інститут Хавкіна», він написав, що «...робота в Бомбеї ввібрала в себе найкращі роки мого життя...». Він знову відвідав Одесу 1927 року, але не зміг адаптуватися до величезних змін після революції. Переїхав до Лозанни 1928 року та залишався там протягом двох останніх років життя».

Посилання:

<http://theory.tifr.res.in/bombay/persons/wm-haffkine.html>

http://encycl.opentopia.com/term/Waldemar_HaffkineEncyclopedia Judaica (1971)

[85] http://Volodymyr_havkin.totallyexplained.com/,

Waldemar Mordecai Wolff Haffkine (March 15, 1860, Odessa, Russia – October 26, 1930, Lausanne, Switzerland) was a bacteriologist who mainly worked in India. He was the first microbiologist who developed and used vaccines against cholera and bubonic plague. He tested the vaccines on himself. Lord Joseph Lister named him «a savior of humanity».

Early years

Born Volodymyr Aaronovich Havkin (), the fourth of five children in a family of a Jewish schoolmaster in Odessa, Russian Empire, he received his education in Odessa, Berdyansk and St. Petersburg.

For a short time, young Haffkine was a member of Narodnaya Volya, but after the group turned to terrorism against public officials, he broke up with the revolutionary movement. He was also a member of the Jewish League for Self-Defense. Haffkine was injured while defending a Jewish home during a pogrom, as a result he was arrested but later released due to the intervention of Ilya Mechnikov. Haffkine continued his studies

with famous biologist Ilya Mechnikov, but after the assassination of Tsar Alexander II, the government increasingly cracked down on people it considered suspicious, including intelligentsia. Mechnikov left the country for Pasteur Institute in Paris. In 1888, Haffkine was allowed to emigrate to Switzerland and began his work at the University of Geneva. In 1889 he joined Mechnikov and Louis Pasteur in Paris.

Anti-cholera vaccine

At the time, one of the five great cholera pandemics of the nineteenth century ravaged Asia and Europe. Even though Robert Koch discovered *Vibrio cholerae* in 1883, the medical science at that time didn't consider it a sole cause of the disease. This view was supported by experiments by several biologists, notably Jaime Ferran in Spain. Haffkine focused his research on developing cholera vaccine and produced an attenuated form of the bacterium. Risking his own life, on July 18, 1892, Haffkine performed the first human test on himself and reported his findings on July 30 to the Biological Society. Even though his discovery caused enthusiastic stir in the press, it wasn't widely accepted by his senior colleagues, including both Mechnikov and Pasteur, nor by European official medical establishment in France, Germany and Russia. The scientist decided to move to India where hundreds of thousands died from ongoing epidemics. At first, he was met with deep suspicion and survived an assassination attempt by Islamic extremists but during the first year there (1893), he managed to vaccinate about 25,000 volunteers, most of whom survived. After contracting malaria, Haffkine had to return to France. In his August 1895 report to Royal College of Physicians in London about the results of his Indian expedition, Haffkine dedicated his successes to Pasteur, who recently died. In March 1896, against his doctor's advice, Haffkine returned to India and performed 30,000 vaccinations in seven months.

Anti-plague vaccine

In October 1896, an epidemic of bubonic plague struck Bombay and the government asked Haffkine to help. He embarked upon the development of a vaccine in a makeshift laboratory in a corridor of Grant Medical College. In three months of persistent work (one of his assistants got nervous breakdown, two others quit), a form for human trials was ready and on January 10, 1897 Haffkine tested it on himself. After these results were announced to the authorities, volunteers at the Byculla jail were inoculated and survived the epidemics, while seven inmates of the control group died. Haffkine's successes in fighting the ongoing epidemics were undisputable, but some officials still insisted on old methods based on sanitarianism: washing homes by firehose with lime, herding affected and suspected persons in camps and hospitals, and restricting travel. Even though the official Russia was still unsympathetic to his research, Haffkine's Russian colleagues doctors V.K. Vysokovich and D.K. Zabolotny visited him in Bombay and during the 1898 cholera outbreak in the Russian Empire, the vaccine called «лимфа Хавкина» («limfa Havkina», Havkin's lymph) saved thousands of lives across the empire. By the turn of the century, the number of inoculees in India alone reached four millions and doctor Haffkine was appointed the Director of the Plague Laboratory in Bombay

Connection with Zionism

In 1898, Haffkine approached Aga Khan III with an offer for Sultan Abdul Hamid II to resettle Jews in Palestine, then a province of the Ottoman Empire: the effort «could be progressively undertaken in the Holy Land», «the land would be obtained by purchase

from the Sultan's subjects», «the capital was to be provided by wealthier members of the Jewish community», but the plan was rejected.

Little Dreyfus affair

In 1902, nineteen Punjabi villagers (inoculated from the same bottle of vaccine) died of tetanus. An inquiry commission indicted Haffkine, and he was relieved of his position and returned to England. The report was unofficially known as «Little Dreyfus affair», as a reminder of Haffkine's Jewish background and religion. The Lister Institute reinvestigated the claim and overruled the verdict: it was discovered that an assistant used a dirty bottle cap without sterilizing it. In July 1907, a letter published in *The Times*, called the case against Haffkine «distinctly disproven». It was signed by Ronald Ross (Nobel laureate, malaria researcher), R.F.C. Leith (the founder of Birmingham Institute of Pathology), William R. Smith (President of the Council of the Royal Institute of Public Health), and Simon Flexner (Director of Laboratories at New York Rockefeller Institute), among other medical dignitaries. This led to Haffkine's acquittal.

Late years

Since Haffkine's post in Bombay was already occupied, he moved to Calcutta and worked there until his retirement in 1914. Professor Haffkine returned to France and later moved to Lausanne, where he spent last years of his life. In his later years, Haffkine returned to Orthodox Jewish practice. In 1916, he wrote *A Plea for Orthodoxy*. In this article Haffkine advocated traditional religious observance and decried the lack of such observance among «enlightened» Jews.

During his brief visit to the Soviet Union in 1927, he found drastic changes in the country of his birth. In 1929 he established the Haffkine Foundation to foster Jewish education in the Eastern Europe. Haffkine received numerous honors and awards. In commemoration of a century after his birth, the Haffkine Park was planted in Israel in 1960s.

Sources

Edinger, Henry. *The Lonely Odyssey of W.M.W. Haffkine*, In *Jewish Life* Volume 41, No. 2 (Spring 1974).

Waksman, Selman A.. *The Brilliant and Tragic Life of W.M.W. Haffkine: Bacteriologist*, Rutgers University Press (1964).

[85] **Вальдемар Мордехай Вульф Хавкін** (15 березня 1860 р. Одеса, Росія – 26 жовтня 1930 р. Лозанна, Швейцарія) був бактеріологом, який переважно працював в Індії. Він був першим мікробіологом, який вивів та застосував вакцини проти холери та бубонної чуми. Вчений випробовував вакцини на собі. Лорд Йозеф Лістер назвав його «рятівником людства».

Ранні роки

Володимир Ааронович Хавкін, четвертий з п'яти дітей у сім'ї єврейського шкільного вчителя в Одесі, що в Російській імперії, отримав освіту в Одесі, Бердянську та Санкт-Петербурзі.

Певний час молодий Хавкін був членом «Народної Волі», але після того як група почала тероризувати громадських службовців, він покинув революційний рух. Також був членом єврейської ліги самооборони. Хавкін був поранений, коли під час

погрому захищав Єврейський дім, був заарештований, але пізніше його звільнили, оскільки втрутився Ілля Мечніков. Хавкін навчався й далі з відомим біологом Іллею Мечниковим, але після вбивства царя Олександра II уряд все більше й більше нападав на людей, які вважалися підозрілими, в тому числі й на інтелігенцію. Мечніков покинув країну й переїхав до Інституту Пастера в Парижі. 1888 року Хавкіну дозволили емігрувати до Швейцарії, де він почав працювати в Женевському університеті. 1889 року в Парижі він приєднався до Мечнікова та Луї Пастера.

Вакцина проти холери

Тоді одна з п'яти великих пандемій холери дев'ятнадцятого століття спустошувала Азію та Європу. Хоча Роберт Кох 1883 року й відкрив Вібрію холери, медична наука не вважала це єдиною причиною хвороби. Цю теорію підкріплювали експерименти кількох біологів, особливо Жейма Феррана в Іспанії. Хавкін зосереджував свої дослідження на винайденні вакцини проти холери та виготовив розріджену форму бактерії. 18 липня 1892 року, ризикуючи власним життям, Хавкін провів перший тест на собі та 30 липня повідомив про свої відкриття біологічному товариству. Хоча його відкриття спричинило повний ентузіазму шум у пресі, воно не було широко прийняте його старшими колегами, включаючи також Мечнікова та Пастера, а також європейські медичні кола у Франції, Німеччині та Росії. Вчений вирішив переїхати до Індії, де сотні тисяч вмирили від тодішньої епідемії. Спочатку його зустріли із глибокою підозрою, він пережив спробу вбивства ісламськими екстремістами, але протягом першого року, що його провів там (1893 р.), він вакцинував приблизно 25 000 добровольців, більшість з яких вижила. Хавкін був змушений повернутися до Франції після того, як захворів на малярію. У серпні 1895 року в доповіді про результати Індійської експедиції до Королівського Коледжу лікарів у Лондоні Хавкін присвятив свій успіх Пастору, який нещодавно помер. У березні 1896 року, попри поради лікаря, Хавкін повернувся до Індії та за сім місяців зробив 30 000 вакцинацій.

Вакцина проти чуми

У жовтні 1896 року епідемія бубонної чуми охопила Бомбей, і уряд попросив Хавкіна допомогти. Він узявся за створення вакцини в тимчасовій лабораторії у коридорі Грант Медікал Коледжу. Через три місяці наполегливої роботи (один із його асистентів отримав нервовий зрив, ще двоє звільнилося), 10 січня 1897 року, форма для випробовування на людях була готова. Хавкін випробував її на собі. Після того як про ці результати повідомили владі, добровольцям Буцильської в'язниці зробили щеплення, і вони пережили епідемію, тоді як сім в'язнів контрольної групи померли. Успіх Хавкіна у боротьбі із тодішньою епідемією був незаперечним, однак деякі чиновники досі наполягали на старих методах, які базувалися на санітаріанізмі: миття будинків пожежним шлангом із липою, зганяння уражених та підозрюваних людей у табори й лікарні, обмеження в пересуванні. Хоча офіційна Росія ще досі неприхильно ставилася до його дослідження, російські колеги Хавкіна В. К. Високович та Д. К. Заболотний відвідали його в Бомбеї, а 1898 року під час вибуху в Російській Імперії епідемії холери вакцина під назвою «лімфа Хавкіна» врятувала тисячі життів у всій імперії. На зламі століть кількість щеплень лише в Індії сягнула 4 млн., доктора Хавкіна призначили директором Лабораторії з дослідження чуми в Бомбеї.

Зв'язок із сіонізмом

1898 року Хавкін підійшов до Ага Кхана III із пропозицією, щоб султан Абдул Хамід II переселив євреїв у Палестину, на той час – територію Османської Імперії: намагання «могло б бути прогресивно здійсненим на Святій Землі», «землю можна було б купити у підданих Султана», «столиця була б забезпечена заможними членами єврейської громади», але план було відкинуто.

Справа малого Дрейфуса

1902 року дев'ятнадцять селян із Панджабі (ім зробили щеплення із тієї ж пляшки вакцини) померли від правцю. Комісія з розслідувань звинуватила Хавкіна, його звільнили з посади та повернули до Англії. Неофіційна назва доповіді «Справа Маленького Дрейфуса» є нагадуванням про єврейське походження та релігію Хавкіна. Інститут Лістера провів повторне розслідування й виявив, що асистент використав брудний, не стерилізований корок для пляшки. У липні 1907 року в лист, опублікованому в газеті «Таймс», було названо справу проти Хавкіна «очевидно помилковою». Лист був підписаний Рональдом Россом (Нобелівським лауреатом, дослідником малярії), Р. Ф. С. Лейтом (засновником Бірмінгемського інституту патології), Вільямом Р. Смітом (президентом ради Королівського інституту охорони здоров'я) та Саймоном Флекснером (директором лабораторій в Інституті Рокфеллера, що в Нью-Йорку) та інших високопосадових осіб в галузі медицини. Це привело до виправдання Хавкіна.

Пізнні роки

Оскільки посада Хавкіна в Бомбеї була вже зайнята, він переїхав до Калькутти й працював там до пенсії (до 1914 р.). Професор Хавкін повернувся до Франції, а потім до Лозанни, де провів останні роки життя. В цей час Хавкін повернувся до православних єврейських обрядів. 1916 року він написав прохання про Православ'я. У цій статті Хавкін захищав традиційні релігійні обряди та осуджував нестачу таких обрядів між «освічених» євреїв.

Під час короткого візиту до Радянського Союзу в 1927 році він побачив різючі зміни у країні, де народився. 1929 року заснував Фундацію Хавкіна, метою якої було стимулювання освіченості євреїв у Східній Європі. Хавкін отримав численні премії та нагороди. Відзначаючи століття із його дня народження, 1960 року в Ізраїлі було посаджено Парк Хавкіна.

Джерела:

Генрі Едінгер. *«Самотня одиссея В. М. В. Хавкіна», в «Єврейське життя», том 41, № 2 (весна 1974)*

Ваксман Сельман А. *Чудове та трагічне життя В. М. В. Хавкіна: бактеріолог. – Рутгерс Юніверситі Пресс, 1964.*

Важко щось додати до слів знаного француза про Данила Самойловича... Можна лишень уявити, скільки б ще міг зробити для науки і здоров'я людей цей мужній вчений, якби не дурнуваті правителі.

<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/romm/04krem.html>

Український сайт: Ромм про Самойловича

<http://cns.miiis.edu/> – «*Центр досліджень із запобігання розширенню ядерної зброї*» – сайт інституту міжнародних досліджень у Монтерей (із офісами в Монтерей, Вашингтоні та Алма-Аті)

До останнього сайту є додаток про «вчених та інших громадських діячів, які відіграли важливу роль в еволюції системи проти чуми в царській Росії», у якому зазначено, що «Самойлович був одним із тих, хто започаткував епідеміологію в Росії і був активним організатором та учасником боротьби проти чуми...»

Annex: Biosketches of scientists and other public figures who played important roles in the evolution of tsarist Russia's anti-plague system

[86] Samoilovich was one of the founders of epidemiology in Russia, and an active organizer and participant in the struggle against plague. He graduated from medical school at the Admiralty Hospital in St. Petersburg. From 1769 to 1771, Samoilovich served in the army during the Russian-Turkish war. In 1771, he worked in the effort to mitigate the consequences of a plague epidemic in Moscow. Starting in 1784, he became involved in the fighting plague epidemics in southern Russia. He was the first Russian scientist to provide a detailed description of the clinical development of plague. Samoilovich also developed a coherent system of anti-epidemiological measures to fight plague. He defended the right of students to publish medical dissertations in Russian (before it could only be done in Latin).

Samoilovich was elected member of many foreign academies of sciences. He published several fundamental treatises on plague, which received a wide recognition, including *Traactatus de sectione symphyseos ossium pubis et partu caesareo* (Lugduni Batavorum, 1780). The significance of Samoilovich's scientific contributions and the continued relevance with which they are regarded can be judged from the fact that his Selected Works were published in two volumes in 1949–1952».

[86] «Самойлович був одним із засновників епідеміології в Росії та активним організатором і учасником боротьби проти чуми. Закінчив медичну школу при Адміральському шпиталі в Санкт-Петербурзі. З 1769-го по 1771-й рік Самойлович служив в армії під час російсько-турецької війни. 1771 року він працював, аби полегшити наслідки епідемії чуми в Москві. 1784 р. приєднався до боротьби проти епідемії чуми в південній Росії. Він був першим російським вченим, який надав детальний опис клінічного розвитку чуми. Самойлович також розробив зрозумілу систему антиепідеміологічних заходів у боротьбі проти чуми. Він захищав право студентів публікувати медичні дисертації російською мовою (до того це робилося лише латиною).

Самойловича обирали членом багатьох іноземних академій наук. Він опублікував кілька фундаментальних трактатів на тему чуми, які отримали широке визнання, включаючи *Traactatus de sectione symphyseos ossium pubis et partu caesareo* (Лугдуні Батаворум, 1780 р.). Його Вибрані роботи було опубліковано у двох томах 1949–1952 рр. І це свідчить про важливість наукового внеску Самойловича у медицину».

КОНЦЕРТ, ЯКОМУ ЗВУЧАТИ ДОВІКУ

[87] ДМИТРО БОРТНЯНСЬКИЙ

«Музика була важливим компонентом релігійних служб, і в столиці гетьманату Глухові було відкрито школу співу (1737 р.) для того, щоб забезпечити стабільне постачання музикантів. Найвідомішими в імперії хоровими композиторами, які закінчили Глухівську школу, були Максим Березовський, Дмитро Бортнянський та Артем Ведель.»

[88] <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=940DE1DC1738F935A25751C0A96E948260>

«Although Mykola Lysenko and Dmytro Bortniansky wrote in vastly different styles, both created powerful music. In the two Sacred Choral Concertos and the operatic excerpts from «Le Faucon», Bortniansky spoke a Mozartean language that was rich, poised and highly sophisticated».

«Concert: Ukrainian Choral Music» by BERNARD HOLLAND, Published: February 16, 1988.

[88] «Хоча Микола Лисенко та Дмитро Бортнянський писали в дуже різних стилях, обоє створювали потужну музику. У двох Духовних хорових концертах та оперних уривках із «Сокола» Бортнянський розмовляв багатою, врівноваженою та досконалою моцартівською мовою».

Холланд Бернард, «Концерт: українська хорова музика», надруковано 16 лютого 1988 р.

[89] <http://www.infoplease.com/ce6/people/A0808400.html>

«**Bortniansky, Dmitro Stepanovich**, 1751–1825, Russian composer, studied with Galuppi in St. Petersburg and Venice. After producing two operas in Italy, in 1779 he returned to St. Petersburg. There, in 1796, he became director of the Imperial Chapel Choir, for which he set a high standard. He wrote mainly church music, combining Russian church style and Italian style. In 1881, Tchaikovsky completed an edition of his church music, published in 10 volumes».

The Columbia Electronic Encyclopedia, 6th ed. Copyright © 2007, Columbia University Press. All rights reserved.

[89] «**Дмитро Степанович Бортнянський** (1751–1825), російський композитор, навчався із Галуппі в Санкт-Петербурзі та Венеції. Після постановки двох опер в Італії, 1779 року, він повернувся до Санкт-Петербурга. Там 1796 року він став диригентом Імператорського Капельного хору, для якого встановив високий стандарт. Він писав в основному духовну музику, поєднуючи російський та італійський церковні стилі.

1881 року Чайковський завершив видання його церковної музики, опублікованої в 10 томах».

Електронна енциклопедія «Коламбія», 6-те видання. – Колумбія Юніверсіті Прес, 2007.

[90] http://renaissanceresearch.blogspot.com/2005_08_01_archive.html,

Mostly Mozart and Bortniansky

«Exploring the connection between Mozart and Russia is a dubious proposition, because there was none. Not only did Mozart never visit the place, he knew next to nothing about it. But his music was embraced there, thanks in part to the Ukrainian composer Dmitro Bortniansky, a Mozart contemporary who was steeped in Italian music, studied opera in Italy and introduced works like Mozart's Requiem to the imperial court in St. Petersburg».

Anthony Tommasini, A Moscow Choir Fills In for Mozart's Ignorance of Russia New York Times August 29, 2005.

[90] **Здебільшого Моцарт та Бортнянський**

«Дослідження зв'язків між Моцартом та Росією є сумнівною пропозицією, тому що зв'язків не було. Моцарт не тільки ніколи не відвідував країни, а й нічого про неї не знав. Але його музику там прийняли, частково завдяки українському композитору Дмитрові Бортнянському, сучаснику Моцарта, який поринув у італійську музику, вивчав оперу в Італії та представив роботу Моцарта «Реквієм» імператорському дворові в Санкт-Петербурзі».

Томмасіні Ентоні. Московський хор заміняє Моцартове незнання Росії // Нью-Йорк Таймс. – 2005. – 29 серп.

[91] http://cantabile.org/program_notes/journey_603.html

«**Dmitro Bortniansky** (1751–1825) was to influence all who came after him. The emperor, after promoting Bortniansky to music director at the imperial chapel in St. Petersburg, decreed that only his music and that of composers of whom he approved be sung in church. Ever since then, the composer's numerous sacred works have been fixtures in Russian Orthodox repertoire, prominent among them his seventh and last setting of The Cherubic Hymn for mixed chorus. It is Bortniansky's reverence for the liturgy and sensitivity to the bounds of good taste that make this music eminently enjoyable for performers and listeners alike».

A Musical Journey, Program Notes by Sanford Dole

[91] «**Дмитро Бортнянський** (1751–1825) вплинув на тих, хто був після нього. Імператор по призначенню Бортнянського на посаду музичного керівника імператорської Капелли в Санкт-Петербурзі постановив, що в церкві мають співати лише його (Бортнянського) музику та музику тих, кого він схвалить. З того часу численні духовні роботи композитора закріпилися в репертуарі російського православ'я, знаменитими серед них були сьомий та останній твори «Ангельського

гiмну» для змiшаного хору. Саме поклонiння Бортнянського перед лiтургiєю та чутливiсть до проявiв гарного смаку робить його музику особливо приємною як для виконавцiв, так i для слухачiв».

«Музична подорож», програмнi нотатки Сенфорда Доуля

[92] <http://www.newworldclassics.com/Bios%20%20Reviews%20Estonian%20Choir.doc>.

«**Dmitro Bortniansky**, appearing three times on the program, was a contemporary of Mozart and survived into old age as Mozart did not, dying in 1825. He created a point where Baroque choral style, the operatic tendencies of the late 18th century and the darkly colored, drone-driven modal style of the Orthodox Church had little trouble meeting. He was a musician of astonishing sophistication and one of the few forgotten composers we might think about remembering».

«Songs of a Modern Allegiance and Reverence» by Bernard Holland, New York Times (2003-11-11).

[92] «**Дмитро Бортнянський**, який три рази з'явився в програмі, був сучасником Моцарта та, на відміну від останнього, дожив до старості та помер 1825 року. Він створив ту точку, в якій легко зустрілися хоровий стиль бароко, оперні тенденції кінця XVIII століття й похмурий та монотонний стиль православної церкви. Він був музикантом разючої досконалості й одним з тих кількох забутих композиторів, про яких ми мусимо пам'ятати».

Голланд Бернад. Пісні сучасної вірності та пошани // Нью-Йорк Таймс. – 2003. – 11 лист.

[93] «The 18th century was chiefly represented by Dmitro Bortniansky (1751–1825), whose conservative style (even given the time) effectively emits the sense of suffering and mystery that is at the heart of so much Russian music».

«From the Baltics, With Intensity» by Daniel Schlosberg, Newsday (2003-11-07).

[93] «XIII століття головно було представлене Дмитром Бортнянським (1751–1825), консервативний стиль якого (навіть у наш час) ефективно випромінює відчуття страждання та містерії, що є в серці російської музики».

Шльосберг Даніель. Від Балтики, із силою // Ньюсдей. – 2003. – 11 лип.

[94] «Chief among them are «The Cherubic Hymn,» by Dmitro Bortniansky (1751–1825), who arrived in the capital from Ukraine as a choirboy at the Imperial Court Chapel and stayed on to become its director and an influential composer. His studies were with Italian composers, whose lightening and brightening influences on the Slavic choral tradition may readily be heard».

«The Powers of Heaven: Orthodox Music of the 17th and 18th Centuries» By SARAH BRYAN MILLER, Post-Dispatch, 07/06/2003

[94] «Найголовнішим серед них є «Ангельський гімн» Дмитра Бортнянського (1751–1825). Композитор прибув до столиці з України, був співаком хору в імператорській дворовій капелі, де й залишився і став її диригентом та впливовим композитором. Він навчався з італійськими композиторами, стиль яких вирізняється м'якістю та жвавістю».

*Міллер Сара Браян. Небесні сили: православна музика XVII та XVIII століть
// Пост-Дісетч. – 2003. – 7 черв.*

ІМ'Я, ЩО НЕ СХОДИТЬ З ВУСТ

Життя таких людей, як Феодосій Добжанський, вартує окремої об'ємної праці – документального матеріалу стане не для одного чи двох письменників та журналістів. Можна лишень зазначити, що спливають роки й десятиліття, а ім'я цього вченого не сходить з вуст на найповажніших генетичних симпозиумах чи конференціях, як і не сходить зі сторінок публікацій з біології.

[95] http://209.85.135.104/search?q=cache:QOGXm7D3ZhUJ:books.nap.edu/openbook.php%3Frecord_id%3D5923%26page%3D1+%23+Theodosius+Dobzhansky:+A+Man+For+All+Seasons+by+Francisco+J.+Ayala&hl=ru&ct=clnk&cd=11&gl=ua&client=firefox-a

This paper serves as an introduction to the following papers which were presented at a colloquium entitled «Genetics and the Origin of Species», organized by Francisco J. Ayala and Walter M. Fitch, held January 30–February 1, 1997, at the National Academy of Sciences Beckman Center in Irvine, CA.

Ця стаття слугує вступом до наступних статей, що були представлені на колоквіумі під назвою «Генетика та походження видів», організованому Франциско Дж. Аїяла та Волтером М. Фітчем, й проведеному з 30 січня по 1 лютого 1997 р. в Національній Академії Бекманського центру Наук в Ірвіні (штат Каліфорнія).

Genetics and the origin of species: An introduction

FRANCISCO J. AYALA AND WALTER M. FITCH

Department of Ecology and Evolutionary Biology, University of California, Irvine, CA 92697–2525

«**Theodosius Dobzhansky** (1900–1975) was a key author of the Synthetic Theory of Evolution, also known as the Modern Synthesis of Evolutionary Theory, which embodies a complex array of biological knowledge centered around Darwin's theory of evolution by natural selection couched in genetic terms. The epithet «synthetic» primarily alludes to the artful combination of Darwin's natural selection with Mendelian genetics, but also to the incorporation of relevant knowledge from biological disciplines. In the 1920s and 1930s several theorists had developed mathematical accounts of natural selection as a genetic process. Dobzhansky's *Genetics and the Origin of Species*, published in 1937, refashioned their formulations in language that biologists could understand, dressed the equations with natural history and experimental population genetics, and extended the synthesis to speciation and other cardinal problems omitted by the mathematicians».

[95] Генетика та походження видів: вступ

Франциско Дж. Аїяла та Волтер М. Фітч

Факультет екології та еволюційної біології, Університет Каліфорнії, Ірвін, CA 92697–2525

«**Теодосій Добжанський** (1900–1975) був ключовим автором синтетичної теорії еволюції, також відомої як сучасний синтез еволюційної теорії. Вона

втілює складну масу біологічних знань, зосереджених навколо дарвінської теорії еволюції за природним добром, сформульованим в генетичних термінах. Епітет «синтетичний» головно вказує на хитру комбінацію природного добру Дарвіна та генетики Менделя, але також і на поєднання суттєвих знань з біологічних дисциплін. У 1920–30 рр. кілька теоретиків вивели математичні підрахунки природного добру як генетичного процесу. Праця Добжанського «Генетика та походження видів», видана 1937 р., передала їхні формулювання мовою зрозумілою для біологів, прикрасила рівняння природознавством та генетикою експериментальною, розширила синтез до видоутворення та інших кардинальних проблем, упущених математиками».

[96] http://www.mnsu.edu/emuseum/information/biography/abcde/dobzhansky_theodosius.html

«In about 1915, he read and discussed Charles Darwin's «On the Origin of Species» with a friend. Reading the «Origin» reinforced his desire to become a professional biologist. In May of 1921, he completed the requirements for his undergraduate degree, although he never formally received a diploma. This was the end of his formal education. Upon graduation, he took an academic position as an Assistant with the Faculty of Agriculture at the Polytechnic Institute of Kyiv.

Despite the difficulties of his university years, he retained his enthusiasm for studying ladybird beetles and he set to work on his research. Beginning in 1912, he began his acquaintance with modern genetics. A young Professor of Botany, Gregory Levitsky, brought genetics to Dobzhansky's attention. By 1927, Dobzhansky had reached a frustrating plateau in his efforts to understand evolution in nature. On December 27, 1927, he and his wife arrived in the United States and started to work with Morgan and his group.

Evolution questions were certainly on his mind in 1932. In that year, he finally wrote an article on variation and evolution of lady-beetles for publication in the American Naturalist. Dobzhansky's studies in population genetics served as a basis for his explanation of how the evolution of races and species could have come about through adaptation. He discovered that successful species tend to have a wide variety of genes that, while they do not appear to be useful to the organism in its present environment, do provide a species as a whole with genetic diversity. This diversity enables the species to adapt effectively to changes in the surrounding environment».

References:

John A. Moore and Bruce Wallace, *Dobzhansky's Genetics of Natural Populations, 1981.*

Written by: Emily Lei Pi Sze.

[96] «Приблизно 1915 року він (Теодосій Добжанський) прочитав та обговорював зі своїм другом працю Чарльза Дарвіна «Про походження видів». Читання «Походження» посилювало його бажання стати професійним біологом. У травні 1921 року він виконав усі вимоги студентського вченого ступеня, хоча формально так ніколи й не отримав диплома. Це був кінець його формальної освіти. На час випуску Добжанський посів академічну посаду асистента на факультеті агрокультури Київського Політехнічного Інституту.

Незважаючи на складності студентських років, він зберіг власний ентузіазм у вивченні біології та розпочав роботу над дослідженням. Починаючи з 1912 року,

знайомиться з тогочасними генетиками. Молодий професор ботаніки Григорій Левитський звернув увагу Добжанського на генетику. До 1927 року Добжанський сягнув тієї сумної стадії в навчанні, коли нема очевидного прогресу в намаганнях зрозуміти еволюцію в природі. 27 грудня 1927 року разом з дружиною він прибув до Сполучених Штатів Америки й почав працювати з Морганом та його групою.

Звичайно, питання еволюції були в нього на думці 1932 року, коли він нарешті написав статтю про варіацію та еволюцію для публікації в «Американському натуралісті». Вчення Добжанського з генетики населення слугували основою його пояснення того, як еволюція рас та видів могла відбуватися через адаптацію. Він виявив, що успішні види мають схильність володіти широким розмаїттям генів, які, якщо вони не є корисними для організму в його природному оточенні, таки забезпечують види загалом генетичним різновидом».

Посилання:

Джон А. МУР та Брюс Валлас, «Генетика Добжанського про природні населення», 1981 р.

Автор викладеного вище матеріалу: Емілі Лей Пі Же.

[97] <http://instruct.uwo.ca/zoology/441a/hist6.html>

Part 6: Dobzhansky

«Dobzhansky's career exemplifies much that went on in evolutionary thinking from the 30s to the 70s.

After the three 'giants' of the earlier era of mature theoretical evolutionary genetics, bringing us up to the time of the Second World War, many more important players come on the scene, too numerous to discuss in these brief notes. But by anyone's standards, one of the most influential evolutionary geneticists from the times of Fisher, Wright and Haldane up through the Evolutionary Synthesis (see below) and on to modern times was Theodosius Dobzhansky. There are several other very important contributors to our developing view of evolutionary populations, such as Ernst Mayr, G.G. Simpson and G.L. Stebbins, but we may single out Dobzhansky for two important reasons: because one could easily substantiate a claim that he was truly the most influential of all the biologists of the Evolutionary Synthesis, through his multi-edition text (note 1); and because he provides a clear and fascinating illustration of a major trend in evolutionary genetical thinking from the thirties through to the recent past. This concerns the importance accorded to random factors in evolutionary change. In brief, in the space of 40 years – from the 30s to the early 70s – 'evolution by random drift' went from broad favour as part of evolutionary explanation to general, and pretty firm, disfavour.

«A Brief History of Evolutionary Genetics» by Paul Handford, Department of Zoology, University of Western Ontario, 1998.

[97] **Частина 6: Добжанський**

«Кар'єра Добжанського слугує прикладом того, що відбувалося з еволюційною думкою з 30-х до 70-х рр.

Після трьох «велетнів» ранньої ери сформованої теоретичної еволюційної генетики, із наближенням Другої світової війни з'являється ще багато важливих постатей, їх так багато, що годі про всіх розповісти у цих коротких нотатках. Але

за будь-якими стандартами одним з найбільш впливових еволюційних генетиків з часів Фішера, Врайта та Халдейна, із часів Еволюційного Синтезису (див. нижче) і аж до сьогодні був Теодосій Добжанський. Є ще кілька інших дуже важливих учених, які зробили свій внесок у нашу теорію еволюційних населень, яка на той час розвивалася. Серед них – Ернст Маур, Г. Г. Сімпсон та Г. Л. Стеббінс, але ми виділяємо Добжанського через дві важливі причини: тому що можна легко довести правильність твердження того, що він дійсно був найбільш впливовим з-поміж усіх біологів Еволюційного Синтезу завдяки тому, що його текст випускали багаторазово; і тому, що він зрозуміло та дивовижно ілюструє головний напрямок в еволюційній генетичній думці, починаючи з тридцятих років до недавнього минулого. Це стосується важливості, узгодженої із випадковими факторами в еволюційній зміні. Загалом, протягом сорокових років (від 30-х до 70-х рр.) «еволюція випадковим потоком» пройшла шлях від широкого визнання як частини еволюційного пояснення до загального та доволі стійкого осуду».

Хендфорд Пол. Коротка історія еволюційної генетики. Відділ зоології. – Університет Західного Онтаріо, 1998.

ВІДБРАНИЙ СПАДОК

Гарно сказав Серж Кабала про те, як у Михайла Васильовича Остроградського відбирають науковий спадок. Шкода тільки, що він не знав, як через століття жужитимуться цілковито відібрати українську духовну спадщину.

[98] <http://wwwdim.uqac.quebec.ca/~pjoyal/cours/8Mat102/notes/notes.html>

NOTES HISTORIQUES

Théorème de divergence

«Des cas spéciaux de ce théorème apparaissent dans des articles de Gauss en 1813, 1833 et 1839. C'est un mathématicien russe, Michel Ostrogradsky, qui énonça et démontra le théorème général, lorsqu'il présenta en 1826 un article à l'Académie des Sciences de Paris intitulé «Démonstration d'un théorème du calcul intégral».

[98] **Історичні нотатки**

Теорема розходження

«Особливість цієї теореми з'являється у статтях де Го 1813-го, 1833-го та 1839 року. Саме російський математик Михайло Остроградський сформулював та довів теорему загальності, яку було викладено 1826 року в статті «Доведення теореми інтегрального вираховання» Паризької Академії наук».

[99] http://members.aol.com/DominiqueCabala/chap3_histo.htm

Ondes et Relativité

Serge Cabala

Aspects historiques des ondes et de la relativité

«**Michel Ostrogradsky** (1801–1861) publia en 1834 à St-Petersbourg une formule voisine de celle de Green. Cette formule remplace aussi une intégrale de surface par une intégrale de volume.

La formule d'Ostrogradsky est un peu plus générale que le cas particulier de Green. C'est elle qui est souvent utilisée en électromagnétisme.

Dans de nombreux ouvrages scientifiques, la formule d'Ostrogradsky est attribuée à Green, et le nom d'Ostrogradsky est assez rarement cité dans les dictionnaires, mêmes mathématiques, au contraire de celui de Green. On dit souvent formule de Green à la place d'Ostrogradsky, et l'on fait parfois volontairement cette confusion pour se conformer à certains usages».

[99] *Серж Кабала «Хвилі та відносність»*

Історичні аспекти хвиль та відносності

«**Михайло Остроградський** (1801–1861 рр.) у Санкт-Петербурзі в 1834 р. опублікував формулу, подібну до формули Гріна. Ця формула також заміщає інтеграл поверхні на інтеграл об'єму.

Формула Остроградського дещо більш загальна, ніж окремий випадок Гріна. Саме її часто застосовують в електромагнетизмі.

Серед численних наукових відкриттів формулу Остроградського присвоюють Гріну, а ім'я Остроградського, на відміну від імені Гріна, дуже рідко можна відшукати у словниках, в тому числі й математичних.

Часто формулу Гріна вживають замість формули Остроградського, і така плутанина робиться навмисне для певних потреб».

[100] <http://www.unizar.es/ichm/reports/bshh.html>

Report on the I.C.H.M Special Session in Honour of the Retirement of Ivor Grattan-Guinness: The History of Nineteenth-Century Mathematics.

Session at the joint meeting of the British Society for the History of Mathematics and the Canadian Society for History and Philosophy of Mathematics, Clare College, Cambridge University, July 10, 2004.

Craig Fraser, «Mikhail Ostrogradsky's 1850 Paper on the Calculus of Variations».

«**Mikhail Ostrogradsky** (1801–1862) published a paper in 1850 in the memoirs of the St. Petersburg Academy of Science which presented in a general mathematical setting some results from contemporary dynamical theory. From a modern viewpoint, his work may be seen as the mathematical development of certain ideas of William Hamilton and Carl Jacobi. The paper showed that Ostrogradsky's particular technical innovation was to derive the canonical equations for the case in which the variational integrand contains higher-order derivatives of the dependent variables. This derivation represented a non-trivial extension of the existing theory.

Of some foundational interest was the very general viewpoint Ostrogradsky brought to his investigation».

[100] *Доповідь на особливих зборах МКІМ на честь виходу на пенсію Івора Граттана-Гіннеса: Історія математики ХІХ століття.*

Збори на об'єднаній зустрічі Британської Організації історії математики та Канадської Організації історії та філософії математики, Коледж Клер, Кембриджський університет, 10 липня 2004 р.

Крег Фрейзер «Наукова стаття Михайла Остроградського про вирахування варіацій» (1850 р.).

«1850 р. **Михайло Остроградський** (1801–1862) опублікував статтю у наукових записках Санкт-Петербурзької Академії наук, які презентували загальним математичним чином деякі результати із тогочасної динамічної теорії. З погляду сучасності, його роботу можна розглядати як математичний розвиток деяких ідей Вільяма Гамільтона та Карла Якобі. Стаття показала, що специфічна технічна інновація Остроградського повинна була виводити канонічні рівняння для випадку, коли варіаційна підінтегральна функція містить похідну вищого порядку залежних змін. Це взяття похідної показало нетривіальне поширення відомої теорії.

Серйозне зацікавлення спричинила і дуже загальна точка зору, яку Остроградський висвітлив у дослідженні».

[101] <http://www.unizar.es/ichm/reports/reportAMS04.html>

International Commission on the History of Mathematics (ICHM)

Report on the ICHM-sponsored Day of Lectures (January 9, 2004) at the AMS-MAA meeting in Phoenix, Arizona

Speaker: Craig G Fraser (cfraser@chass.utoronto.ca), Inst. Hist. Phil. Sci. Tech., Victoria College, University of Toronto, Toronto, Ontario M5S1K7, Canada.

Title: Conceptions of General Analysis in Nineteenth-Century Mathematics: Preliminary report

Abstract: «The paper concentrates on the decade from 1850 to 1860 and examines parts of analysis related to the calculus of variations. Mathematicians such as Mikhailo Ostrogradsky (1801–1862), Otto Hesse (1811–1874) and Alfred Clebsch (1833–1872) formulated the results of their investigation at a greater level of generality than either expository considerations or scientific applications would seem to have warranted. They seemed to view their analytical formulations as instances of a much more general theory. The paper describes some examples and explores conceptions of generality that guided research in variational analysis at the middle of the nineteenth century, comparing the outlook at this time with the perspectives of earlier and later researchers».

[101] *Доповідь на організованому МКІМ Дні Лекцій (9 січня 2004 р.), на зустрічі AMS-МАА Фенікс, Арізона*

Доповідач: Крег Г. Фрейзе (cfraser@chass.utoronto.ca), Інститут історії, філології, науки, техніки, Коледж Вікторія, Університет Торонто, Торонто, Онтаріо, М5S1K7, Канада.

Назва: Концепції загального аналізу в математиці ХІХ століття: Вступна доповідь

Витяг: «Тема доповіді зосереджується на десятилітті, починаючи з 1850-го по 1860 рр. та розглядає частини аналізу, пов'язані з вирахуванням варіацій. Математики Михайло Остроградський (1801–1862), Отто Гессе (1811–1874) та Альфред Клебш (1833–1872) сформулювали результати свого дослідження на вищому рівні всезагальності, ніж той, який могли гарантувати роз'яснювальні аналізи чи наукові застосування. Здавалося, вони розглядали свої аналітичні формулювання як приклади набагато загальнішої теорії. Доповідь описує деякі приклади та розглядає концепції всезагальності, що спрямовували дослідження варіаційного аналізу в середині ХІХ століття, порівнюючи погляди науковців цього часу із сприйняттям більш ранніх та пізніх дослідників».

ПОДВИЖНИЦТВО БЕЗ СПОДІВАНЬ НА ВИНАГОРОДУ

Унікальні долі наших людей, яких життєві стежки водили в далекі краї і країни, ще довго хвилюватимуть і захоплюватимуть нас. Ці сміливі та мужні шукачі ліпшого життя долали праліси Канади, джунглі Амазонки, обживалися на австралійських побережжях, перетинали крізь сибірську тайгу і Берингову протоку або незмірні простори океанів... Агапій Гончаренко був одним з таких піонерів. І вельми кумедно читати «шпильки» на адресу людини зі співчутливою, істинно християнською душею...

[102] http://ohp.parks.ca.gov/default.asp?page_id=21388

Alameda

CALIFORNIA HISTORICAL LANDMARKS

«Ukraina» is the site of the farm and burial place of the Ukrainian patriot and exiled orthodox priest Agapius Honcharenko (1832–1916) and his wife Albina. Honcharenko was the first nationally conscious Ukrainian to arrive in the United States. He published the first American newspaper in Russian and Ukrainian languages, *The Alaska Herald*, from 1868–1872. He wrote the first book for the educational use of Native Alaskans. After moving here from San Francisco in 1873, He continued to publish political literature, which was smuggled into Czarist Russia. Honcharenko was a prominent scholar, humanitarian, and early champion for human rights.

[102] *Аламеда*

Каліфорнійські визначні пам'ятки історії

«Україна» – це місце, де розташована ферма й де поховано українського патріота і висланого православного священика Агафія Гончаренка (1832–1916 рр.) та його дружину Альбіну. Гончаренко був першим національно свідомим українцем, який прибув у Сполучені Штати. У 1868–1872 рр. він видавав першу американську газету «Аляска Геральд» («Вісник Аляски» – перекладач) російською та українською мовами. Першу книгу написав з метою освічення аборигенів Аляски. Після переїзду 1873 року сюди із Сан-Франциско він і далі публікував політичну літературу, яку таємно перевозили в царську Росію. Гончаренко був видатним ученим, гуманістом та ревним захисником прав людини.

[103] <http://www.holy-trinity.org/history/1896/12.27.Orth.%20Am.%20Messenger.html>

Our Foes

A certain runaway, monk Agapius Gontcharenko, residing not far from the city of Alameda in California, on a farm of his own, which he has named «Ukraina», occasionally makes the local population aware of his existence by volunteering most preposterous items of information concerning Russia and the Russian Government. He has been a contributor to the nihilistic paper «Progress», in which he published his autobiography; he still is a contributor to the Ukrainophil organ «Svoboda» (Liberty) and other papers hostile to Russia, both European and American. At one time he was very busy intriguing against our

Orthodox Mission in San Francisco, especially during the episcopate of Bishop Ioannes, and, now, at the close of his days, he apparently is at his old tricks again. Thus he recently stated in the «Examiner», that Russian agents are persecuting him, that his life is in danger, that a price is set on his head, and other absurdities. Persons unfamiliar with our country might believe him; therefore we think it necessary to declare that not a soul in Russia takes the least interest in Gontcharenko, and that all that he tells about the persecution he suffers from Russian agents, is unmitigated nonsense – the drivelling of a half crazy old man. Russia will always be glad to make a present of such specimens to anybody that wants them, so as to be rid of the bother of dealing with them at home.

Orthodox American Messenger, No. 8, December 27, 1896, p. 140.

[103] **Наші вороги**

Відомий біженець, монах Агапій Гончаренко, проживаючи недалеко від міста Аламеда в Каліфорнії на власній фермі, яку він назвав «Україна», вряди-годи заявляє про себе, пропонуючи абсолютно абсурдні дописи з інформацією про Росію та російський уряд. Він був співробітником нігілістичної газети «Прогрес», у якій опублікував власну біографію; він і досі є співробітником українофільної газети «Свобода» та інших видань, що ворогують з Росією – і європейських, і американських. Певний час він був задіяний у заколоті проти Православної Місії у Сан-Франциско, особливо під час служби єпископа Іоанна, і нині, очевидно, знову взявся за свої фокуси. Так, нещодавно у «Спостерігачеві» («Examiner») він сказав, що його переслідують російські агенти, що його життя в небезпеці, що за його голову встановлено ціну та інший абсурд. Люди, не знайомі з нашою країною, можуть йому повірити; тому ми вважаємо, що потрібно зробити все, аби в Росії жодна людина не цікавилася Гончаренком, і повідомити, що все, що він каже про своє потерпання від переслідування російських агентів, є явною нісенітницею – дурістю напівбожевільного старого. Росія завжди буде рада подарувати такі екземпляри всім охочим, позбувшись у такий спосіб клопоту, пов'язаного з ними вдома.

// Православний Американський Вісник. – 1896. – № 8. – 27 груд. – С. 140.

[104] <http://www.miziuk.daytona-beach.fl.us/faq1.html>,

Ukrainians in the United States By George A. Miziuk

(George A. Miziuk is a former Commissioner (1994–97) of the N.J. Governor's Ethnic Advisory Council. He also served as an Advisor (1991–94) to the N.J. State Vietnam Veterans Memorial Commission).

«While Ukrainian immigration to the United States did not start until the latter part of the 19th century, American historical records indicate that people with Ukrainian names were on the North American continent as early as the 17th century. Perhaps the first Ukrainian to arrive in the New World was Levrenty Bohun (also referred to as Ivan Bohdan), according to legend, a doctor who accompanied Captain John Smith to Jamestown, Virginia in 1608.

Records from the American War of Independence list names of Ukrainian volunteers who served in the Continental Army, but little is known about them.

The same is true of early Ukrainian settlers on the West Coast. These include Ukrainian kozaks (exiled to Siberia and Alaska by the Russian Czars), who helped to settle a colony near San Francisco called Fort Russ (today known as Fort Ross).

Reverend Ahapius Honcharenko, a native of Kyiv, settled in San Francisco where he published the Alaskan Herald, a bi-weekly newspaper».

[104] *Мізюк Джордж А., «Українці у Сполучених Штатах»*

(Джордж А. Мізюк – колишній уповноважений (1994–97рр.) Ради з етнічних питань губернатора штату Нью-Джерсі. Він також працював радником (1991–94 рр.) Державної Комісії Пам'яті Ветеранів В'єтнаму штату Нью-Джерсі).

«Водночас, коли українська еміграція у Сполучені Штати ще не почалася (до другої половини XIX століття), американські історичні записи свідчать, що люди з українськими іменами жили на Північноамериканському континенті навіть у XVII столітті. Можливо, першим українцем, який приплив у Новий Світ, був Лаврентій Богун (також згадується під іменем Іван Богун). За легендою, він був лікарем, який 1608 року супроводжував капітана Джона Сміта до Джеймстауна, що у Вірджинії.

У записах з американської війни за незалежність подається список українських волонтерів, які служили в континентальній армії, але про них самих відомо мало.

Такою ж правдивою є інформація про ранніх українських поселенців на Західному Узбережжі. Ними були українські козаки (ті, яких вигнали до Сибіру та Аляски російські царі), які допомагали утворювати біля Сан-Франциско колонію, що називалася Форт Русс (сьогодні відома під назвою Форт Росс).

Преподобний Агапій Гончаренко, уродженець Києва, оселився в Сан-Франциско, де публікував «Вісник Аляски» (Alaskan Herald) – газету, що виходила раз на два тижні».

[105] <http://www.ualberta.ca/~cius/announce/media/Media%202001/2001-02-13.htm>

*Canadian institute of Ukrainian Studies
Media Release, February 13, 2001*

Exploring Facets of the Ukrainian Canadian Past

«The Reverend Honcharenko, of course, is celebrated in early American Ukrainian history for having published the newspaper Alaska Herald/Svoboda from 1867 to 1872. An Orthodox priest from a proud Cossack family in central Ukraine, Honcharenko – whose real name was Andrii Humnytsky – was a social revolutionary in the Christian anarchist mould and a fierce critic of Russian autocracy. Although dismissed by some as an eccentric, his singular achievements and larger-than-life character have earned him a lasting place in the mythology of Ukrainians on the North American continent».

[105] *Канадський Інститут Українських досліджень
Media Реліз, 13 лютого 2001 р.*

Досліджуючи факти українського канадського минулого

«Звичайно, Преподобний Гончаренко шанується в ранній американській українській історії за те, що з 1867 по 1872 рр. публікував газету «Вісник Аляски» /

«Свобода». Православний священник із гордої козацької сім'ї в центральній Україні, Гончаренко (справжнє ім'я Андрій Гумницький) був соціальним революціонером з поглядами християнського анархіста й жорстким критиком російської автократії. Хоча А. Гончаренка й ігнорували, вважаючи ексцентричним, його виняткові досягнення та характер, що був «більшим, ніж життя», забезпечили йому постійне місце в міфології українців на Північно-Американському континенті».

[106] <http://www.holy-trinity.org/history/1911/04.09.call.html>

Tolstoi's Confessor Long an Exile in California

«IN THE HILLS BACK OF OAKLAND, FATHER AGAPIUS HONCHARENKO IS BRINGING TO A CLOSE A LONG LIFE OF REMARKABLE DEVOTION AND SACRIFICE TO HIS CAUSE...

Hated and feared by a mighty government, though the course of his life has almost run, aged Agapius Honcharenko, priest of the Greek church, and confessor to Count Leo Tolstoi, struggles with the last of an enormous vitality to accomplish his life's work before he dies. For the emancipation of the Russian serf he gave up an imperial position, suffered the tortures of a Russian prison, and exiled himself from family and friends. He has successfully pitted himself against spy and assassin, who have sought for half a century to collect the five thousand rubles placed as a price on his head. Today, battling to accomplish that which he understood 50 and more years ago, this patriarchal deliverer of his people lives in a hidden nook of the mountains of Alameda county, California, apart from the world but still crying for freedom»

«The story of his life is the history of a great purpose and a magnificent achievement; a tale of laughter, love and tragedy. It is a record of moral heroism without thought or hope of plaudits or recompense; the chronicle of a good life well lived and impending death faced with stoicism and resignation».

«The spirit of willing but the flesh is weak».

The San Francisco Call, Sunday, April 9, 1911.

Reprinted in the Holy Trinity Cathedral LIFE, Vol. 6, No. 8, April 1999.

[106] Вигнання та довге перебування в Каліфорнії сповідувача Толстого

«Між пагорбів, за Оукландом, отець Агапій Гончаренко демонструє разючу жертвність та вірність власній справі.

Його ненавидів та боявся сильний уряд, він втік авсе життя. Старий Агафій Гончаренко, священник грецької церкви та сповідувач графа Льва Толстого, із останньою величезною енергійністю бореться за те, щоб устигнути завершити роботу свого життя. Через боротьбу за звільнення кріпаків він покинув імперську посаду, страждав від тортур у російській в'язниці, змушений був розлучитися із сім'єю та друзями. Він успішно протистояв шпигунам та вбивцям, які півстоліття ганялися за п'ятьма тисячами рублів, що їх тоді давали за його голову. Сьогодні, намагаючись завершити те, що розпочав більш як 50 років тому, цей патріархальний спаситель свого народу живе у віддаленому куточку в горах на території Аламеда, що в Каліфорнії, будучи відділеним від світу, але прагнучи до свободи».

«Історія його життя – це історія великого призначення та чудового досягнення, історія зі сміхом, любов'ю та трагедією. Це свідчення морального героїзму без думки

чи надії на овації або ж винагороду; хроніка гідно прожитого життя та неминучої смерті перед лицем стоїцизму та покори».

«Дух протистоїть, та плоть є слабкою».

«Сан-Франциско Кол», неділя, 9 квітня, 1911 р.

Передруковано в кафедральному соборі Святої Трійці LIFE, том 6, No. 8, квітень 1999 р.

Myron B. Kurpas «Ukrainians in America», Lerner Publications Company, Minneapolis, 1996.

Курпас Мирон. Українці в Америці. – Мінеаполіс: Лернер Паблікейшнс Кампані, 1996.

[107] ІВАН ВОЛАНСЬКИЙ

С. 25–27

Шенандоа (штат Пенсильванія) була першою українсько-американською громадою у Сполучених Штатах. 1884 року перший в Америці український католицький священик отець Іван Воланський емігрував до США. Він походив із Галичини – землі, де сильним був дух українського відродження. Воланський приїхав до Філадельфії, щоб показати власний мандат римо-католицькому архієпископові Патріку Раяну. Але Раян відмовився зустрітися з Воланським і запропонував йому, оскільки той був одружений, негайно повернутися в Україну. Хоча Римо-католицька церква повністю визнавала Українську католицьку церкву та її одружене духовенство, архієпископ Раян не дозволив одруженому священикові бути в його єпархії. Воланський проігнорував пропозицію архієпископа Раяна, обумовивши це тим, що лише його настоятель у Львові може вимагати від нього повернення назад. Воланський поїхав до Шенандоа й почав там працювати.

До 1885 року Воланський побудував першу в Сполучених Штатах українську церкву – церкву Св. Михайла та Архангела в Шенандоа. 1887 року він подорожує з Нью-Йорка до Мінеаполіса. Дорогою він хрестить дітей, вінчає молодят та переконує людей у всіх великих українських поселеннях будувати церкви, бо це стало б першим кроком до створення їхніх громад.

Воланський допомагав в організації Братства Св. Миколи – першого українського товариства взаємодопомоги, або «поховального товариства». Товариство надавало гроші для похоронних витрат та позики своїм членам та їхнім сім'ям. 1886 року Воланський заснував першу в Сполучених Штатах україномовну газету «Америка». Він організував українську читальну залу, заняття з читання та письма, хор та кооперативний універмаг, підприємство самопомоги, яке належало і було під керівництвом українців. Невдовзі цей магазин мав відділи в п'яти містах Пенсильванії.

Воланський був також організатором спілок. Коли 1888 року страйк шахтарів перейшов у насилля, Воланський був, напевне, єдиним католицьким священиком, який у той час брав активну участь в трудовому русі, допомагав об'єднати страйкарів у боротьбі проти нечесних умов праці. Його робота для українських американців закінчилась, коли 1889 року Католицька церква в Україні відкликала отця Воланського до Львова.

До цього часу емігранти-русини не називали себе українцями. Лише з приїздом отця Воланського деякі русини в Америці почали називати себе українцями. До 1914 року лише приблизно 40 % українських емігрантів, здебільшого з Карпатської України, називали себе русами. Приблизно 20 % приєдналися до Російської православної церкви в Америці та називали себе росіянами. Завдяки зусиллям отця Воланського та його наступників, решта 40 % прийняли назву «українець» як власне етнічне походження. Вони були найбільш солідарні з Україною та її боротьбою за незалежність».

С. 52

«Існування української преси у Сполучених Штатах розпочалося 1868 року з газети отця Агапії Гончаренка «Аляска Геральд». Першою україномовною газетою у США була «Америка», яку 1886 року вперше опублікував отець Воланський.

Найстарішою в світі україномовною газетою, яка видавалася безперервно, є «Свобода» (її почали видавати 1894 року). У багатьох аспектах це була газета спілки, яка підтримувала намагання українських шахтарів покращити власне життя. Тепер, друкуючись п'ять разів на тиждень, з 1894 року «Свобода» стала офіційною газетою Української Національної Асоціації».

[108] ЛАВРЕНТІЙ БОГУН та АГАПІЙ ГОНЧАРЕНКО

С. 16–17

«Однак історики вважають, що окремі українці приїжджали до Північної Америки ще задовго до масових міграцій. В американських історичних записах XVII та XVIII століть трапляються українські імена. Приміром, англійський колоніст Джон Сміт подорожував по Україні і в спогадах про цю подорож згадав українця Лаврентія Богуна. Цей чоловік супроводжував Сміта до Джеймстауна у Вірджинію 1607 року.

Записи часів Американської революційної війни та Громадянської війни подають перелік українських імен. Також 1809 року Росія створила фортецю та колонію біля Сан-Франциско в Каліфорнії, яку було названо «Форт Рус» (тепер відома під назвою «Форт Рос»). Серед ранніх поселенців цієї колонії були українські козаки, яких російські царі вигнали до Сибіру та Аляски. Однак про цих ранніх емігрантів нам відомо дуже мало.

Преподобний Агапій Гончаренко, американський видавець XIX століття, народився 1832 року біля Києва та закінчив Київську православну богословну семінарію, школу для православних священників. Коли Гончаренко став священником-резидентом російського посольства в Афінах, він почав виступати проти царя. Російська таємна поліція арештувала Гончаренка».

ЯПОНСЬКИЙ КЛАСИК ВАСИЛЬ ЄРОШЕНКО

Могутня постать Василя Єрошенка у нас мало вивчена, творчість його недостатньо популяризована, залишається сподіванка лише на прийдешніх дослідників...

1914 року в Японії члени Мистецької групи «Яра» Вірляна Ткач, Ванда Фіппс та Вагокук Уенно створили виставу «Сліпий зір». Темою вистави є життя Василя Єрошенка.

Із відгуків:

«...Як Василь Єрошенко, мистецька група «Яра» шукає світла в житті та мистецтві для того, щоб перебороти людську «темноту»: расові, культурні та соціальні упередження» *Ірен Міллер, Слов'янська та східно-європейська вистава, осінь 1993 р.*

«Першим українцем, який зробив значний внесок у встановлення інтеркультурних зв'язків між Україною та Японією, був Василь Єрошенко (1890–1952) – сліпий письменник та есперантист, який жив у Японії в 1914–16 та 1919–21 рр., публікував свої роботи в японських наукових та літературних журналах. Казки та легенди Ярошенко написав японською, яку вивчив, та есперанто, яку він знав досконало. Ці казки стали добре відомими, а деякі з них були навіть опубліковані в японських шкільних підручниках». *Віслав Котанські, із виступу на Міжнародній конференції з вивчення Японії, 19–12 травня 2006 р.*

[109] http://miresperanto.narod.ru/pri_esperantistoj/jeroshenko.htm

У передмові до одного з творів Василя Єрошенка Лу-Сінь, китайський класик, вчений і письменник, написав про українського сліпого літератора таке:

«Наївна краса та реальність його мрії стала для мене зрозумілою. Можливо, ця мрія була вуаллю, що прикривала трагедію митця? Я також був мрійником, я закликав автора не розлучатися із його прекрасною дитячою мрією. Я закликав читачів увійти в цю мрію, побачити справжню веселку та зрозуміти, що ми не лунатики»

1) Лу Сінь писав у передмові до його казок, опублікованими китайською: «Я зрозумів трагедію людини, котра мріє, щоб люди любили один одного, але не може здійснити свою мрію. І мені відкрилась його наївна, прекрасна і разом з тим реальна мрія. Можливо, ця мрія – вуаль, що приховує трагедію художника?» (про Василя Єрошенка).

[110] <http://www.brama.com/yara/blind-review.html>

Із відгуків на п'єсу Яра Артс Груп «Сліпий зір» (її створили Вірляна Ткач, Ванда Фіппс, Вагок Уенно):

«Like Vasyl Eroshenko, the Yara Arts Group is seeking light in life and art with the aim of overcoming our human «darkness»: racial, cultural and social prejudice». Irene Miller, Slavic and East European Performance, fall 1993».

[110] «Як і Василь Єрошенко, Яра Артс Груп шукає світло в житті та мистецтві, аби перебороти людську «темноту»: расові, культурні та соціальні упередження».

[111] *Ірен Міллер, Слов'янська та Східно-європейська вистава, осінь 1993 р.*

«With just such a vision in mind, Tkacz created Blind Sight, based on the true story of the life of a blind Ukrainian poet named Vasyl Eroshenko, to traveled to Tokyo in 1914 and, writing in Japanese, became a noted author there. «Peter Bejger, American Theatre, September 1993»».

[111] «Маючи таке бачення, Ткач створила «Сліпий зір», який базується на правдивій історії з життя сліпого українського поета на ім'я Василь Єрошенко, який 1914 року поїхав до Токіо і, пишучи японською, став там відомим автором».

Пітер Бейджер, Американський театр, вересень 1993 року.

[112] <http://www.ukrweekly.com/Archive/1999/369915.shtml>

In the foreword to one of Vasyl Yaroshenko's works, Lu Hsun, a Chinese scholar, wrote about the blind writer from Ukraine:

«His naive beauty and the reality of his dream became clear to me. Perhaps this dream was a veil that covered the tragedy of an artist? I also was a dreamer, I called upon the author not to part with his beautiful childish dream. I called upon the readers to enter this dream, to see a genuine rainbow and understand that we were not sleep-walkers».

[112] **У передмові до однієї з робіт Василя Єрошенка Лу Сін, китайський вчений, написав про сліпого письменника з України так:** «Його наївна краса та реальність його мрії стали мені зрозумілими. Можливо, ця мрія була вуаллю, яка прикривала трагедію митця? Я також був мрійником, я закликав автора не розлучатися зі своєю прекрасною дитячою мрією. Я закликав читачів увійти в цю мрію, побачити справжню веселку та зрозуміти, що ми не лунатики».

[113] <http://www.suite101.com/article.cfm/esperanto/57396>

«The Russian Revolution, which began on October 4th 1917, had serious consequences for Vasyl Eroshenko, as it did for everyone of Russian nationality. Eroshenko was no longer able to receive the regular income his parents had provided during his travels. And to add to his problems, he was expelled from Calcutta by British government officials who regarded any Russian with great suspicion. It didn't matter that Eroshenko was as unpolitical an individual as you could find anywhere: the fact that he was Russian constituted sufficient grounds for his expulsion and he was obliged to leave India altogether. He made his way back to Japan and reached Tokyo in July 1919.

Ironically enough, after his return to Japan, Eroshenko did become associated with the socialist movement. He met and made friends with Takatu Seido (1893-1974) who, soon after, helped to found the Communist Party of Japan. Takatu introduced Eroshenko to other young Japanese socialists, one of whom, Kamitika Itiko (1888-1980) helped the young Russian a great deal. Itiko was a journalist who later became an influential member of the Japanese Socialist party, and, although neither of them knew it at the time, she laid the foundation for Eroshenko's later friendship with the Chinese novelist, Lusin.

Although Eroshenko was able to earn some money by teaching Esperanto and working as a masseur he needed more. (He does not seem to have been able to derive any income from his musical talents, which I find rather strange.) And so, helped by Kamitika Itiko, (and by other Japanese friends too), Eroshenko began to write stories, which he called

«fables» in the Japanese language and to sell them to various journals. These stories had a certain quality which really appealed to Japanese readers. I'm not sure exactly what it was, but they certainly also had a lyrical quality to them and that resulted in Eroshenko being known as the «Blind Poet». In fact, with one exception, Eroshenko does not seem to have written any poems in any language during his time in Japan. The only poem which is known is «Antaudiro de la Ciganino» (The Gypsy's Prophecy), which he recited at the Japanese Esperanto Conference in 1920. On that occasion, his dramatist friend Akita Uzyaku translated the poem into Japanese and read out that version to the audience.

But it was as a writer of prose that Eroshenko became known as in Japan and in 1920 his portrait was painted by a short-lived but well-known painter of the modern school, Nakamura Tune (1888–1924). And as we will see, later his stories also had a strong appeal to the Chinese temperament».

David Poulson

[113] «Російська революція, що почалась 4 жовтня 1917 року, мала серйозні наслідки для Василя Єрошенка, як і для будь-кого, хто був за національністю росіянином. Єрошенко вже не міг отримувати постійний прибуток, який під час подорожі йому надавали батьки. До того ж британський уряд, який із великою підозрою ставився до будь-якого росіянина, вигнав його із Калькутти. Не мало значення те, що Єрошенко був не причетним до політики та індивідуумом, якого можна знайти будь-де: той факт, що він був росіянином, надавав повні підстави для вигнання і разом з тим він був змушений покинути Індію. Єрошенко повернувся до Японії та приїхав до Токіо в липні 1919 року.

За іронією долі, після повернення до Японії його почали асоціювати із рухом соціалістів. Він познайомився та здружився із Такату Сейдо (1893–1974), який згодом допоміг заснувати Комуністичну партію Японії. Такату познайомив Єрошенка з іншими молодими японськими соціалістами, одна з яких, Камітіка Ітіко (1888–1980) дуже допомогла молодому росіянинові. Ітіко була журналісткою, яка пізніше стала впливовим членом Японської Соціалістичної партії, і, хоча про це в той час ніхто не знав, вона заклала підґрунтя пізнішої дружби Єрошенка та китайського письменника Лу Сіна.

Єрошенко міг заробляти викладанням есперанто та працюючи масажистом, однак йому потрібно було більше грошей. (Він, на мій подив, здавалося, не заробляв на власних музичних талантах). Отож, з допомогою Камітіки Ітіко (а також інших японських друзів) Єрошенко почав писати японською мовою історії, які називав «байками», та продавати їх у різні журнали. Цим історіям була притаманна певна якість, яка дуже подобалася японським читачам. Я не впевнений, що саме це було, але вони мали певні ліричні якості, в результаті чого Єрошенка знали як «сліпого поета». Насправді, за одним винятком, під час перебування в Японії Єрошенко, здавалося б, не написав жодного вірша жодною мовою. Єдиний вірш відомий під назвою «Antaudiro de la Ciganino» («Пророцтво циган»), який він декламував на Конференції есперанто в Японії 1920 року. З такої нагоди його друг-драматург переклав поему на японську мову та прочитав цю версію перед аудиторією.

Але в Японії Єрошенко прославився саме як прозаїк, а 1920 року його портрет написав добре відомий художник Накамура Тюн (1888–1924). І, як ми побачимо, пізніше його історії також мали сильне посилення на китайський темперамент».

Девід Пулсон

[114] <http://bahai-library.com/east-asia/divine.flag/chapter3.html>

«Eroshenko was a Russian Esperantist associated with the School for the Blind. He knew Mr. Torii, who was a student at the school, and introduced him to Miss Alexander. She taught the Faith to both of these friends. Eroshenko did not commit himself to becoming a Bahá'í...

In 1915 Mr. Eroshenko translated the Arabic portion of *The Hidden Words* (Kakusaretaru Kotoba) into Esperanto and it was printed about 1916. Miss Alexander read the book to him and he first took it down in English Braille».

Unfurling the Divine Flag in Tokyo: An Early Bahá'í History by Barbara R. Sims, Bahá'í Publishing Trust of Japan, 1998.

[114] Єрошенко був російським есперантом, якого асоціювали зі Школою для сліпих. Він знав містера Торії, який навчався у Школі та познайомив його із міс Александер. Вона викладала Віру обом цим друзям. Єрошенко не став Бахаї...

1915 року Єрошенко переклав арабську частину «Прихованих слів» (Какусаретару Котоба) на мову есперанто, і цей переклад було надруковано десь 1916 року.

Сімс Барбара Р. Розгортання божественного прапора в Токіо: рання історія Бахаї. – Бахаї: Паблішинг Трест Японії, 1998.

[115] <http://bekkoame.ne.jp/~gensei/ten/ebosu.html>

«Blind Russian poet Vasil Eroshenko was born in Russia in 1890. He had been a healthy and cheerful boy, but lost sight suffering from serious illness at the age of 4. The dark world had changed his character drastically...

He entered a school for the blinds in Moscow, but completely isolated world under the strict surveillance injured seriously the sensitive boy, and planted rebellious spirit in him before long.

In 1909, Eroshenko who returned home, got a job in the orchestra consisting of blind people and learned the Esperanto which was an artificial international language.

In 1912, while traveling he heard the rumor that Japan was very generous to blinds, and decided to go to Japan.

After learning Japanese and exchanging letters in Esperanto in Russia, he finally landed on his longing land of Japan.

In those days, Soma Kokko held a society for the study of Russian Literature at regular interval.

She met Eroshenko through the introduction of Katayama Shin, a professor of Waseda Univesity. She decided to look after him and Eroshenko was so attached to her as to call her a mother. Eroshenko became a model of painting of Turura Goro or Nakamura Tune. At the reading circle of scenario, his script was read and the way of cultural exchange opened before him by the care of Soma Kokko.

On the other hand, he had gradually devoted himself to socialism, and was suspected of being the member of Bolshevik.

Policemen surrounded the Nakamuraya Bakery, broke into the room of Kokko to find Eroshenko and forced to take him to a police station.

At this time, the couple of Soma accused of the policemen and forced the head of the police station to resign the post.

In spite of such a protection, Eroshenko was exiled at the third time of his arresting in 1921.

Later, Eroshenko was invited by Lu Xun and went to Beijing. He taught at Beijing University and was engaged in writing a drama.

And he joined the May Day and the international meeting of Esperantist in China as he had done in Japan.

In 1923, he returned to Russia and worked for the blind and died in his hometown in 1952».

[115] «Сліпий російський поет Василь Єрошенко народився в Росії 1890 року. Він був здоровим та веселим хлопцем, але в чотири роки втратив зір через серйозну хворобу. Світ темряви дуже змінив його характер...

Він вступив у школу для сліпих в Москві, але повністю ізольований світ під суворим наглядом серйозно травмував чутливого хлопця, і заклав у нього повстанський дух.

1909 року Єрошенко, повернувшись додому, отримав роботу в оркестрі, до складу якого входили сліпі, вивчив штучну міжнародну мову есперанто.

1912 року, подорожуючи, він почув плітку про те, що Японія дуже добре ставиться до сліпих, відтак вирішив туди поїхати.

Після вивчення японської та обміну листами мовою есперанто в Росії, він нарешті осів на японській землі.

В ті дні Сом Кокко керувала товариством вивчення російської літератури.

Із Єрошенком її познайомив Катяма Шін, професор університету Васеда. Вона вирішила доглядати за ним, і Єрошенко настільки прв'язався до неї, що почав називати мамою. Єрошенко став моделлю для картини Турура Горо чи Накамура Тюн. Його роботи читали в читацькому гуртку, а спосіб культурного обміну відкрився перед ним за сприяння Соми Кокко.

З іншого боку, він поступово присвятив себе соціалізму, його підозрювали в тому, що був більшовиком.

Міліціонери оточили пекарню Накамура, увірвалися в кімнату Кокко, щоб знайти Ярошенка та примусово забрати його до відділку міліції. Саме тоді подружжя Сом звинуватило міліціонерів та змусила керівника відділку міліції відмовитися від посади.

Незважаючи на таку протекцію, Єрошенко потрапив у вигнання після третього арешту 1921 року.

Пізніше на запрошення Лу Сіня Єрошенко поїхав до Пекіна. Він викладав у Пекінському університеті та писав драматичні твори. Як і в Японії, у Китаї він приєднався до Мей Дей та міжнародної зустрічі есперантистів.

1923 року він повернувся до Росії, працював для сліпих та помер у рідному місті 1952 року».

Цю інформацію розмістила Йошімура Наохайро.

ХІБА ЗУСТРІНУТЬСЯ В ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

[116] «From The History Channel UK comes this shaggy dog story: «During the Boer War of 1899-1902 in South Africa, the commander of one of the Boer regiments was the Ukrainian Yuriy Budiak. Winston Churchill, a military journalist, was taken prisoner by these troops. Budiak himself saved Churchill from execution. Later thanks to an appreciative Churchill, Budiak entered Oxford University. He later worked in the government of the Ukrainian People's Republic, and then he faced Soviet camps and death in 1943».

[116] «Британський журнал «Гісторі Ченел Юкей» (History Channel UK) повідомляє таку історію: «Під час англо-бурської війни (Південна Африка) в 1899–1902 роках, командир одного з загонів бурів, українець Юрій Будяк, врятував від розстрілу одного молодого англійського військового журналіста Вінстона Черчілля. Згодом останній допоміг Ю. Будяку вступити до Оксфордського університету. 1917 року і Ю. Будяк працює в уряді Української Народної Республіки. 1943 року помирає в радянському концтаборі».

Літо 2005. Номер 127. Журнал центр Черчілля та громадськості

«КОРОЛЬ АМЕРИКИ»

[117] <http://www.ukrweekly.com/Archive/2002/520202.shtml>,

Former Canadian Governor General Ramon Hnatyshyn dead at age 68 by Christopher Guly

«Whatever he did, though, «he never forgot his heritage or his people», said Archbishop Yuriy Kalitschuk, head of the Toronto and Eastern Eparchy of the Ukrainian Orthodox Church of Canada during his sermon at the state funeral.

«When others hid their identity and changed their surnames to fit in, he wore his heritage on his sleeve – [and] enjoyed saying that he changed his name to Hnatyshyn to get elected in Saskatoon West».

According to long-time friend and eulogist, Quebec Liberal Sen. Yves Morin, Mr. Hnatyshyn considered his official visit to Ukraine – the first by a Western leader to newly independent Ukraine and which included a stop in his father’s birthplace, Vashkivtsi in the province of Bukovyna – «the most outstanding moment during his time in office».

During that 1992 visit, thousands of people from Vashkivtsi and surrounding villages spent hours waiting for the arrival of «the King of America», as some of Mr. Hnatyshyn’s relatives referred to him, said Sen. Morin.

Patron of the Chair of Ukrainian Studies at the University of Ottawa, Mr. Hnatyshyn’s ascension to vice-regal status made him a hero to Ukrainian Canadians. But he never let that separate himself from the rest of them. For that reason he was as loved as much as he was admired».

Copyright © The Ukrainian Weekly, December 29, 2002, No. 52, Vol. LXX.

[117] Галі Крістофер. Колишній Губернатор Канади генерал Рамон Гнатишин помер у 68-річному віці

«Однак, що б він не робив, «він ніколи не забував про своє походження, про свій народ», – сказав архієпископ Юрій Калінчук, голова Єпархії Торонто та Східної Єпархії Української православної церкви в Канаді під час проповіді на державному похороні.

«Коли інші приховували свою ідентичність та змінювали прізвища, щоб прилаштуватися, він написав про власне походження на рукаві – [і] любив казати, що він змінив своє ім’я на «Гнатишин», щоб бути обраним до Саскатун Вест».

За словами давнього друга та панегіриста, ліберального сенатора з Квебеку Уайвеса Моріна, пан Гнатишин планував свій офіційний візит на Україну – перший візит західного лідера до України, яка щойно отримала незалежність, візит, який включив у себе зупинку на місці народження батька, у Вашківцях в провінції Буковина – «найвідоміший момент протягом його керування».

Під час візиту 1992 року тисячі людей із Вашківців та навколишніх сіл годинами чекали приїзду «Короля Америки», як назвав Гнатишина один із його родичів», сказав Сен Морін.

Будучи патроном кафедри українознавства в університеті Оттави, підйом пана Гнатишина до віце-королівського статусу зробив його героєм для українських

канадців. Але він ніколи не дозволяв відділити його від них. З цієї причини його і любили, і обожнювали.

Авторське право © «Український тижневик» (*The Ukrainian Weekly*), 29 грудня, 2002, No. 52, том. LXX

[118] http://www.parl.gc.ca/37/2/parlbus/chambus/senate/deb-e/032db_2003-02-05-E.htm?Language=E&Parl=37&Ses=2#1

Hon. A. Raynell Andreychuk

«Ramon Hnatyshyn's father was the first senator of Ukrainian heritage, appointed by the Right Honourable John Diefenbaker. His mother, Helen, contributed greatly to the acceleration of rights and opportunities for women through her varied associations and organizations, including the United Nations Organization.

With that parental background, Mr. Hnatyshyn was quickly committed to a life of excellence in his profession and to public service, something which he did throughout his life. In his years of practice in Saskatoon, he was involved in many institutions and organizations, including many Ukrainian organizations».

[118] А. Райнел Андрейчук

«Батько Рамона Гнатишина був першим сенатором українського походження, призначеним Високоповажним Джоном Діфенбакером. Його мати Хелен через різні асоціації та організації, в тім числі й Організацію Об'єднаних Націй, зробила великий внесок у розширення прав та можливостей для жінок.

З таким батьківським походженням пан Гнатишин присвятив себе життю, яке відрізнялося у його професії та в громадській діяльності – це було те, що він робив протягом життя. Під час роботи в Саскатуні він був членом багатьох інституцій та організацій, включаючи багато українських організацій».

[119] <http://www.artukraine.com/historical/hnatyshyn.htm>

«He was born Ramon John Hnatyshyn, but everybody called him Ray. His grandparents had been illiterate immigrant farmers, one of many Ukrainian families that settled on the Canadian prairies in the 19th century. «One of his proudest moments, he once said, was to return to his ancestral homeland as governor-general after Ukraine won independence when the Soviet Union collapsed».

By JEFF SALLOTGlobe and Mail Toronto, CANADA Thursday, December 19, 2002 – Page A3.

[119] «Його після народження нарекли Рамоном Джоном Гнатишином, але всі називали його Реєм. Його дід та баба були неосвіченими емігрантами-фермерами, однією із багатьох українських сімей, які оселилися в канадських преріях у ХІХ столітті. За його словами, одним із тих моментів, якими він пишається, було повернення до батьківщини його предків, коли був генерал-губернатором, в час, коли Україна після розпаду Радянського союзу отримала Незалежність»

Уривок зі статті Джефа Саллота, Глоуб енд Мейл, Торонто, Канада, Четвер, 19 лютого 2002 р. – С. А3.

[120] <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-13687844.html>

A worldly perspective. (Global ReLeaf International) (American Forests Today) From: American Forests | Date: 1/1/1993 | Author: Rice, Doyle S.

«In September, the governor general of Canada, Ramon Hnatyshyn, paid a visit to Ukraine. It was Hnatyshyn's first official visit to his ancestral homeland, and while there he planted an oak tree. His wife, Herda, planted a Canadian maple. Attending the ceremony were Kyiv's mayor, Ivan Saliy, and Lev Lukianenko, the Ukrainian ambassador to Canada. Lukianenko, who had been imprisoned for 15 years under the Brezhnev regime for his outspoken views on Ukrainian independence, planted a viburnum tree, long the symbol of an independent Ukraine.

The event received extensive news coverage and publicity for the Ecocentre. On November 1, Ecocentre staff, schoolchildren, and volunteers planted 1,000 trees on the banks of the Rubizh River near Kyiv».

[120] ***Земна перспектива (Глобал РіЛіф Інтернешнл) (Ліси Америки сьогодні). Из: Американські ліси, Дата: 1 січня 1993 року, Автор: Дойль С. Ріс***

«У вересні Високоповажний Рамон Гнатишин здійснив візит в Україну. Це був перший офіційний візит Гнатишина на батьківщину його предків, і під час візиту він посадив дуба, його дружина Герда посадила канадський клен. Серед тих, хто відвідав церемонію, були мер Києва Іван Салій та Левко Лук'яненко, український посол в Канаді. Лук'яненко, який під час режиму Брежнєва був 15 років ув'язнений за відверті погляди щодо незалежності України, посадив калину – символ незалежності України.

Ця подія отримала широкий розголос та рекламу для Екоцентру. 1 листопада робочий колектив Екоцентру, школярі та волонтери посадили 1 000 дерев біля Києва на березі річки Рубіж».

***

Сказане Рамоном Гнатишиним перед українськими парламентарями я переніс дослівно зі стенограми Верховної Ради. Однак цього, звісно, замало, то ж узявся телефонувати у буковинські Вашківці, звідки ще немовлям простелилися у далекі світи дороги його діда. Слухавку підняв учитель історії.

– Чи це ті Вашківці, звідки родина Гнатишинів? – перепитав для певності, бо ж у Чернівецькій області таку назву мають два населені пункти.

– Так, це ті, – відказав педагог.

– А може, ви маєте якісь матеріали про славетного земляка, про його перебування тут?

– Та нема чогось такого... Він як був, то не в нашу школу заходив, в іншу, у Вашківцях же два середніх заклади.

Я сторопив від учительового тону, скидалося, що з Вашківців вийшов хіба з добрий десяток різних там президентів та генерал-губернаторів, подумаєш, що ж тут такого...

Від нас і надалі відбиратимуть імена та рідну історію, допоки ота андерсенівська скалка льоду байдужості стирчатиме в нашому серці. Та, на щастя, крізь мліч століть, крізь ядучі минулі заборонно-цензорські тумани повертаються нарешті ці імена,

відкривається малознане і зовсім невідане. Є там прекрасні сторінки, є й полинно-гіркі, є сповнені величі духу, є на ницості густо замішані.

Але якими вони б не були – то наші сторінки.

Автор висловлює щирю вдячність за допомогу в перекладі першоджерел Ігорю Кузьмичу, Вікторії Жуковській, Мирославі Супрунюк, Ларисі Ніжегородцевій-Кириченко, Оксані Пікуль, Наталії Денисюк

Відгуки про книгу та пропозиції авторові прохання надсилати на електронну адресу:
korsak@simya.lutsk.ua

Літературно-художнє видання
Серія «Пантеон»
Серію засновано 2006 року

Іван Феодосійович КОРСАК

Імена твої, Україно

Художньо-документальні оповідання

Редактор Петро Коробчук
Художній редактор Володимир Камінський
Комп'ютерна верстка Володимира Камінського

Здано до набору 25.07.2006. Підписано до друку 11.09.2006.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Baltica.
Ум. друк. арк. 15,60. Обл.-вид. арк. 12,50.
Наклад 1500 прим.

Поліграфічно-видавничий дім «Твердиня»
п/с-9, м. Луцьк-21, 43021
тел.: 8-050-2950250
tverdyna@ukr.net

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ДК № 2030 від 14.12.2004 р.

Друк МПП «Медіа»
Просп. Волі, 27, м. Луцьк, 43010

Свідоцтво Держкомінформу України
ДК № 416 від 12.04.2001 р.

Корсак І. Ф.,
К 69 Імена твої, Україно: Художньо-документальні оповідання. —
Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. — 300 с. — (Сер. «Пантеон»).

ISBN 978-966-2115-01-7
ISBN 978-966-8770-55-5 (серія)

Книга відомого літератора з Волині Івана Корсака повертає нас обличчям до постатей української історії та культури, замовчуваних або забутих.

УДК 821.161.2-32
ББК 84.4 УКР 6